ਅਠਾਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਮੋਕਸ਼ ਸੰਨਿਆਸ ਯੋਗ

18.01 **ਸ਼ਲੋਕ**

ਅਰਜਨ ਉਵਾਚ *अर्जुन उवाच*

सम्–नि–आसस्य महाबाहो, तद्–त्वम् इच्छामि वेदितुम्। त्यागस्य च हृषीक–ईश, पृथक् केशि–निषूदन॥

ਸਮ੍ਨਿ ਆਸਸ੍ਯ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਤਦ੍ਤ੍ਵਮ੍ ਇੱਛਾਮਿ ਵੇਦਿਤੁਮ੍।
ਤ੍ਯਾਗਸ੍ਯ ਚ ਹ੍ਰਸ਼ੀਕ ਇਸ਼, ਪ੍ਰਥਕ੍ ਕੇਸ਼ਿ ਨਿ੍ਸ਼ੂਦਨ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਅਰ੍ਜੁਨ ਉਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਸਮ੍ਨਿ ਆਸਸ੍ਯ : ਸੰਨਿਆਸ ਤਿਆਗ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਮਹਾਨ ਹਥਿਆਰਾਂ ਵਾਲੇ ਯੋਧਾ। ਤਦ੍ ਤ੍ਵਮ੍ : ਸੱਚਾਈ। ਇੱਛਾਮਿ : ਮੈਂ ਇੱਛਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ। ਵੇਦਿਤੁਮ੍ : ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ। ਤ੍ਯਾਗਸ੍ਯ : ਤਿਆਗ ਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਹ੍ਰਸ਼ੀਕਇਸ਼ : ਹੇ ਹਰੀਸ਼ਕੇਸ਼ਾ। ਪ੍ਰਥਕ੍ : ਤੀਬਰ ਤੀਖ਼ਣ ਤੇਜ਼। ਕੇਸ਼ਿ ਨਿਸ਼ੂਦਨ : ਕੇਸ਼ੀ ਦੇ ਕਾਤਲ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਅਰਜਨ ਬੋਲਿਆ, 'ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਹੇ ਹਰੀਕੇਸ਼! ਹੇ ਕੇਸ਼ਿਨਿਸ਼ੂਦਨ! (ਕੇਸੀ ਨਾਂ ਦੇ ਦੈਂਤ ਦੇ ਕਾਤਲ) ਮੈਂ ਸੰਨਿਆਸ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤਤ ਨੂੰ ਵੱਖ–ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ਸੰਨਿਆਸ – ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਅਨ ਅਹੰਮ੍ਵਾਦੀ, ਧੀਰਜ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ, ਸਿੱਧੀ ਤੋਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ੦ ਸੰਨਿਆਸ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਤਾਪਨ ਭਾਵ ਨਾ ਰਹਿਣਾ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਲਿਪਤ ਨਾ ਹੋਣਾ – ਸੰਨਿਆਸ ਹੈ। ੦ ਸੰਨਿਆਸੀ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ, ਵੈਰਾਗਵਾਨ, ਏਕਾਂਤ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਅੰਤਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਰੱਖ ਸਕਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਵੀ ਹੋਵੇ। ੦ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਾ ਆਚਰਣ, ਕਰਤੱਵ–ਅਭਿਮਾਨ ਤੇ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਨਿਆਸੀ ਦੇ ਭਾਵ ਸਾਵੇਂ ਸਮ–ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ। ੦ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਫਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣਾ ਹੈ ੦ ਤਿਆਗ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਹੈ। ੦ ਚੰਗਾ ਤਿਆਗੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਿਆਗ ਦਾ ਸਾਧਨ, ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ੦ ਤਿਆਗੀ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ, ਅਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ ਨਾਲ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ ਵਿਚ ਆਸਤਕ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ੦ ਤਿਆਗੀ ਦਾ ਭਾਵ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਰਤੱਵ ਮਾਤਰ ਕਰਨਾ, ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ – ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ ੦ ਇਹ (ਉਪਰ ਦਰਜ) ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਜਗਿਆਸਾਵਾਂ (ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ) ਦੇ ਉੱਤਰ ਹਨ।

੦ ਸਮ੍ ਨਿਆਸਸ੍ਯ ਮਹਾਬਾਹੋ, ਤਦ੍ ਤ੍ਵਮ੍ ਇੱਛਾਮਿ ਵੇਦਿਤਮ੍ – ੦ ਮਹਾਬਾਹੋ ਸੰਬੋਧਨ – ਸਮੱਰਥਾ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਦਾ ਮਹਾਬਾਹੋ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਭਗਵਾਨ! ਆਪ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਸਮੱਰਥ ਹੋ। ਅਰਜਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਜੋ ਜਗਿਆਸਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਆਪ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕਰੋ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ੦ ਹ੍ਰਸ਼ੀਕੇਸ਼ – ਇਕ ਹੋਰ ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ ਇਸ ਦਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ੦ ਕੇਸ਼ਿਨਿਸ਼ੂਦਨ – ਇਹ ਵੀ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਘਨਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਬੋਧਨ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹੇ ਪ੍ਰਭੂ! ਜਿਵੇਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰੋ। ੦ ਜਗਿਆਸਾ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਆਪਣੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ 2. ਸਿਧਾਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਸਤੇ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ, ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ੦ 2.39 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਸਾਂਖ੍ਯ ਪਦ ਨੂੰ ਏਥੇ ਸਮ੍–ਨਿ– ਆਸਸ੍ਯ ਪਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 5.02 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਨ੍ਯਾਸ ਚੌਥੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਾਂਖ੍ਯ ਯੋਗੌਂ, ਪੰਜਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਯਤ੍ਸਾਂਖ੍ਯੈਹ ਅਤੇ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ "ਸੰਨ੍ਯਾਸਸ੍ਤੁ" ਪਦਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਰਥ ਵਿਚ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਾਂਖ਼ਯ ਨੂੰ ਸੰਨ੍ਯਾਸ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ 2.39 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਏ ਯੋਗ ਪਦ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਤਿਆਗ' ਪਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਭੀ ਯੋਗ (ਕਰਮ ਯੋਗ) ਤੇ ਤਿਆਗ ਯੋਗ ਨੂੰ ਪਰਾਇਵਾਚੀ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 2.48 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਗ ਤ੍ਯਕ੍ਤ੍ਵਾ, 2.51 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਫਲ ਤ੍ਯਕ੍ਤ੍ਵਾ ਨੂੰ ਤੇ 3.03 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਰ੍ਮਯੋਗੇਨ ਯੋਗਿਨਾਮ੍ ਅਤੇ 4.20 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਤ੍ਯਕ੍ਤ੍ਵਾ ਕਰ੍ਮ ਫਲਾ ਸੰਗਮ੍ ਆਦਿ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪਦਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਰਥ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਆਖਿਆਤਮਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਨਣ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਭਾਗ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਇਕਸਾਰਤਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ–ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਨੂੰ ਵੱਖਰੀਆਂ–ਵੱਖਰੀਆਂ ਪਰਸੱਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਸ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਵਸਤੂ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਉਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸੱਚਾਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਨਮੂਨੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਅਪੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਹਾਥੀ ਦੇ ਹਰ ਅੰਗ ਦਾ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਬੇਪਨਾਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਹਰ ਅਧਿਆਇ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੇ ਗਰੰਥ ਨੂੰ ਯੋਗ–ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਠਾਰਵਾਂ ਅਧਿਆਇ ਸਮੁੱਚੇ ਗਰੰਥ ਦਾ ਨਚੋੜ ਹੈ। ਕੇਸੀ ਇਕ ਦੈਂਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਘੋੜੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੇਸੀ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਨਿਗਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਦੈਂਤ ਦੇ ਮਿਹਦੇ ਵਿਚ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਂਤੜੀਆਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਖਿੱਚ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਟਣੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਕੇਸੀ ਨਿਸ਼ੂਦਨ

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਯੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਬਾਹੂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਸਦਕਾ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰੀਕੇਸ਼ਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕੇਸੀ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਨੀਵੇਂ ਰੁਤਬੇ ਤੋਂ ਉਪਰਲੀ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਅੰਦਰ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਦੈਂਤ ਨਾਲ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦੇਣਾ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਕਾਰਜ ਯੋਜਨਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਜੀਵ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਖਿਆ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀਵ ਲਈ ਇਨਾਮ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਈ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਹੀਣ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਹੋ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣੋ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮ ਦਾ ਬੱਧ ਕਰੋ। ਬਾਹੂਬਲ ਬਣ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੇਸੀ ਦੈਂਤ ਦਾ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਵੱਡੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਹੋ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਹਰੀਕੇਸ਼ਾ ਹੋ, ਅਥਵਾ ਚੇਤਨਾਵਾਂ ਵਿਵੇਕਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹੋ। ਸਭ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਹੋ। ਕਰਤਾ ਹੋ। ਉਹ ਸਾਧਕ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪੂਰਣਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਤੇਰਵੇਂ, ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅਠਾਈਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਚੌਥੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਵੀਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ, ਬਾਹਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਗਿਆਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਬੋਧ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਇਹੋ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ। ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪੁੱਛੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਸਹੀ ਤੇ ਭਾਵ ਪੂਰਤ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

18.02 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ *श्री भगवानुवाच*

काम्यानाम् कर्मणाम् नि-आसम्, सम्-नि-आसम् कवय: विद्-उ:। सर्व-कर्म-फल-त्यागम्, प्र-आहु: त्यागम् विचक्षणा:॥

ਕਾਮ੍ਯਾਨਾਮ੍ ਕਰ੍ਮਣਾਮ੍ ਨਿਆਸਮ੍, ਸਮ੍ਨਿਆਸਮ੍ ਕਵਯਹ ਵਿਦ੍ ਉਹ।
ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮ ਫਲ ਤ੍ਯਾਗਮ੍ ਪ੍ਰਆਹੁਹ ਤ੍ਯਾਗਮ੍ ਵਿਚਕਸ਼ਣਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ੍ ਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਕਾਮ੍ਯਾਨਾਮ੍ : ਇੱਛਾ ਭਰਪੂਰ। ਕਰ੍ਮਣਾਮ੍ : ਨਿਆਸਮ੍ : ਤਿਆਗ। ਸਮ੍ਨਿਆਸਮ੍ : ਸੰਨਿਆਸ ਤਿਆਗ। ਕਵਯਹ : ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ। ਵਿਦ੍ਓਹ : ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮ ਫਲ ਤ੍ਯਾਗਮ੍ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ। ਪ੍ਰਆਹੁਹ : ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ। ਤ੍ਯਾਗਮ੍ : ਤਿਆਗ। ਵਿਚਕਸ਼ਣਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, 'ਪੰਡਿਤਜਨ ਕਾਮਯ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਸੰਨਿਆਸ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਗਿਆਨਵਾਨ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।'

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਕਾਮ੍ਯਾਨਾਮ੍ ਕਰ੍ਮਣਮ੍ ਨਿ ਆਸਮ੍, ਸਮ੍ਨਿ ਆਸਮ੍ ਕਵਯਹ ਵਿਦ੍ਓਹ = 1. ਇਸ਼ਟ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਅਨਿਸ਼ਟ ਦੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੰਨਿਆਸ' ਹੈ। 2. ਕਈ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ 'ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ 'ਤਿਆਗ' ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਫਲ ਨਾ ਚਾਹੁਣਾ, ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਹੈ। 3. ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ 'ਦੂਜੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਭਲੇ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਵੋ, ਪਰ ਯਗ ਦਾਨ ਅਤੇ ਤਪ ਰੂਪ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। 4. ਕਈ ਵਿਦਵਾਨ, ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸ਼ ਵਾਂਗ ਛੱਡ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਚੌਥਾ ਮੱਤ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਤੀਜਾ ਮੱਤ ਤਿਆਗ ਦਾ ਹੈ ੦ ਕਾਮ੍ਯਾਨਾਮ੍ ਕਰ੍ਮਣਮ੍ ਨਿਆਸਮ੍ ਸਮ੍ਨਿਆਸਮ੍ – ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਵਲ ਕਾਮ੍ਯ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਨਿਤ੍ਯ ਨੈਮਿਤਿਕ ਆਦਿ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਮੱਤ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਤਾਂ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ, 'ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹੰਮ ਰੂਪੀ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਕਰਮ ਫਲ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ – ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਕੇ ਕਰਤੱਵ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ 'ਜੇ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਨਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ – ਅਜਿਹਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਕਾਮਯਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਿਹਤ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਧਨ ਦੌਲਤ, ਲੰਮੀ ਉਮਰ, ਸੰਤਾਨ ਨਸਲ ਪਰਿਣਾਮ, ਨਾ ਸ਼ੁਹਰਤ, ਰੁਤਬਾ ਤੇ ਸਮਾਜ ਕਦਰ ਜਾਂ – ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਕਾਮਯਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਜੋ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧੀਨ ਇਹ ਵੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸਵੱਰਗ ਮਿਲੇ। ਕੁੱਝ ਸੰਤ ਲੋਕਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਤਿਆਗ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੀਤੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਫਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਕਾਨੂੰਨੀ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ। ਕਾਮਯਾ ਜਾਂ ਇਖ਼ਤਿਆਰੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਚੁਣਿਆ, ਵਿਕੱਲਪ ਕਾਰਜ। ਕਾਮਯ ਕਰਮ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੰਧਨਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਜਕੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਵਧਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਬੀਜ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣ। ਪਰ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਰਵੱਈਆ 'ਤਿਆਗ' ਵਾਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਾਧਕ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਜਿਸ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸਤਗੁਣਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ

ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼ਾਂ/ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਘਰੇਲੂ ਗਰਭਵਤੀ ਔਰਤ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗਰਭਕਾਲ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਘਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਜਨਮ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਕੋਲ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਸਤੋਗੁਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲੱਗੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸ਼ਾਹੂਕਾਰ ਦੇ ਘਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਨੌਕਰ, ਉਹੋ ਕੰਮ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਮੰਨ ਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਾਂ ਉਚਾਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਨੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰਕ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹੋ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.03 **ਸ਼ਲੋਕ** :

त्याज्यम् दोष-वद् इति एके, कर्म प्र-आहु: मनीषिण:। यज्ञ-दान-तप:-कर्म, न त्याज्यम् इति च अपरे॥

ਤ੍ਯਾਜ੍ਯਮ੍ ਦੋਸ਼ ਵਦ੍ ਇਤਿ ਏਕੇ, ਕਰ੍ਮ ਪ੍ਰਆਹੁਹ ਮਨੀਸ਼ਿਣਹ।
ਯਗ੍ਯ੍ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰ੍ਮ, ਨ ਤ੍ਯਾ ਜ੍ਯਮ੍ ਇਤਿ ਚ ਅਪਰੇ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਤ੍ਯਾਜ੍ਯਮ੍ : ਤਿਆਗਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੋਸ਼ ਵਦ੍ : ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਬੁਰਿਆਈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਇਕੇ : ਕੁੱਝ। ਕਰ੍ਮ ਪ੍ਰਆਹੁ : ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ। ਮਨੀਸ਼ਿਣਹ : ਫਿਲਾਸਫਰ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ। ਯਗ੍ਯ੍ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰ੍ਮ : ਕੁਰਬਾਨੀ ਤਪ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਕੰਮ। ਨ : ਨਾ। ਤ੍ਯਾ ਜ੍ਯਮ੍ : ਤਿਆਗਣਾ, ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਰੇ : ਦੂਜੇ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਕਈ ਵਿਦਮਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਰਮ ਦੋਸ਼ਯੁਕਤ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯਗ ਅਤੇ ਤਪ ਰੂਪ ਕਰਮ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ○ ਤ੍ਯਾਜ੍ਯਮ੍ ਦੋਸ਼ ਵਦ੍ ਇਤਿ ਏਕੇ – ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਇਕ 'ਦੋਸ਼' ਵਾਂਗ ਛੱਡਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੋਈ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ (3.05) ਤੇ ਕਰਮ ਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ (3.08) ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨੂੰ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ (18.07-08) ○ ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮ ਫਲ ਤ੍ਯਾਗਮ੍ – ਤਿਆਗ ਦੇ ਇਸ ਪਹਿਲੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਫਲ ਤਿਆਗ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੇਵਲ ਕਾਮਨਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ ਹੈ। ਭਾਵ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਖੇਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅਨਾਜ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਿਵੇਂ ਕਰੇਗਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਉਪਾਰੀ ਮੁਨਾਫ਼ੇ ਦਾ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਾਟਾ ਵੀ ਕਰਮ-ਫਲ ਹੈ। ਪਰ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ○ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ, 'ਕਰਮ ਦੀ ਆਸਤਿਕ ਤੇ ਫਲ ਦੀ ਆਸਤਿਕ – ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। (18.06) ○ ਯਗ੍ਯ੍ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰ੍ਮ, ਨ ਤ੍ਯਾ ਜ੍ਯਮ੍ ਇਤਿ ਚ ਅਪਰੇ = ਤਿਆਗ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਯਗ ਦੇ ਇਸ ਦੂਜੇ ਮੱਤ ਵਿਚ, ਯਗ ਦਾਨ, ਤੇ ਤਪ ਰੂਪ, ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਸ਼੍ਰਮ, ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ, ਜਿੰਨੇ ਕਰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਇਸ ਵਿਚ ਅਧੂਰਾਪਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਬਲਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਫਲ ਸਮੇਤ ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। (18.05-06) ○ ਕਰਮ ਪੰਜ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਨਿਤ੍ਯ ਕਰਮ – ਹਰ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਕੰਮ ਜਿਵੇਂ ਸੰਧਿਆ ਗਾਇਤਰੀ ਜੋ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ 2. ਨੈਮਿਤਿੱਕ ਕਰਮ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ, ਕਿਸੇ ਨਿਮਿੱਤ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਜਿਵੇਂ ਗੰਗਾ, ਪ੍ਰਯਾਗ ਆਦਿ ਤੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਜਾਂ ਇਕਾਦਸ਼ੀ, ਪੂਰਨ ਮਾਸ਼ੀ ਅਮਾਵਸ ਆਦਿ ਦਿਨਾਂ 'ਤੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮ ਜਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਸਮੇਂ, 3. ਪੁੱਤਰੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਸਮੇਂ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਰਮ। 4. ਪ੍ਰਾਯ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਮ – ਪਾਪਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ – ਕਿਸੇ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਕੋਈ ਪੰਛੀ ਜਾਨਵਰ ਮਰ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਾਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ – ਵਰਤ ਰੱਖਣਾ, ਜਪ ਕਰਨਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ। 5. ਜ਼ਰੂਰੀ – ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ – ਜਿਵੇਂ ਖੇਤੀ ਨੌਕਰੀ ਜੀਵਕਾ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਰਮ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਕਰਮ ਦਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਪੈਣਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਰ ਰਹੇ ਘਰ ਅਤੇ ਖੇਤ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਨ ਮੀਂਹ ਹੈ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੋਵਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ 'ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਸਾਰੇ ਜਾ ਰਹੇ ਘਰ 'ਤੇ ਮੀਂਹ ਦਾ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਖੇਤ ਲਈ ਮੀਂਹ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ। ਦੀਪਕ ਦਾ ਜਗਣਾ – ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੀੜੇ ਮਕੌੜੇ ਭਮੱਕੜਾਂ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਟ ਵਿਚ ਜਾ ਮਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਰਹਿਤ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਜਤਲਾਉਣਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੂਜੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ। ਬੁਰਿਆਈ ਦਰਅਸਲ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਲੁਪਤ ਹੈ। ਤੀਜੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਹਾਤਮਾ ਲੋਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਬੁਰਿਆਈ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀ ਵੱਲ ਵਧਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਯਤ ਨੇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਬੁਰਿਆਈ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਚੌਥੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਸੰਤ ਉਹ ਹਨ ਕਿ ਯਗ, ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਪ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਭੈੜ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਬੁਰਾਈ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਾਈ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧੀਵਾਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ, ਜੀਵਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਮੂਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਉਹ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨੁਕਸਪੂਰਣ ਹੋਂਦ ਵਿਚੋਂ ਜਿੰਨਾ ਚੰਗਾਪਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਫੁੱਲ – ਹਮੇਸ਼ਾ, ਕੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਮਹਿਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਕੰਡਿਆਂ ਵਿਚ ਉਗਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਹਿਰ ਬਹੁਤ ਭੈੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪਰ ਅਨੇਕਾਂ ਲਾਭਕਾਰੀ ਦਵਾਈਆਂ ਜ਼ਹਿਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਰਮ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਇਕ ਪਾਪ ਹੈ, ਇਹ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਜਕੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਗੇੜ ਵਿਚ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਰਮ ਨੂੰ ਯਗ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਕਰ ਲੈਣ ਨਾਲ – ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪੁੰਨ ਨੇਕੀ ਅਛਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੰਮ ਗੁਣਵੰਤੇ ਹਨ, ਲਾਭਦਾਇਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

18.04 **ਸ਼ਲੋਕ** :

निस्–चयम् श्रुणु (शृणु) मे तत्र, त्यागे भरत–सत्तम। त्यागः हि पुरूष–व्याघ्र, त्रि–विधः सम्–प्र–कीर्तितः॥

ਨਿਸ੍ਚਯਮ੍ ਕੁਸ਼੍ਰਣੁ (ਸ਼੍ਰਣੁ) ਮੇ ਤਤ੍ਰ ਤ੍ਯਾਗੇ ਭਰਤ ਸੱਤਮ।
ਤ੍ਯਾਗਹ ਹਿ ਪੁਰੁਸ਼ ਵ੍ਯਾਘ੍ਰ ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ ਸਮ੍ਪ੍ਰ ਕੀਰ੍ਤਿਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਨਿਸ੍ਚਯਮ੍ : ਪਰਪੱਕ, ਨਿਸ਼ਚਯਤ, ਫੈਸਲਕਨ। ਕਸ਼੍ਰਣੁ (ਸ਼੍ਰਣੁ) = ਸੁਣਨਾ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਤਤ੍ਰ : ਉਥੇ। ਤਯਾਗੇ : ਤ੍ਯਾਗ। ਭਰਤ ਸੱਤਮ : ਹੇ ਉੱਤਮ ਭਾਰਤ। ਸੱਤਮ : ਸਤਿਮਈ। ਤ੍ਯਾਗਹ : ਤਿਆਗ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪੁਰੁਸ਼ : ਪੁਰਖ। ਵ੍ਯਾਘ੍ਰ : ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਮ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ : ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ। ਸਮ੍ਪ੍ਰ ਕੀਰ੍ਤਿਤਹ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਹੇ ਭਾਰਤ ਸੱਤਮ (ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਧੂਤਮ) ਇਸ ਤਿਆਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਤੂ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ੱਚਯ ਸੁਣ ਲੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ! ਤਿਆਗ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਨਿਸ੍ ਚਯਮ੍ ਸ਼੍ਰਣੁ ਮੇ ਤਤ੍ਰ, ਤ੍ਯਾਗੇ ਭਰਤ ਸੱਤਮ – ਹੇ ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਰਜਨ! ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਤਿਆਗ – ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਿਆਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸੁਣ – ੦ ਤ੍ਯਾਗਹੇ ਹਿ ਪੁਰੁਸ਼ਵ੍ਯਾਘ੍ਰ ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ ਸਮ੍ ਪ੍ਰਕੀਰ੍ ਤਿਤਹ – ਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਵ੍ਯਾਘ੍ਰ (ਉੱਤਮ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਰਬੋਤਮ) ਤਿਆਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਸਾਤਵਿਕ 2. ਰਾਜਸ 3. ਤਾਮਸ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਦਾ ਵੀ ਵਰਨਣ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਭੀਸ਼ਟ ਸਾਤਵਿਕ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਰੀਖਿਆ ਜਾਂ ਤੁਲਨਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਸਤੂ ਦੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ, ਸਾਤਵਿ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ ਤੇ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਸਮਾਨਾਰਥ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ, ਮੁਕਤ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਜਾਣ ਜਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋਣ ਉਪਰੰਤ ਨਾ ਵਾਚਕ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਇਕ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਅਮਲ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਵੇਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਇਰਾਦੇ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਲ ਉਚੇਰੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅੰਦਰ ਜੋ ਵੀ ਚੰਗੇ ਉਦੇਸ਼ਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਉਹ ਤਿਆਗ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਉਚੇਚੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਵੈਰਾਗ ਅਵੱਸਥਾ ਉਚੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਹੋਂਦ ਦੀ ਹਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਲੋਂ ਇਸ ਅਸੂਲ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਨਿਰੰਤਰ ਗਰਮੀ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭੂਖੰਡ ਵਿਚ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਪੱਕਿਆ ਫਲ ਆਪਣੇ ਮਾਪਾ–ਦਰੱਖਤ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਣ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਹਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਹ ਤਿਆਗ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਇਸ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਕਿ ਟੁੱਟਿਆ ਫਲ ਦੂਜੇ ਦੇ ਖਾਣ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਰੱਖਤ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਫਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ, ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮਝ ਕੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਠੀਕ ਵਕ਼ਤ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਗਰਭ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਗਰਭ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਵਧ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬੱਚੇ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਮਾਂ ਨੂੰ, ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਿਆਗ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਮਕਸਦ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਧੀ, ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਸਾਉਣ ਲਈ ਮਾਪਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੂਰਣ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ, ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਜੀਵਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਸਕੇ। ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਜਾਣੇ ਅਣਜਾਣੇ ਲਾਭ ਹਨ, ਜੋ ਉਹ ਤਿਆਗ ਉਪਰੰਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ – ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਆਰੰਭ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਦੂਜੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵੀਰਾਨੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਠੇਡੇ ਖਾਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ। ਕਰਮ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਵੀ ਹੈ, ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵਰਨਣ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.05 **ਸ਼ਲੋਕ** :

यज्ञ–दान–तपः–कर्म, न त्याज्यम् कार्यम् एव तत्। यज्ञः दानम् तपः च एव, पावनानि मनीषिणाम्॥

ਯਗ੍ਯ੍ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰ੍ਮ, ਨ ਤ੍ਯਾਜ੍ਯਮ੍ ਕਾਰ੍ਯਮ੍ ਏਵ ਤਤ੍।
ਯਗ੍ਯ੍ ਦਾਨਮ੍ ਤਪਹ ਚ ਏਵ, ਪਾਵਨ–ਨਿਮਨੀ ਮਨੀਸ਼ਿਣਾਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਯਗ੍ਯ੍ : ਯਗ। ਦਾਨ : ਦਾਨ। ਤਪਹ : ਤਪ। ਕਰ੍ਮ : ਕਾਰਜ। ਨ : ਅਤੇ। ਤ੍ਯਾਜਯਮ੍ : ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਯਗ੍ਯ੍ : ਕੁਰਬਾਨੀ। ਦਾਨਮ੍ : ਦਾਨ ਸੁਗ਼ਾਤ। ਤਪਹ : ਤਪ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਪਾਵਨਾਨਿ : ਪਵਿੱਤਰ। ਮਨੀਸ਼ਿਣਾਮ੍ : ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਦੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਯਗ ਦਾਨ, ਤੇ ਤਪ ਰੂਪ ਕਰਮ ਤਿਆਗਣ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਯਗ ਦਾਨ ਅਤੇ ਤਪ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਯਗ੍ਯ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰ੍ਮ, ਨ ਤ੍ਯਾ ਜ੍ਯਮ੍ ਕਾਰ੍ਯਮ੍ ਏਵ ਤਤ੍ – ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੱਤ (18.03) ਨੂੰ ਠੀਕ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮੱਤ ਦਾ ਖੰਡਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਆਦਰ ਦੇਣ ਲਈ, ਭਗਵਾਨ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮਤ ਦਾ ਅਸਲ ਅੰਸ਼ ਲੈ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੱਤਾਨੁਸਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਯਗ ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਰੂਪੀ ਕਰਮ ਛੱਡਣੇ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੇ। ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਫਿਰ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਐਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯਗ ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ – ਤਿੰਨੇ ਕਰਮ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਯਗ੍ਯ ਦਾਨਮ੍ ਤਪਹ ਚ ਏਵ, ਪਾਵਨਾਨਿ–ਮਨੀਸ਼ਿਣਾਮ੍ – ਏਥੇ ਏਵ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਨਿਤ੍ਯ ਨੈਮਿਤਿੱਕ ਜੀਵਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸਰੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਹਨ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਾਤਵਿਕ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮਜਨ੍ਯ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮਨੀਸ਼ੀ ਹਨ। (2.51) ਅਜਿਹੇ ਮਨੀਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਯਗ ਆਦਿ ਕਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜੋ ਮਨੀਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁਖ ਭੋਗਾਂ ਲਈ ਯਗ ਦਾਨ ਆਦਿ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ – ਉਹ ਕਰਮ ਬੱਧ ਕਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ 'ਯਗ੍ਯ ਦਾਨ ਤਪਹ ਕਰ੍ਮ' ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਸ–ਯੁਕਤ ਪਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉੱਤਰਾਧ ਵਿਚ 'ਯਗ੍ਯੋ ਦਾਨਮ੍ ਤਪਹ' – ਅਜਿਹੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਮਾਸ ਯੁਕਤ ਪਦ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯਗ ਦਾਨ, ਤੇ ਤਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਇਕ ਕਰਮ ਵੀ ਮਨੀਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੀੜਾ, ਰੇਸ਼ਮ ਦਾ ਕੋਇਆ ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਗੋਂ ਹੋਰ ਵਿਕਾਸ ਹੋਵੇ ਤੇ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਲੋੜੀਂਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਲਿਆਉਂਦਾ, ਇਸ ਕੋਏ ਵਿਚ ਕੈਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੈਦ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਜਕੜਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾਰਵਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਤਿਤਲੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੋਏ ਨੂੰ ਤੋੜਣਾ ਖੋਲਣਾ ਉੱਨਾ ਹੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਕੋਏ ਵਿਚ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੀੜੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਕਾਮਯਾ ਕਾਮਾ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ, ਜੋ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਆਤਮ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਆਤਮ–ਤੱਤਪਰਤਾ। ਤਜੱਰਬੇ ਤੋਂ ਉਹ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀਆਂ ਕੀ ਕੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਅਥਵਾ ਧਰਾਤਲ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਸੱਚਾਈ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਘਰ ਦੈਵੀ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਏਥੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਮਲ ਭਰੋਸੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਤਿਤਲੀ ਰੇਸ਼ਮ ਦੇ ਕੋਏ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਅਥਵਾ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹਵਾ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਾਣਨ ਲਈ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਇਸ ਭੌਤਿਕ ਜਗਤ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ 'ਚੋਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਯਗ ਦਾਨ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪੱਸਿਆ ਉਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.06 ਸ਼ਲੋਕ :

एतानि अपि तु कर्माणि, सङ्गम् त्यज्–त्वा फलानि च। क्र–तव्यानि इति मे पार्थ, निस्–चि–तम् म (न्)तम् उत्तमम्॥

ਏਤਾਨਿ ਅਪਿ ਤੁ ਕਰ੍ਮਣਿ, ਸੰਗਮ੍ ਤ੍ਯਾਜਤ੍ਵਾ ਫਲਾਨਿ ਚ।
ਕਰ੍ਤ–ਵ੍ਯਾਨਿ ਇਤਿਮੇ ਪਾਰ੍ਥ! ਨਿਸ੍ਚਿਤਮਮ੍ (ਨ੍) ਤਮ੍ ਉਤਤਮਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਏਤਾਨਿ : ਇਹ। ਆਪਿ : ਭੀ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਕਰ੍ਮਾਣਿ : ਕਿਰਿਆਵਾਂ। ਸੰਗਮ੍ : ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ। ਤ੍ਯਾਜਤ੍ਵਾ : ਛੱਡਦੇ ਹੋਏ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹੋਏ। ਫਲਾਨਿ : ਫਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰ੍ਤਵ੍ਯਾਨਿ : ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਨਿਸ੍ਚਿਤਮਮ੍ : ਯਕੀਨਨ। ਤਮ੍ : ਭਰੋਸਾ। ਉਤਤਮਮ੍ : ਉੱਤਮ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਕਿੰਤੂ ਹੇ ਪਾਰਥ! ਇਹ ਕਰਮ ਭੀ ਆਸਕਿਤ ਅਤੇ ਫਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਉੱਤਮ ਤੱਤ ਹੈ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਏਤਾਨਿ ਅਪਿ ਤੁ ਕਰ੍ਮਣਿ...... ਨਿਸ੍ਚਿਤਮ੍ ਮ (ਨ੍) ਤਮ੍ ਉੱਤਮਮ੍ – ਏਥੇ ਏਤਾਨਿ ਪਦ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ 'ਯਗ ਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਰੂਪੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਜੀਵਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਮ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿਤ ਪਠਨ – ਪਾਠਨ ਖੇਤੀ ਵਿਉਪਾਰ ਆਦਿ ਜੀਵਕਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਰਮ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਉੱਠਣਾ ਬੈਠਣਾ ਸੋਣਾ ਜਾਗਣਾ, ਆਦਿ ਸਰੀਰਕ ਕਰਮ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹਮਣੇ ਆਏ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਸਤਿੱਕ ਤੇ ਫਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ, ਮਮਤਾ ਤੇ ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਦੇ ਹਿਤ ਲਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੰਸਾਰ–ਹਿੱਤ ਦੇ ਲਈ ਤੇ ਯੋਗ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦੇ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕਦੇ ਸੰਗ (ਆਸਤਿਕ) ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਗ ਤੇ ਫਲ – ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛੀ ਹੈ, ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਇਹ ਤੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਗ (ਆਸਤਿਕ) ਤੇ ਫਲ – ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਗ (ਸੰਬੰਧ – ਆਸਤਿਕ) ਸੂਖਮ ਤੇ ਫਲ ਇੱਛਾ ਸਥੂਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸੰਗ ਦੀ ਸੂਖ਼ਮਤਾ ਉਥੇ ਤੱਕ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਨੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਉਥੋਂ

ਹੀ ਸੰਗ ਅਥਵਾ ਆਸਤਿਕ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜਨਮ ਮਰਨ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਅਨਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (13.21) ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੁਭਾਵਿਕ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਅਸੰਗਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। "ਸੰਗਮ੍ ਤੵਜਤ੍ਵਾ" ਪਦ ਵਿਚ ਏਸੇ ਸੰਬੰਧ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਤ੍ ਹੈ ਜਾਂ ਅਸਤ੍ ਹੈ, ਕੀ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਨਾਲ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੈ ? ਅਨਾਦਿ ਸ਼ਾਂਤ ਹੈ, ਅਨਾਦਿ ਅਨੰਤ ਹੈ ? ਇਸ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਉਂਜ ਤਾਂ ਟੁੱਟ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਹਰ ਛਿਣ ਬਦਲਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ੍ਵਯੰ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਦਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਫਲ ਕੀ ਹੈ ? - ਪ੍ਰਾਰਵ੍ਧ ਕਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜੇ ਸਾਨੂੰ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਵਸਤੂ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਹੈ ਤੇ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ "ਅਪ੍ਰਾਪਤ" ਫਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਫਲ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧਿਤ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤ ਵਿਚ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 'ਤ੍ਯਕਤ੍ਵਾ ਚ' ਕਹਿ ਕੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਿਉਂ ? ਕੀ ਇਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ? ੦ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭ ਤੇ ਅੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਲ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਲ ਨਾਲ ਜੋ ਮਮਤਾ ਹੈ, ਕਾਮਨਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਚ ਆਸਤਿਕ ਅਸਾਡੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਪਰਜਵੱਲਤ (ਬਲਦੀ ਹੋਈ ਅੱਗ) ਅਗਨੀ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕ ਵਸਤੂਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਸੀਂ ਤਿਆਗ ਕਰੀਏ, ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਵਸਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਗ ਉਸੇ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ - ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ ਆਦਿ ਅਸਾਡੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਆਪਣੇ-ਪਨ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਕਰ੍ਤਵ੍ ਯਾਨਿ = ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਤੱਵ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੋ ਕਰਮ ਆ ਜਾਵੇ - ਉਸ ਦਾ ਫਲ ਤੇ ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਤਤਪੂਰਵਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ੦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ ਵਿਧੀ ਨਿਖੇਧ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਅਮੁੱਕ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਅਮੁੱਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਏਥੇ ਕਰਮ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਹ ਕਰਮ ਛੋਟਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਹ ਕਰਮ ਵੱਡਾ ਹੈ, ਕਰਮ ਫਲ ਛੋਟਾ ਵੱਡਾ ਹੈ ? ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਕਰਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਛੋਟਾ ਹੋਣਾ, ਕਰਮ ਦੇ ਫਲ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ - ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਉਦੇਸ਼ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਨਿਤ੍ ਸਿੱਧ ਹੋਵੇ, ਅਨਾਦਿ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਂ ਆਪਣੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਧ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਕੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਨੀਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਬੇਆਰਾਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਊ ਆਪਣੇ ਲੇਵੇ ਵਿਚ ਦੁੱਧ ਉਪਜਾਕੇ, ਆਪਣੇ ਵਛੜੇ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਪਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਾਂ ਤੇ ਗਊ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪਵਿੱਤਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਯਗ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਤਿਆਗ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਦਾਨ ਹੈ। ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਉੱਚਤਮ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਯਗਦਾਨ ਤੇ ਤਪ ਕਾਰਜ ਏਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਤੇ ਗਊ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੈਣ ਤੇ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਦੋਵੇਂ ਵਰਦਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਨ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਖੋਹਦਾ ਹੈ, ਲੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੁੰਗੜਦਾ ਹੈ, ਸਿਮਟਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਮਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਆਪਣੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਖੋਹਣ ਲੁੱਟਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦੈਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਦੀ ਮਮਤਾ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ। ਗਊ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ, ਤਪ ਕਰਨ, ਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸ਼ੁਹਰਤ ਅਤੇ ਸੱਚਾਈ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਇੰਜ ਕੇਵਲ ਯਗ ਦਾਨ ਤਪ ਦੇ ਅਰਥ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਮਲ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਣ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹ ਆਰੰਭਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਜੀਵਕਾ ਚਲਾਉਣੀ ਨਿਰਬਾਹ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਂ ਤੇ ਗਊ ਵਰਗੇ ਕਾਰਜ ਦਾਨ ਦੇਣ ਤੇ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਇਹੋ ਹੀ ਨਿਯਮ ਕਾਨੂੰਨ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਪੂਰਣ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਜਿਹੜੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੂੰ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪੂਰਣਤਾ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਮਨ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਅਤੇ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.07 **ਸ਼ਲੋਕ** :

नि-यतस्य तु सम्-नि-आसः, कर्मणः न उप-पद्-यते। मोहात् तस्य परि-त्यागः, तामसः परि-कीर्तितः॥

ਨਿਯਤਸੵਯ ਤੂ ਸਮੁਨਿ ਆਸਹ, ਕਰੁਮਣਹ ਨ ਉਪ ਪਦੵਯਤੇ।
ਮੋਹਾਤ੍ ਤਸੵਯ ਪਰਿ ਤੵਯਾਗਹ, ਤਾਮਸਹ ਪਰਿ ਕੀਰ੍ਤਿਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਨਿਯਤਸੵਯ : ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ। ਤੂ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਸਮੁਨਿਆਸਹ : ਸੰਨਿਆਸ। ਤਪੱਸਿਆ : ਕਰੁਮਣਹ : ਕਰਮ ਕ੍ਰਿਆਵਾਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਉਪਪਦੵਯਤੇ : ਉਪਯੋਗ, ਯੋਗ ਸਾਰਥਿਕ ਹੈ। ਮੋਹਾਤ੍ : ਮਾਇਆ ਤੋਂ। ਤਸੵਯ : ਉਸੇ ਤੋਂ, ਸਮਾਨ, ਪਰਿ ਤੵਯਾਗਹ : ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ, ਛੱਡ ਦੇਣਾ। ਤਾਮਸਹ : ਤਮੋਗੁਣ ਵਾਲੇ। ਪਰਿਕੀਰ੍ਤਿਤਹ : ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਨੀਯਤ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਅਥਵਾ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤਾਮਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- (ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਵਰਨਣ ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਬਧ ਤਿਆਗ ਦੱਸ ਕੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਅਗੋਂ ਵਾਸਤੇ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਸੀ ਕਿ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲ ਤਿਆਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਸਤਾਰਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ, ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਰਧਾ ਆਹਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਕਹਿ ਕੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਵੀ ਅਰਜਨ ਰਾਹੀਂ ਤਿਆਗ ਦਾ ਤੱਤਵ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਕਹੇ ਹਨ।') ੦ ਨਿਯਤਸ੍ਯ ਤੁ ਸਮੰਨਿਆਸ ਹ, ਕਰ੍ਮਣਹ ਨ ਉਪਪਦ੍ ਯਤੇ - ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਜੋ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਉੱਤਮ ਮੱਤ ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ, ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਨਿਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਹ ਦੱਸਣ ਲਈ ਏਥੇ ਤੁ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਕਦੇ ਵੀ ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਹਨ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤੱਵ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣਾ, ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ੦ ਮੋਹਾਤ੍ ਤਸ੍ਯ ਪਰਿ ਤ੍ਯਾਗਹ, ਤਾਮਸਹ ਪਰਿ ਕੀਰ੍ਤਿਤਹ = ਅਜਿਹੇ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੂਡਤਾ ਅਥਵਾ ਬਿਨਾ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਸਤਿ-ਸੰਗ ਸੇਵਾ, ਸਦਭਾਵਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਹਿੱਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸੁਸਤੀ ਆਲਸ ਕਾਰਨ ਨਾ ਜਾਣਾ। ਘਰੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬਿਮਾਰ ਹਨ। ਡਾਕਟਰ ਵੈਦ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਨਾ ਜਾਣਾ, ਜਾਂ ਜੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਤਾਸ਼ ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਜਾਂ ਦਵਾਈ ਲਿਆਉਣੀ ਭੁੱਲ ਜਾਣੀ, ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਆਲਸ ਸੁਸਤੀ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਬੱਚਿਆਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨਾ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਸੰਬੰਧੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਰੱਖਣਾ, ਨਹਾਉਣਾ ਆਦਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਆਲਸ ਕਰਨਾ। ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਰਤੱਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਲਸ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਦੇ ਕਾਰਣ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਰੇ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਤਿਥੀਆਂ ਦੇ ਵਰਤਾਂ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਹਿੱਤ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਦੇ ਲਈ ਕੋਈ ਕਰਤੱਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਯ ਸ਼ੂਦਰ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਜਾਂ ਜੀਵਕਾ ਲਈ ਜਿੰਨੇ ਨਿਯਮ ਹਨ, ਉਸ ਵਰਣ ਲਈ ਇਹ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਹਨ। ੦ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਪੂਰਵਕ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਹ ਤਿਆਗ ਤਾਮਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਾਮ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਤਿਆਗ ਰਾਜਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਇੱਛਾ ਫਲ ਇੱਛਾ ਆਸਤਿਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਤਿਆਗ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੋਹ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਣਾ ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਣਾ ਰਾਜਸ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਪੂਰਵਕ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਕਰਨਾ, ਸਾਤਵਿਕ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ। ਇਸ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁਭਾਅ ਕਾਰਣ ਹੀ ਅਥਵਾ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਮ ਫਲ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਮਸ ਤੇ ਰਾਜਸ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂ ਜੋ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਅਸਲ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਹੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅੰਦਰਲੀ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਆਸਤਿਕ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਹੀ ਅਸਲੀ ਤਿਆਗ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮਰਨ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂਆਂ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਛੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰਲਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਵਸਤਾਂ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਜਾਂ ਨਾ ਰਹਿਣ, ਮਨੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਦਾ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਫੁੱਲ ਤੇ ਫਲ ਦੇਣਾ ਦਰੱਖਤ ਦਾ ਫਰਜ਼-ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਫਲ ਪੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਕ ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਇਕ ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕੱਚੇ ਫਲ ਨੂੰ ਮੱਲੋਮੱਲੀ ਤੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇੰਜ ਉਸ ਦਾ ਕੱਚਾ ਫਲ ਤੋੜਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਕੱਚਾ ਫਲ ਬੇਸੁਆਦੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਤਬਾਹੀ ਵਾਲਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਿਤਯ ਕਰਮ ਜਾਂ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਕਰਮ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮਾਪਣ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ, ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ, ਧਨ ਕਮਾਉਣਾ, ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਨਿਤਯ ਕਰਮ ਹਨ। ਯਗ, ਦਾਨ, ਤਪ, ਅੱਗੇ ਵਧੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਉਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਫਰਜ਼, ਇਕ ਹਨ, ਵੱਖ ਵੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਿਯਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਤਾਮਸਿਕ ਝੁਕਾਉ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਇਕ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਮ ਉਚਾਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇਹ ਅਮਲ ਜਾਰੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸਤਿ-ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।'

✪ ✪ ✪

18.08 ਸ਼ਲੋਕ :

दु:खम् इति एव यत् कर्म, काय-क्लेश-भयात त्यजेत्। स: कृत्वा राजसम् त्यागम्, न एव त्याग फलम् लभेत्॥

ਦੁਹਖਮ੍ ਇਤਿ ਏਵ ਯਤ੍ ਕਰ੍ਮ, ਕਾਯ ਕਲ੍ਰੇਸ਼ ਭਯਾਤ੍ ਤ੍ਯਜੇਤ੍।
ਸਹ ਕ੍ਰਤ੍ਵਾ ਰਾਜਸਮ੍ ਤ੍ਯਾਗਮ੍, ਨ ਏਵ ਤ੍ਯਾਗ ਫਲਮ੍ ਲਭੇਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਦੁਹਖਮ੍ : ਦੁੱਖ ਭਰਿਆ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਕਰ੍ਮ : ਕੰਮ। ਕਾਯ ਕਲ੍ਰੇਸ਼ ਭਯਾਤ੍ : ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ ਦਾ ਡਰ। ਤ੍ਯਜੇਤ੍ : ਤਿਆਗਿਆ ਹੋਇਆ। ਸਹ : ਉਹ। ਕ੍ਰਤ੍ਵਾ : ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ। ਰਾਜਸਮ੍ : ਰਾਜਸਿਕ। ਤ੍ਯਾਗਮ੍ : ਤਿਆਗ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਤ੍ਯਾਗ ਫਲਮ੍ : ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਫਲ। ਲਭੇਤ੍ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਦੁੱਖ ਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ, ਇੰਜ ਰਾਜਸਿਕ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਏਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਦੁਹਖ਼ਮ ਇਤਿ ਏਵ ਯਤ੍ ਕਰ੍ਮ - ਯਗ ਦਾਨ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੁੱਖ ਹੀ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਹੀ ਕੀ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਖਰਚ ਵੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ, ਇਸ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਦੁੱਖ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਲੋਕ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਕਰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਕਾਯ ਕਲੇ੍ਸ਼ ਭਯਾਤ੍ ਤ੍ਯਜੇਤ੍ - ਰਾਜਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲੇਸ਼ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮਮਤਾ ਤੇ ਆਸਤਿਕ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ। ੦ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਗੁਰੂ ਮਾਲਕ ਆਦਿ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਵਿਚ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਆਵੇ, ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, 'ਗ੍ਰਿਹਸਤ ਵਿਚ ਨਾ ਚੈਨ ਹੈ, ਨਾ ਆਰਾਮ ਹੈ। ਧੀਆਂ ਪੁੱਤਰ ਸਾਡੇ ਬੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਾਰੇ ਨਿਕੰਮੇ ਹਨ। ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।' ੦ ਭੋਗਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਤੇ ਗੁਣ ਬੁੱਧੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਦੁੱਖ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਵੈਰਾਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਨੀਯਤ - ਕਰਤੱਵ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸਦਾ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਭੋਗਣਾ ਪਵੇਗਾ। (3.09) ੦ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ, ਇਹ ਦੋ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਰਿਣਾਮ - ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਅਤਿ ਨੀਂਦ, ਆਦਿ - ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਪਰਿਣਾਮ - ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਅਤਿ ਨੀਂਦ, ਆਦਿ - ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਤਾਮਸ੍ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਫਲ ਅਧੋਗਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। (14.18) ੦ ਸਹ ਕ੍ਰਤ੍ਵਾ ਰਾਜਸਮ੍ ਤ੍ਯਾਗਮ੍, ਨ ਏਵ ਤ੍ਯਾਗ, ਫਲਮ੍ ਲਭੇਤ੍ = ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੈ। ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵੀ ਫਲ (ਸ਼ਾਂਤੀ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਕਾਰਣ - ਉਸ ਨੇ ਜੋ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਲਈ ਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ, ਪਰ ਸ਼ੁਭ-ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ ਦੰਡ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਅਥਵਾ ਦੁਨਿਆਵੀ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਓਨੀ ਦੇਰ ਸਰੀਰਕ ਦੁੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਦਰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਕੋਈ ਵੀ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ-ਗਿਆਨ ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਆਤਮ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਤੋਂ ਜੀ ਚੁਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ, ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਅਯੋਗ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਦੁਨਿਆਵੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦੁੱਖਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਨਿਯਮਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਪਲਾਇਣ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ, ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦਮਈ ਲੰਘਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਸੰਨਿਆਸ ਦਾ ਉਹ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦੇ। ਅਰਜਨ ਜੋ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਲੜਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਰਾਜਸਿਕ ਤਿਆਗ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ, ਕਤਲ ਕਰਨਾ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਪਾਪ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ, ਫਰਜ਼-ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਯੁੱਧ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਕਿਸੇ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਰਜੋਗੁਣ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਛਾ ਜਾਣ, ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਸੋਚ ਹੀਣੀ ਨੀਵੀਂ ਤੇ ਸੀਮਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਵਰਗਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਮੰਤਵਹੀਣ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਬਹੁਤ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ, ਇਹ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਕਰਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

18.09 **ਸ਼ਲੋਕ** :

कार्यम् इति एव यत् कर्म, नि-य(म्)-तम् क्रि-यते-अर्जुन। सङ्गम् त्यज्-त्वा फलम् च एव, स: त्याग: सात्त्विक: मत:॥

ਕਾਰ੍ਯਮ੍ ਇਤਿ ਏਵ ਯਤ੍ਕਰ੍ਮ, ਨਿਯ (ਮ੍) ਤਮ੍ ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਅਰ੍ਜੁਨ।
ਸੰਗਮ੍ ਤ੍ਯਜ੍ ਤ੍ਵਾ ਫਲਮ੍ ਚ ਏਵ, ਸਹ ਤ੍ਯਾਗਹ ਸਾੱਤਵਿਕਹ ਮਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਰ੍ਯਮ੍ : ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਏਵ : ਭੀ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜੇ। ਕਰ੍ਮ : ਕੰਮ। ਨਿਯ (ਮ੍) ਤਮ੍ : ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕੰਮ। ਕ੍ਰਿਯਤੇ : ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅਰ੍ਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਸੰਗਮ੍ : ਮੇਲ ਮਿਲਾਪੀ। ਤਯਜ੍ਤ੍ਵਾ : ਤਿਆਗਨਾ। ਫਲਮ੍ : ਫਲ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਸਹ : ਉਹ। ਤ੍ਯਾਗਹ : ਤਿਆਗ। ਸਾੱਤਵਿਕਹ : ਸਾਤਵਿਕ। ਮਤਹ : ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ! ਕਰਤੱਵ ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਕੇ ਜੋ ਨੀਯਤ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲੇ ਕਰਮ, ਆਸਤਿਕ ਤੇ ਫਲ ਨੂੰ ਤਿਆਗਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹੋ ਤਿਆਗ ਸਾਤਵਿਕ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਾਰ੍ਯਮ੍ ਇਤਿ ਏਵ ਯਤ੍ ਕਰ੍ਮ - ਨਿਯ (ਮ੍) ਤਮ੍ ਕ੍ਰਿ ਯਤੇ - ਅਰ੍ਜੁਨ ਏਥੇ "ਕਾਰ੍ਯਮ੍" ੦ ਨਿਯ (ਮ੍) ਤਮ੍ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ 'ਇਤਿ' ਪਦ ਲਾਉਣ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਏਵ - ਦੋ ਅਵ੍ਯਯ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਇਹ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਕਰਤੱਵ ਮਾਤਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਲ ਆਸਤਿਕ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਸਵਾਰਥ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਜਨ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਤੱਵ ਮਾਤ੍ਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਤਾ ਦਾ, ਉਸ ਕਰਮ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ। (15.12) ੦ ਨੀਯਤ ਕਰ੍ਮ = ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਹਾਲਾਤ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ, ਜਿਹੜੇ ਜਿਹੜੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਜਿਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਇੰਜ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੱਤਪਰਤਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ 'ਸਮਾਚਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਿੱਤਾ ਹੈ (3.09-3.11)। ੦ ਸੰਗਮ੍ ਤ੍ਯਜ੍ ਤ੍ਵਾ ਫਲਮ੍ ਚ ਏਵ - ਸੰਗ ਦੇ ਤਿਆਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ, ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਔਜਾਰ

(ਸਾਧਨ) ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਰਥਾਤ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਮਮਤਾ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਹ ਤ੍ਯਾਗਹ ਸਾਤਵਿਕਹ ਮਤਹ = ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਮਮਤਾ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਹ ਤ੍ਯਾਗਹ ਸਾਤਵਿਕਹ ਮਤਹ = ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਵਿਚ ਸੰਬੰਧ ਮਮਤਾ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕਰਤੱਵ ਮਾਤ੍ਰ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਤਿਆਗ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਕਾਰਜ ਕਲੇਸ਼ ਦੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਤੇ ਤਾਮਸ ਤਿਆਗ ਵਿਚ, ਮੋਹ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ, ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਹਰੇਕ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਤਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਕਰਮ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਤਾਮਸਿਕ ਤਿਆਗ ਤੇ ਰਾਜਸਿਕ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਤਯ ਨੇਮ ਕਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪੱਖੋਂ ਫਲਦਾਇਕ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗ ਦਾ ਫਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਾਧਨ ਦਾ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਚੌਖਟੇ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਮਰੀਜ਼ ਦਾ, ਏਥੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਭਰ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਹ ਏਥੇ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਮਰੀਜ਼ ਦੇ ਫੈਸ਼ਨ ਵਾਂਗ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਤੋਂ ਘਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਹਰ ਜੀਵ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਭਾਵਨਾ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਯੋਗ ਪਰਾਣਾਯਾਮ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਾਹ ਰੋਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਗਿਆਨਕ ਵਿਧੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਹ ਰੋਕਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਹੈ ਜੋ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮੰਤਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਂਜ ਹੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਆਮ ਲੋਕ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਇਕ ਰਿਸ਼ਟ ਪੁਸ਼ਟ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਰੀਰਕ ਚੇਤਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਯੋਗੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ, ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ – ਸਾਰੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਆਤਮ ਬੋਧ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ ਸਾਤਵਿਕ ਤਿਆਗੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਹ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਠੀਕ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਤਿਆਗ ਮਾਰਗ ਠੀਕ ਵੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.10 ਸ਼ਲੋਕ :

न द्वेष्टि अ-कुशलम् कर्म, कुशले न अनु-सुज्जते। त्यागी सत्त्व-सम्-आ-वि-शू-त:, मेधा-वी छिद्-त-सम्-शय:॥

ਨ ਦਵੇਸ਼੍ਟਿ ਅਕੁਸ਼ਲਮ੍ ਕਰ੍ਮ, ਕੁਸ਼ਲੇ ਨ ਅਨੁਸੱਜਤੇ।

ਤ੍ਯਾਗੀ ਸੱਤ੍ਵ ਸਮ੍ ਆਵਿ ਸ਼੍ਤਹ, ਮੇਧਾਵੀ ਛਿਦ੍ਤ ਸਮ੍ਸ਼ਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਨ : ਨਹੀਂ। ਦਵੇਸ਼੍ਟਿ : ਨਫ਼ਰਤ ਕਰਨੀ। ਅਕੁਸ਼ਲਮ੍ : ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਇਆ ਜਾਵੇ। ਕਰ੍ਮ : ਕਾਰਜ। ਕੁਸ਼ਲੇ : ਸਹਿਮਤੀ ਵਾਲਾ ਕਾਰਜ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਨੁਸੱਜਤੇ : ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜੁੜਿਆ ਹੈ। ਤ੍ਯਾਗੀ : ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਸੱਤ੍ਵ ਸਮ੍ਆਵਿਸ਼੍ਤਹ : ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਾਲ ਪਸਰਨਾ। ਮੇਧਾਵੀ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਛਿਦ੍ਤ ਸਮ੍ਸ਼ਯਹ : ਸ਼ਕ ਜੋ ਵੱਖ-2 ਕਰ ਦੇਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਤੇ ਸੰਸ਼ਯ-ਰਹਿਤ ਤਿਆਗੀ ਮਨੁੱਖ ਅਕੁਸ਼ਲ ਅਸ਼ੁੱਭ ਕਰਮ ਤੋਂ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਵ ਕੁਸ਼ਲ (ਸ਼ੁਭ ਜਾਂ ਨਿਤਯ) ਕਰਮ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਨ ਦਵੇਸ਼੍ਟਿ ਅਕੁਸ਼ਲਮ੍ ਕਰ੍ਮ – ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਸ਼ੁਭ ਕਰਮ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਕਰਕੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ (ਗੀਤਾ 2.42–44, 9.20–21) ਅਤੇ ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿਧ ਪਾਪ ਕਰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਅਤੇ ਨਰਕ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (16.7 ਤੋਂ 20)। ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਅਕੁਸ਼ਲ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਅਜਿਹੇ ਅਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦਵੇਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਦਵੇਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਦਵੇਸ਼ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਕਾਮ੍ਯ ਕਰਮ ਨਾਲੋਂ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿਧ ਪਾਪ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਭਿਅੰਕਰ ਹੈ। ੦ ਕੁਸ਼ਲੇ ਨਅਨ੍ ਸਜੱਤੇ = ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਯਤ ਹੈ, ਜੋ ਫਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ 'ਕੁਸ਼ਲ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਅਜਿਹੇ ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੋੜਦਾ। ੦ ਤ੍ਯਾਗੀ ੦ ਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਅਕੁਸ਼ਲ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲੀ ਤਿਆਗੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਤਿਆਗ ਸੰਪੂਰਣ ਤਾਂ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਅਥਵਾ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਪਵੇ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਬਣੀ ਰਹੇ (ਗੀਤਾ 3.18 ਤੋਂ 4.18) ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਯੋਗਾ ਰੂਡ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (6.04) ੦ ਮੇਧਾਵੀ : ਜਿਸ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਾਰਜ ਸਾਗੋਪਾਂਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਕਲਪ ਤੇ ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਅਗਨੀ ਤੋਂ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਸਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਡਿਤ ਹੀ ਪੰਡਿਤ (ਮੇਧਾਵੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ (4.19) ਕਾਰਣ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਲਿਪਾਯਮਾਨ ਨਾ ਹੋਣਾ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਹੈ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 4.18) ੦ ਛਿਦ੍ – ਤ – ਸਮ੍ ਸ਼ਯਹ – ਉਸੇ ਤਿਆਗੀ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਤੱਤਵ ਵਿਚ ਅਭਿਮਾਨ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸੰਦੇਹ ਤਾਂ ਉਥੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਅਧੂਰਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕੁੱਝ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ੦ ਸੱਤਵ ਸਮ੍ ਆਵਿ ਸ਼੍ਤਹ = ਆਸਤਿਕ ਆਦਿ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿੰਨਮਯਤਾ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸੱਤਵ ਸਮ੍ਆਵਿਸ਼੍ਤਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। (ਹੋਰ ਵੇਖੋ 5.19) ਇਕੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਥਿਤ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਧਕ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਮਨ ਤੋਂ ਨਿਰਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮੇਧਾਵੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ। ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹਨ, ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਤੇ ਅਕਰਮ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਲਝਨ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅਕਰਮ ਤਾਂ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਇਕ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ, ਨਾ ਉਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਅਤੇ ਗ਼ੈਰ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕਰਮ ਦਾ ਆਪਣਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁੰਦਰ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਪੈਣ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਵਧ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਗੰਦੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਝਲਕਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਘਟਦਾ। ਆਤਮ-ਚੇਤਨਯਾ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਝਲਕ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚੋਂ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਥਿਤ ਪਰਯੋਜਨਾ (ਜਿਸ ਦੀ ਸਮਝ ਸੋਚ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹੋਵੇ) ਸਹੀ ਪਰਪੱਕ ਸਮਝ ਸੋਚ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ੱਕ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਕਰੇ। ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉਚੇਰਾ ਚੁੱਕੇ। ਆਦਮੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ, ਵਿਚ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਏਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮੱਸਿਆ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਪਰ ਲਾਗੂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੰਜ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ ਤਾਂ, ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਰਾਹ ਲੱਭ ਲੈਣ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਓਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਐਨੀ ਵਿਕਟਮਈ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਆਲਸੀ ਵਿਹਲਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਗੁਰੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਂਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਦੀਨਤਾ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਖੰਡ ਨੂੰ ਛੁਪਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸਮਾਜ ਦੇ ਹੀਰੇ ਤਾਂ ਉਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾਇਕਤਵ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕਾਈ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਨਿਆਸ ਧਾਰਨ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨੀਕਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਖੇੜਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।

✪ ✪ ✪

18.11 ਸ਼ਲੋਕ :

न हि देह-भृता शक्यम्, त्यज-तुम् कर्माणि अ-शेष-त:। य: तु कर्म-फल-त्यागी, स: त्यागी इति अभि-धा-यते॥

ਨ ਹਿ ਦੇਹ ਭ੍ਰਤਾ ਸ਼ਕ੍ਯਮ੍ ਤ੍ਯਜ ਤੁਮ੍ ਕਰ੍ਾਨਿ ਅਸ਼ੇ੍ਸ਼ ਤਹ।
ਯਹ ਤੁ ਕਰ੍ਮ ਫਲ ਤ੍ਯਾਗੀ, ਸਹ ਤ੍ਯਾਗੀ ਇਤਿ ਅਭਿਧਾਮ੍ਯਤੇ॥

o **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਦੇਹ ਭ੍ਰਤਾ : ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਜੀਵ ਰਾਹੀਂ। ਸ਼ਕ੍ਯਮ੍ : ਸੰਭਵ। ਤ੍ਯਜਤੁਮ੍ਯਜ : ਛੱਡ ਦੇਣਾ, ਤਿਆਗ ਦੇਣ। ਤੁਮ੍ ਕਰ੍ਮਨਿ : ਕਾਰਜ ਤਿਆਗ ਦੇਣੇ। ਅਸ਼ੇ੍ਸ਼ : ਸਮੁਚੇ। ਯ : ਕੌਣ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਕਰ੍ਮ ਫਲ ਤ੍ਯਾਗੀ : ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ। ਸਹ : ਉਹ। ਤ੍ਯਾਗੀ : ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਭਿਧਾਨ੍ਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

o **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਹਧਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਾ ਤਿਆਗੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- o ਨ ਹਿ ਦੇਹ ਭ੍ਰਤਾ ਸ਼ਕ੍ਯਮ੍ - ਤ੍ਯਜ੍ ਤੁਮ੍ ਕਰ੍ਮਾਨਿ ਅਸ਼ੇ੍ਸ਼ ਤਹ = ਦੇਹਧਾਰੀ ਅਰਥਾਤ ਦੇਹ ਨਾਲ ਰਿਸ਼ਤਾ ਅਥਵਾ ਏਕਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਯਗਦਾਨ ਤਪ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਉਹ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ ਜਾਣਾ ਆਉਣਾ, ਸੌਣਾ ਜਾਗਣਾ ਤੇ ਨਿੱਤ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਛੱਡ ਦੇਵੇਗਾ ? o ਦੂਜੀ ਗੱਲ - ਅੰਦਰਲੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਛੱਡਣਾ ਹੈ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਛੱਡਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕਦ ਤੱਕ ਛੱਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸਮਾਧੀ ਲਾ ਲਈ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰਹੇ। ਪਰ ਸਮਾਧੀ ਵੀ ਇਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਕਰਮ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਜਨ ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵੀ ਦੇਹਧਾਰੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। (3.05) ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਆਰੰਭਨ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਿਸ਼ਕਰਮ੍ਤਾ (ਯੋਗ ਨਿਸ਼ਠਾ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਂਖਯ ਨਿਸ਼ਠਾ (ਸਿੱਧੀ) ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ (3.04) o ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ = ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਰੀਤ ਨਾਲ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋਵੇ - ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। o ਪੁਰਸ਼ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਸਦਾ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। o ਜਦ ਤੱਕ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਦ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ o ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੋੜਿਆ। ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨੂੰ ਸਤਿ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਬੰਧਨ 1. ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਅਹੰਤਾ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ 'ਮਮਤਾ' ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ ਰੂਪ ਸੰਬੰਧ ਦਾ ਘਨਿਸ਼ਠ ਹੋਣਾ ਹੀ ਦੇਹ ਧਾਰੀ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਹਧਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦਾ। o ਯਹ ਤੁ ਕਰ੍ਮ ਫਲ ਤ੍ਯਾਗੀ, ਸਹ ਤ੍ਯਾਗੀ ਇਤਿ ਅਭਿ ਧਾਮਯਤੇ = ਜਿਹੜਾ ਕਰਮ ਤੇ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦਾ, ਉਹ ਤਿਆਗੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕੁਸ਼ਲ ਤੇ ਅਕੁਸ਼ਲ ਨਾਲ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤਬ ਤੱਕ ਉਹ ਤਿਆਗੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। o ਆਸਿਤਕ = ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਆਸਿਤਕ ਹੈ। ਇਹ ਆਸਤਿਕ ਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ 'ਕਰਮ ਸ਼ਕਤੀ' ਤੇ ਭਵਿਖ ਦੇ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਫਲਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। o ਜਦ ਮਨੁੱਖ ਫਲ ਤਿਆਗ

ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹੋਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਨਹੀਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੀ ਉਡਾਣ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਨੁਕਤੇ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ - ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਤਰਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਇਕ ਯਾਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਉੱਡ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਉਪਰੰਤ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦਾ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਹਾਜ਼ ਤਾਂ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਖਾਲੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਲਗਭਗ ਸਾਮਾਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਮੈਦਾਨਾਂ, ਪਹਾੜੀਆਂ, ਵਾਦੀਆਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਸਾਗਰਾਂ ਉਪਰੋਂ ਦੀ ਉੱਡਦਾ ਹੋਵੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਕ ਹੋਂਦ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਾਂਗ ਬਹੁਤ ਉਤਰਾ ਚੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤਬਾਹ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਉੱਤਰ ਨਾ ਆਵੇ, ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਰੋਕਦਾ, ਉੱਡਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਰੋਕੀਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਕਰਮ - ਉਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਫ਼ਰਜ਼ - ਧਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਨਿਰੰਤਰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੁਕਾਵਟ ਜਾਂ ਪਛੋਤਾਵੇ ਦੇ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਗਰੂਕ ਵਿਵੇਕੀ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਲਾਭਕਾਰੀ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੁਸਾਫਰ ਜੇ ਕਿਸੇ ਉਡਾਣ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਤੋਂ ਡਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹਾਰ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਹੀਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰਦੇ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਆਪਣਾ ਹੌਂਸਲਾ ਢਾਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਚੇਰੇ ਕੰਮ ਧੰਦੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਡਾਣ ਦਾ ਫਲ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਡਾਣ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਇੰਜ ਯਾਤਰੀ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਧਰਾਤਲ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਲਈ ਪਤਣ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿੱਟਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਨ ਆਪਣੇ ਜਨਮ ਦਾਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਦੇ ਲਾਭ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਇਕੋ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਨਾ ਰੋਂਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਇਸ ਤੋਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮ ਉੱਪਰ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲੋੜ ਪੈਣ ਉੱਪਰ ਇਸ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਪੈਸੇ ਖਰਚਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚਕਾਰ ਜ਼ਖ਼ਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਮੋਹ ਜਾਂ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਵੱਲ ਏਸੇ ਲਈ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਹੋ ਸਕੇ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਜ਼ਖ਼ਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਜੋ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿ ਐਨਾ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਹੈ, ਕਿ ਜ਼ਖ਼ਮ ਗੰਦਾ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲਾ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਸਰੀਰਕ ਕਾਰਜ ਜ਼ਖ਼ਮ ਵਾਂਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਐਨਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾ ਸਕੀਏ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਸੰਸਾਰੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਗਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.12 ਸ਼ਲੋਕ :

अन्-इष्टम् इष्टम् मिश्रम् च, त्रि-विधम् कर्मण: फलम्। भवति अत्यागिनाम् प्र-इ-त्-य, न तु सम्-न्यासिनाम् क-चित्॥

ਅਨ੍ ਇਸ਼੍ਟ੍ਮ੍ ਇਸ਼੍ਟ੍ਮ੍ ਮਿਸ਼੍ਰਮ੍ ਚ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ ਕਰ੍ਮਣਹ ਫਲਮ੍।
ਭਵਤਿ ਅਤ੍ਯਾ ਗਿਨਾਮ੍ ਪ੍ਰੇਤ੍ਯ, ਨ ਤੁ ਸਮ੍ ਨ੍ਯਾਸਿਨਾਮ੍ ਕਵ੍ਚਿਤ੍॥

o ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ਇਸ਼੍ਟ੍ਮ੍ : ਜੋ ਸਹਿਮਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ਼੍ਟ੍ਮ੍ ਮਿਸ਼੍ਰਮ੍ : ਜੋ ਸਹਿਮਤ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ : ਤ੍ਰੈਪੱਖੀ। ਕਰ੍ਮਣਹ : ਕਾਰਜ। ਫਲਮ੍ : ਫਲ। ਭਵਤਿ : ਵਾਪਰਦੇ ਹਨ। ਅਤ੍ਯਾ ਗਿਨਾਮ੍ : ਕਿਸੇ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਦਿਆਂ। ਪ੍ਰੇਤ੍ਯ : ਮੌਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤੁ : ਪਰ। ਸਮ੍ਨ੍ਯਾਸਿਨਾਮ੍ : ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ। ਕਵ੍ਚਿਤ੍ : ਹਮੇਸ਼ਾ।

o ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਬੁਰਾ, ਚੰਗਾ, ਅਤੇ ਰਲਿਆ ਮਿਲਿਆ - ਤਿੰਨੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਫਲ, ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ (ਕਰਮ ਫਲ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ) ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- o ਅਨ੍ਇਸ਼ਟਮ੍ ਇਸ਼ਟਮ੍ ਮਿਸ਼੍ਰਮ੍ ਚ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ ਕਰ੍ਮਣ ਹ ਫਲਮ੍ = ਕਰਮ - ਫਲ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ 1. ਇਸ਼ਟ 2. ਅਨਿਸ਼ਟ 3. ਮਿਸ਼੍ਰਤ। 1. ਜਿਸ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਉਹ 'ਇਸ਼ਟ' ਕਰਮ-ਫਲ ਹੈ। 2. ਜਿਸ ਪਰਿਸ੍ਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ - ਉਹ ਅਨਿਸ਼ਟ ਹੈ। 3. ਜੋ ਇਸ਼ਟ ਵੀ ਹੈ ਅਨਿਸ਼ਟ ਵੀ ਹੈ ਉਹ ਮਿਸ਼੍ਰਤ ਕਰਮ ਫਲ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਮਿਸ਼੍ਰਤ ਕਰਮ ਫਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। o ਭਵਤਿ ਅਤ੍ਯਾਗਿਨਾਮ੍ ਪ੍ਰੇਤ੍ਯ = ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਫਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ (ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ (ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ) ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਸ੍ਵਯੰ (ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ) ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਦ ਸ੍ਵਯੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਭੋਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। o ਪ੍ਰੇਤ੍ਯ ਭਵਤਿ o ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਟ ਅਨਿਸ਼ਟ ਤੇ ਮਿਸ਼੍ਰਤ - ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਕਰਮ ਫਲ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। o ਨ ਤੁ ਸਮ੍ ਨ੍ਯਾਸਿਨਾਮ੍ ਕਵ੍ਚਿਤ੍ - ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇ ਤਿਆਗੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਰਥਾਤ ਏਥੇ ਤੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਕਰਮ ਫਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਤ੍ਯਾਗੀਆਂ ਨੂੰ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਮ ਫਲ ਮਿਲਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਭੀ ਕਰਮ ਫਲ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। o ਸੰਨਿਆਸੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਲੋਕ ਜਾਂ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਕਰਮ ਫਲ ਭੋਗਨਾ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਪਰ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਤਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਦੇ ਬਲ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਭਾਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਸੁਖ ਦੁਖ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਏਥੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਪਦ ਵਿਚ ਤਿਆਗੀ (ਕਰਮ ਯੋਗੀ) ਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ (ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗੀ) ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਹੋਰ ਦੇਖੋ 2.71, 18.53 o ਕਰਮ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕ੍ਰਿਯਿਮਾਣ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ 2. ਵਰਤਮਾਨ ਤੋਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਹਨ ਉਹ ਸੰਚਿਤ ਹਨ 3. ਸੰਚਿਤ ਤੋਂ ਜੋ ਕਰਮ ਫਲ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਜਨਮ ਆਯੂ ਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਬ੍ਧ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੀ ਚਾਹਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1. ਧਨ (ਅਰਥ) 2. ਧਰਮ (ਧਰਮ) 3. ਕਾਮ 4. ਮੋਕਸ਼ ਦੀ - ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖ ਭੋਗਣ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਮ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ, ਗੰਧ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਰਾਹੀਂ ਭੋਗਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ-ਵੰਡ ਕਾਇਆ ਕਰਮ, ਵਾਣੀ ਕਰਮ ਅਤੇ ਮਨੋ-ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਵੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੈੜਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂ ਬਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਰਕ ਵਰਗਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸਵੱਰਗ ਵਰਗੀ ਜੀਵਨ ਧਾਰਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੇ ਉੱਤਮ ਜਨ੍ਮ ਅਪਣਾਉਣ ਪਿੱਛੇ ਉੱਤਮ ਕਾਰਜ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਫਲ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਭਾਵ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕੰਮ। ਜੋ ਜੀਵ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਦਲਣਾ ਲਾਜ਼ਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਜੀਵ ਖੁਸ਼ੀ ਅਤੇ ਗ਼ਮੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਜੀਵ 'ਕਰਮਾਂ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਨਿਆਵੀ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਚੱਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਮੁਕਤੀ ਨਾਲ ਵਰੋਸਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਚਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁਣ ਪੂਰਨਤਾ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਤੋਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਛਾਵੇਂ ਵਾਂਗ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚੋਂ ਮਨ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੁਣ ਤੇ ਏਥੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਤੇ ਪੁਨਰ ਜਨਮ, ਨੀਂਦ ਅਤੇ ਮੁੜ ਜਾਗਣ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਭੈੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜਾ ਸੌਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੈੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹੋ ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਪਰ ਵੀ ਢੁਕਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਨਰਕ ਭੋਗਦੇ ਹਨ, ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਲੋਕ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬਰਿਊਟਸ ਵਾਂਗ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਦੈਵ ਲੌਕਿਕ ਦੈਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸਵੱਰਗ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਚਰਿੱਤਰਾਂ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰਦੇ ਹਨ। ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਲੱਛਣਾਂ ਕਾਰਨ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਫਲ ਉਸੇ ਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਤ੍ਮ-ਚਿੰਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਅਸਾਡੇ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸਾਡੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

18.13 ਸ਼ਲੋਕ :

पञ्च एतानि (महद्) महा-बाहो, कारणानि नि-बोध मे। सांख्ये कृतान्ते प्र-उक्तानि, सिद्धये सर्व-कर्मणाम्॥

ਪੰਚ ਏਤਾਨਿ (ਮਹਦ੍) ਮਹਾਬਾਹੋ, ਕਾਰਣਾਨਿ ਨਿਬੋਧ ਮੇ।
ਸਾਂਖ੍ਯੇ ਕ੍ਰਤਾਂਤੇ ਪ੍ਰਉਤਕਾਨਿ, ਸਿੱਧਯੇ ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮਣਾਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪੰਚ : ਪੰਜ। ਏਤਾਨਿ : ਇਹ। ਮਹਾਬਾਹੋ : ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਯੋਧੇ! ਕਰਣਾਨਿ : ਕਾਰਨ। ਨਿਬੋਧ : ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਸਾਂਖ੍ਯੇ : ਸਾਂਖਯਾ ਵਿੱਚ। ਕ੍ਰਤਾਂਤੇ : ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਉਤਕਾਨਿ : ਜਿਵੇਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਧਯੇ = ਪੂਰਨਤਾ ਲਈ। ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮਣਾਮ੍ : ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਕਰਮਕਾਂਡਾਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਗਿਆਤਵਯ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ (ਸਾਂਖਯੇ) ਅਰਥਾਤ ਵੇਦਾਂਤ ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਚ, ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਾਸਤੇ ਕਹੇ ਗਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਕਾਰਨਾਂ (ਸਾਧਨਾ) ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪੰਚ ਏਤਾਨਿ (ਮਹਦ੍) ਮਹਾਬਾਹੋ ਕਾਰਣਾਨਿ ਨਿਬੋਧ ਮੇ - ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਂਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ - ਹੇ ਮਹਾਬਾਹੋ! ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਾਂਖ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਹਿੱਤ ਤੇ ਨਿਖਿੱਧ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਪੰਜ ਹੇਤੂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ। (ਸ੍ਵਯੰ) ਸਰੂਪ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੇਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਨਿਬੋਧ ਮੇ - ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਸਾਂਖਯ ਸਿਧਾਂਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। (18.13, 50) ਜਦ ਕਿ ਦੂਜੀ ਥਾਂ 'ਸ਼੍ਰਣੁ' ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਂਖਯ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਿਬੋਧ ਪਦ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਸ਼੍ਰਣੁ ਪਦ ਵਿਚ ਸੁਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਤਾਕਿ ਤਤਕਾਲ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇ। ੦ ਸ਼ਾਂਖਯੇ ਕ੍ਰਤਾਂਤੇ ਪ੍ਰਉਕਤਾਂਨਿ, ਸਿਧਯੇ ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮਣਾਮ੍ - ਕਰਮ ਚਾਹੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿੱਧ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸਰੀਰਕ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਮਾਨਸਿਕ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਵਾਚਿਕ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸਥੂਲ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸੂਖਮ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਪੰਜ ਹੇਤੂ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ, ਜਦ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਤਾਂ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਨਦੀਆਂ ਵਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਹਵਾ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਦਰੱਖਤ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪਾਪ ਪੁੰਨ ਜਨਕ ਅਥਵਾ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਰਤੱਵ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਅਭਿਮਾਨ ਮਿਟਣ 'ਤੇ ਕ੍ਰਿਆ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਅਧਿਸ਼ਟਾਨ, ਕਰਣ, ਚੇਸ਼ਟਾ ਤੇ ਦੈਵ - ਇਹ ਚਾਰ ਹੇਤੂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (17.14) ੦ ਅਰਜਨ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ - ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਸਮਝਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ - ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਹੇਤੂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਲਿਆਣ ਹੇਤੂ ਤਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਅਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਿਸ਼ੇਧ (ਤੋੜਨ) ਹੀ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਨਿਸ਼ੇਧ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਮਯੋਗ ਤੇ ਸ਼ਾਂਖਯਯੋਗ ਹੀ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਸਾਂਖਯੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਸੰਬੰਧੀ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਗਿਆਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਅੰਤ ਨੂੰ, ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ

ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਕਮਾਲ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਕੋਈ ਅਪੂਰਣ ਜਾਂ ਕੱਚੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਲਈ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੋ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਹੈ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ, ਸਕੂਲ, ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜੀ ਰੀਝ ਤੇ ਨੀਝ ਨਾਲ ਸਿਖਿਆ ਵਿਚ ਰੁਝਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਫ਼ਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸਕੂਲ ਨਾਲ ਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੁੜੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਨੁਕਤੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸਿਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਵੀ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਮੰਜ਼ਲ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.14 **ਸ਼ਲੋਕ** :

अधि-स्थानम् तथा कर्ता, करणम् च पृथक्-विधम्। वि-विधाः च पृथक् चेष्टाः, दैवम् च एव अत्र पञ्चमम्॥

ਅਧਿ ਸ੍ਥਾਨਮ੍ ਤਥਾ ਕਰ੍ਤਾ, ਕਰਣਮ੍ ਚ ਪ੍ਰਥਮ੍ ਵਿਧਮ੍।
ਵਿਵਿਧਾਹ ਚ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਚੇਸ਼੍ਟ੍ਾਹ, ਦੈਵਮ੍ ਚ ਏਵ ਅਤ੍ਰ੍ ਪੰਚ ਮਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਿਸ੍ਥਾਨਮ੍ : ਸਰੀਰ ਦਾ ਬੈਠਣ ਸਥਾਨ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਕਰ੍ਤਾ : ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਕਰਣਮ੍ : ਗਿਆਨ, ਚੇਤਨਾ, ਵਿਵੇਕ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਥਕ੍ ਵਿਧਮ੍ : ਵੱਖ ਵੱਖ। ਵਿਵਿਧਾਹ : ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ। ਚ : ਅਤੇ। ਪ੍ਰਥਕ : ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ। ਚੇਸ਼੍ਟ੍ਾ : ਇੱਛਾ। ਦੈਵਮ੍ : ਦੇਵਤੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਅਤਰ : ਏਥੇ। ਪੰਚਮਮ੍ : ਪੰਜਵੇਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਏਥੇ (ਤੁਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ) ਅਧਿਸ੍ਥਾਨਮ੍ (ਸਰੀਰ) ਕਰਤਾ (ਹੰਕਾਰ) ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕਰਣ (ਮਨ ਤੇ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ) ਕੇਵਲ (ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਕਰਤਾ (ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ) ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੁਰਮਤਿ (ਅਸਲ ਵਿਚ) ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਧਿ ਸ੍ਥਾਨਮ੍ ਤਥਾ ਕਰਤਾ, ਕਰਣਮ੍ ਚ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਵਿਧਮ੍ = ਅਧਿਸ੍ਥਾਨਮ੍ - ਸਰੀਰ ਤੇ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਸਰੀਰ ਸਥਿਤ ਹੈ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਧਿਸ੍ਥਾਨਮ੍ ਹਨ। ੦ ਕਰ੍ਤਾ - ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਚਾਹੇ ਸਮਸ਼ਿਸਤ ਹੋਣ, ਚਾਹੇ ਵਯਸ਼ਿਟ ਹੋਣ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ 'ਸਵਯੰ' ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਮੋਹਿਤ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਅਰਥਾਤ ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੇਤਨ ਤੇ ਜੜ੍ਹ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਅਵਿਵੇਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਜਦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਦ ਉਹ ਕਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਤਾ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਹੇਤੂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਣਮ੍ ਚ ਪ੍ਰਥਕ ਵਿਧਮ੍ - ਕੁੱਲ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਕਰਣ ਹਨ, ਪਾਣਿ ਪਾਦ੍ ਵਾਕ੍ ਉਪਸ੍ਥ, ਤੇਪਾਯ੍ - ਇਹ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰ ਚਕਸ਼ੂ, ਤ੍ਵਕ, ਰਸਨਾ ਤੇ ਧ੍ਰਾਣ - ਇਹ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ। ਇਹ ਦਸ ਬਹਿਕਰਣ ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤਿੰਨ ਅੰਤਹਕਰਣ ਹਨ। ੦ ਵਿਵਿਧਾਹ ਚ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਚੇਸ਼ਟਾਹ - ਉਪਰੋਕਤ ਤੇਰਾਂ ਕਰਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-2 ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਣਿ (ਹੱਥ) ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ। ਪਾਦ (ਪੈਰ) ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ। ਵਾਕ - ਬੋਲਣਾ। ਉਪਸ੍ਥ = ਮੂਤ੍ਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ। ਪਾਯੁ = (ਗੁਦਾ) ਮਲ ਦਾ ਤਿਆਗ। ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰ (ਸੁਣਨਾ) ਚਕਸ਼ੂ = ਦੇਖਣਾ। ਧ੍ਰਾਣ = ਸੁੰਘਣਾ। ਮਨ - ਮਨਨ ਕਰਨਾ। ਰਸਨਾ - ਚਖਣਾ। ਬੁੱਧਿ : ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ। ਅਹੰਕਾਰ - ਅਜਿਹਾ ਹਾਂ, ਆਦਿ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਨਾ। ੦ ਦੇਵਮ੍ ਚ ਏਵ ਅਤ੍ਰ ਪੰਚਮਮ੍ = ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਹੇਤੂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦੈਵ' ਹੈ। ਦੈਵ ਦੇ ਭਾਵਾਰਥ ਸੰਕਲਪ ਤੋਂ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਜਿਹਾ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਵਰਗਾ ਸੰਸਕਾਰ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਭ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਸ਼ੁੱਭ ਤੇ ਅਸ਼ੁੱਭ ਦਾ ਅਸ਼ੁੱਭ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ (ਸਫੁਰਣ) ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਜਿਸ ਕਰਮ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕਰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਓਨੀ ਸੁਗਮਤਾ ਨਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੰਸਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਭ ਅਸ਼ੁੱਭ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਸੰਸਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਅਧਿਸ਼੍ਟਾਨ, ਕਰਤਾ, ਕਰਣ ਚੇਸ਼ਟਾ ਤੇ ਦੈਵ ਪੰਜ ਹੇਤੂ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਧਾਰ ਦੇ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਿੱਥੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ? ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਸ਼੍ਟਾਨ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੌਣ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ? ਇਸ ਵਾਸਤੇ 'ਕਰ੍ਤਾ' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ (ਕਰਣ) ਹੋਣ ਤੋਂ ਹੀ ਕਰਤਾ ਕਿਰਿਆ ਕਰੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ 'ਕਰਣ' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਚੇਸ਼ਟਾ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ 'ਦੈਵ' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਤੇ ਮੋਟਰ ਕਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਵਸਤੂ ਅਨੁਸਾਰ ਤੁਲਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਾ ਯੰਤਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-2 ਵਸਤਾਂ, ਜੋ ਗਤੀ ਅੰਦਰ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਗੋਚਰਾ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਕਾਰ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਿਚ, ਨਟ ਪੇਚਾਂ ਸਲਾਖਾਂ, ਚਾਦਰਾਂ, ਤੇ ਹੋਰ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੇ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਦੇ ਢੇਰ ਲੱਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਬੜ ਦੀ ਕੱਚੀ ਵਸਤੂ, ਰਬੜ ਦੇ ਦਰੱਖਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਟਰੌਲ ਧਰਤੀ ਵਿਚ, ਪਾਣੀ ਆਪਣੀ ਸਤਹ 'ਤੇ ਹਵਾ, ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਖਲਾਅ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਕਾਰ ਜੋੜਨ ਦੇ ਭਾਗੀਦਾਰ ਹਨ। ਕਾਰਖਾਨਾ ਅਜਿਹਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਥਾਂ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਕਾਰ ਜੁੜਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਇਸ ਦਾ ਦਲਾਲ ਹੈ, ਪਹੀਏ, ਸਟੀਰੀਅੰਗ, ਬਰੇਕ, ਕਲੱਚ, ਗੀਅਰ ਬਾਕਸ - ਇਸ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਪਟਰੌਲ ਇਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਰਾਣ ਹੈ। ਡਰਾਇਵਰੀ ਇਸ ਦਾ ਚਾਲਕ, ਇਕ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੇਵਤਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਵੀ ਮੋਟਰਕਾਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੀ ਜੋੜ ਅਜੋੜ, ਸਮਝ ਵਿਵੇਕ ਆਪਣੇ ਹੱਡੀਂ ਹੰਢਾਏ ਤਜਰੱਬਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਹੰਕਾਰ ਮੈਂ ਖੁਦੀ ਅਥਵਾ ਆਪਾ ਦਲਾਲ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਜਰਬਿਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੂਝ ਤੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਝ ਹੋਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਇੱਛਾਵਾਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ - ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ

ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ - ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰ ਰਹੀ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਯੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.15 ਸ਼ਲੋਕ :

शरीर-वाक्-मनोभि: यत्, कर्म प्र-आ-रभते नर:। नयाय्यम् वा वि-परि-इतम् वा, पञ्च एते तस्य हेतव:॥

ਸਰੀਰ ਵਾਕ੍ ਮਨੋਭਿਹ ਯਤ੍, ਕਰ੍ਮ ਪ੍ਰਆਰਭਤੇ ਨਰਹ।

ਨ੍ਯਾਯ੍ਮ੍ ਵਾ ਵਿਪਰਿ ਇਤਮ੍, ਪੰਚ ਏਤੇਤਸ੍ਯ ਹੇਤਵਹ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਸ਼ਰੀਰ ਵਾਕ੍ ਮਨੋਭਿਹ : ਸਰੀਰ ਬਚਨ ਤੇ ਮਨ। ਯਤ੍ : ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੈ। ਕਰ੍ਮ : ਕਰਮ। ਪ੍ਰਆਰਭਤੇ : ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਰਹ : ਨਰ, ਆਦਮੀ। ਨਯ੍ਾਯਮ੍ : ਠੀਕ। ਵਾ : ਜਾ। ਵਿਪਰਿਤਮ੍ : ਉਲਟ। ਵਾ : ਜਾ। ਪੰਚ : ਪੰਜ। ਏਤੇ : ਇਹ। ਤਸ੍ਯ : ਉਸ ਦਾ। ਹੇਤਵਹ : ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਮਨੁੱਖ, ਸਰੀਰ, ਵਾਣੀ ਅਤੇ ਮਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਆਇਯੁਕਤ (ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਵਹਿਤ) ਅਥਵਾ ਵਿਪਰੀਤ (ਜੋ ਸ਼ਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪੰਜ ਹੇਤੂ (ਕਾਰਨ) ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਰੀਰ ਵਾਕ੍ ਮਨੋਭਿਹ ਯਤ੍ ਕਰ੍ਮ - ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਜੋ ਅਧਿਸ਼੍ਟਾਨ ਆਦਿ ਪੰਜ ਹੇਤੂ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਪੰਜੇ ਹੇਤੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਪਦ ਵਿਚ ਅਧਿਸ਼੍ਟਾਨ ਆ ਗਿਆ। ੦ ਵਾਕੁ ਪਦ ਵਿਚ ਬਹਿਕਰਣ ਤੇ ਮਨ ਪਦ ਵਿਚ ਅੰਤਹਕਰਣ, ਨਰਹ ਪਦ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਅਤੇ 'ਪ੍ਰਾਰਭਤੇ' ਪਦ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ। 'ਦੈਵ' ਅਥਵਾ ਸੰਸਕਾਰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਪਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਈਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ, ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ, ਜੋ ਕਰਮ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਧਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ, ਕਿਤੇ ਵਾਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ, ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਨਿਆਇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਉਲਟ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਪੂਰਵ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਏ ਪੰਜ ਹੇਤੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ੦ ਕਾਯਿਕ ੦ ਵਾਚਕ ੦ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸ਼ੁੱਧੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ - ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਲਈ 17.14-17.15, 17.16 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਕ੍ਰਮਾਨੁਸਾਰ ਕਾਯਿਕ ਵਾਚਕ ਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿੱਧ ਕਰਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਕੇਵਲ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਕਰਮ ਹੀ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਤਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 17.17 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਫਲਾ-ਕਾਂਕਸ਼ੀ -ਭਿਹ ਪਦ ਦੇ ਕੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਤਪ ਸਾਤਵਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਤਪ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਮੁਕਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਤਪ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮੋਟਰ ਕਾਰ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਪੁਰਜਿਆਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਮੰਤਵਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੁਰਜਿਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਤਲ ਕਰਨ ਜਾਂ ਚੋਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਚਾਉਣ ਜਾਂ ਹੋਰ ਖ਼ਤਰਿਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਦਵਾਈ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਪਣੀ ਖੁਸ਼ੀ ਲਈ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਿਆ ਦਲਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਯਾਤਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਵੀ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ-ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉੱਤਮ ਚੰਗੇਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਇਸ ਵਿਚ ਦੈਵੀ ਗੁਣ ਭਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਦਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਧਰਮ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਦੈਂਤਾਂ ਵਾਲੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੁਸ਼ਟ ਕੰਮ ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨੇ ਸੰਭਵ ਹਨ। ਸੁਵਰਤੋਂ ਤੇ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ, ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸਵੈ ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਮਨ ਵਿਚ ਉਪਜਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਚ ਹਰ ਛਿਨ ਪਲ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮਨ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.16 ਸ਼ਲੋਕ :

तत्र एवम् सति कर्तारम्, आत्मानम् केवलम् तु य:। पश्यति अ-कृत-बुद्धि-त्वात्, न स: (दृश) पश्य्-अति दुर्-मति:॥

ਤਤ੍ਰ ਏਵਮ੍ ਸਤਿ ਕਰ੍ਤਾਰਮ੍, ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍ ਕੇਵਲਮ੍ ਤੁ ਯਹ।

ਪਸ਼੍ਯਤਿ ਅਕ੍ਰਿਤ ਬੁਧਿ ਤ੍ਵਾਤ੍, ਨ ਸਹ (ਦ੍ਰਸ਼) ਪਸ਼੍ਯ੍ ਅਤਿ ਦੁਰ੍ ਮਤਿਹ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਤਤਰ : ਉਥੇ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਤਿ : ਜੀਵ। ਕਰ੍ਤਾਰਮ੍ : ਇਕ ਬਚੋਲੇ ਵਾਂਗ। ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍ : ਸਵੈ, ਆਤਮ। ਕੇਵਲਮ੍ : ਇਕੱਲਾ। ਤੁ : ਸੱਚ ਮੁੱਚ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਪਸ਼੍ਯਤਿ : ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਅਕ੍ਰਤ ਬੁਧਿਤ੍ਵਾਤ੍ : ਅਸਿਖਿਅਕ ਸਮਝ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਨੇ : ਨਹੀਂ। ਸਹ : ਉਹ। ਪਸ਼੍ਯ੍ਅਤਿ : ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਦੁਰ੍ਮਤਿਹ : ਉਲਟੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਪਰੰਤੂ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਸੰਸਕ੍ਰਿਤ (ਪੁੱਠੀ) ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੇਵਲ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੁਰਮਤਿ (ਅਸਲ ਵਿਚ) ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਤ੍ ਏਵਮ੍ ਸਤਿ ਕਰ੍ਤਾਰਮ੍ - ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਸ਼੍ਟਾਨ, ਕਰਤਾ, ਕਰਣ ਚੇਸ਼ਟਾ ਤੇ ਦੈਵ - ਪੰਜ ਹੇਤੂਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਪੁਰਸ਼ - ਆਪਣੇ

ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਕ੍ਰਿਤ ਬੁਧਿ ਤ੍ਵਾਤ੍ - ਉਸ ਨੇ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ, ਜੋ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਅਲਗਾਵ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲ ਉਸ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੋਸ਼ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। o ਅਕ੍ਰਿਤ ਬੁਧਿ ਤ੍ਵਾਤ੍ ਪਦ ਹੇਤੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ "ਦੁਰ੍ ਮਤਿਹ" ਪਦ ਕਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਤਾ ਦੇ ਦੁਰ੍ਮਤਿ ਹੋਣ ਵਿਚ ਅਕ੍ਰਿਤ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ, ਵਿਵੇਕ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਉਹ ਦੁਰਮਤ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਦੁਰਮਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਬੋਧ ਦੀ ਘਾਟ ਹੀ ਅਕ੍ਰਿਤ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। o ਜਿਸ ਨੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਉਹ ਦੁਰਮਤ ਹੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਰਤਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। o ਕੇਵਲਮ੍ - ਪਦ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੇ ਸਾਂਖਯ ਯੋਗ - ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। o ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੇ ਸਾਂਖਯ ਯੋਗ ਚੱਲਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਜੁੜਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਮਨ ਆਦਿ ਦੀ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੋ ਏਕਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਏਕਤਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਕਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਿੱਧ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ "ਕੇਵਲਮ੍" ਪਦ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਹੋਰ ਸੱਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮੋਟਰ ਕਾਰ ਦੀ ਫੇਰ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮਿੱਟੀ, ਪਾਣੀ, ਅੱਗ ਤੇ ਹਵਾ ਚਾਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਂਜ ਇਹ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਧਰਤੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ, ਜੋ ਕਾਰ ਦੀ ਗਤੀ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਤ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਰ ਵੀ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਦੌੜਦੀ ਹੈ। ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ, ਧਰਤੀ ਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਯੋਗ-ਦਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਕਾਰਜ ਦੀਆਂ ਕੀ ਕੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਲਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਸਵੈ ਯੰਤਰ ਦੀ ਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀ। ਕਰਮ ਦਾ ਕਰਤਾ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਇਸ ਦੀ ਬੇਰੋਕ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਹਨ। ਚੌਧਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੋ ਪੰਜ ਕਾਰਨ ਉਲੇਖ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਸਮਰੂਪਤਾ, ਸਮਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਰਾਹੀਂ ਸੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤੇ ਹਵਾ ਲਗਭਗ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸੂਖ਼ਮਤਾ ਵਿਰਲਾਪਣ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਸਰਬ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਹਵਾ, ਆਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤੇ ਖਲਾਅ ਵਿਚ ਸੀਮਤ ਹੈ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਵਾ ਨੂੰ ਏਥੇ ਆਤਮਾ ਵਾਂਗ ਉਲੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਚਿੱਦ ਭਾਸ਼ਾ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਵਾ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਚੇਤਨਾ, ਅਸਲ ਚੇਤਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਸੂਰਜ ਅਸਲ ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੀਵਾ ਆਤਮਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਪਿਛਲਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਆਤਮ ਚੇਤਨਯਾ ਜੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੈ, ਉਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀ (ਵਿਭਾਗ) ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵ ਅਤੇ ਜਗਤ, ਪਰਮਾਤਮਾ 'ਤੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਚਿੱਤਾਕਾਸ਼ਾ ਇਸ ਉੱਪਰ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰਮ ਹਨ। ਚਿੱਤਾਕਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰੰਤਰ, ਗਤੀਹੀਣ, ਭਰਪੂਰ, ਪਰਪੱਕ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਖੇਡ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਜੀਵਾਤਮਾ - ਇਸ ਸਤਿ ਨੂੰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਜਾਂ ਮਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸਾਫ਼ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮੂੜ੍ਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਦਲਾਲ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.17 ਸ਼ਲੋਕ :

यस्य न अहम्-कृत: भाव:, बुद्धि: यस्य न लिप्-यते। हन्-त्वा अपि स: इमान्, लोकान् न हन्-ति न निवध्यते॥

ਯਸ੍ਯ ਨ ਅਹਮ੍ ਕ੍ਰਤਹ ਭਾਵਹ, ਬੁਧਿਹ ਯਸ੍ਯ ਨ ਲਿਪ੍ਯਤੇ।

ਹਨ੍ ਤ੍ਵਾ ਅਪਿ ਸਹ ਇਮਾਨ੍ ਲੋਕਾਨ੍ ਨ ਹਨ੍ਤਿ ਨ ਨਿਵਧ੍ਯਤੇ॥

o **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਯਸ੍ਯ : ਕਿਸ ਦਾ। ਨ : ਨਾ। ਅਹੁਮ੍ ਕ੍ਰਤਹ : ਅਹੰਕਾਰਵਾਦੀ। ਭਾਵਹ : ਰਾਏ। ਬੁਧਿਹ : ਬੁੱਧੀ। ਯਸ੍ਯ : ਕਿਸ ਦਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਲਿਪ੍ਯਤੇ : ਸਿਖਿਅਕ। ਹਨ੍ਤ੍ਵਾ : ਕਤਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਸਹ : ਉਹ। ਇਮਾਨ੍ : ਇਹ। ਲੋਕ੍ਾਨ੍ : ਲੋਕ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਨ੍ਤਿ : ਕਤਲ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਨ੍ਤਿ : ਕਤਲ ਕਰਨਾ। ਨਿਵਧ੍ਯਤੇ : ਹੱਦ ਬੰਧੀ ਕਰਨਾ, ਬੰਨ੍ਹਣਾ।

o **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਕਰਮ ਫਲ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਾਪ ਨਾਲ ਬੱਧ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- o ਯਸ੍ਯ ਨ ਅਹਮ੍ ਕ੍ਰਤਹ ਭਾਵਹ, ਬੁਧਿਹ ਯਸ੍ਯ ਨਲਿਪ੍ਯਤੇ - ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ' ਅਜਿਹਾ ਅਹੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ 'ਮੈਨੂੰ ਫਲ ਮਿਲੇਗਾ' ਅਜਿਹੇ ਸਵਾਰਥ ਭਾਵ ਦਾ ਲੇਪ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਇੰਜ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿੱਧ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਸਹਾਰੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ 'ਮੈਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹਾਂ, ਅਜਿਹੇ ਅਹੰਕਾਰ ਮਈ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਅਮੁੱਕ ਚੀਜ਼ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਮੁੱਕ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦੀ, ਅਮੁੱਕ ਘਟਨਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਅਮੁੱਕ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ - ਅਜਿਹਾ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਲੇਪ ਦਵੰਦੀ ਮੋਹ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਭੋਕਤ੍ਰਤਿਵ - ਦੋਵੇਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। o ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਕੇਵਲ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਕੇ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ 'ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਅਹੰਕਾਰ ਕ੍ਰਿਤਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਹੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਮਿਟਣ ਨਾਲ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। o ਅਹੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਇਕ ਮਨੋਵ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭਾਵ ਫਿਰ ਵੀ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਭਾਵ ਆਪ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। o ਹਨ੍ ਤਵਾ ਅਪਿ ਸਹ ਇਮਾਨ੍ ਲੋਕਾਨ੍ ਨ ਹਨ੍ - ਤਿ ਨ ਨਿਵਧ੍ਯਤੇ - ਜੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ

ਇਹ ਮਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਇਹ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਭੋਕ੍ਰਤਿਤ੍ਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਨਾ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਨਾ ਫਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਫਲ ਵਿਚ ਪਰਿਣਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ (ਚੇਤਨ) ਕਰਤਾ, ਭੋਕਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਜਦ ਅਹੰਕਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਤਾ ਕਰਣ ਤੇ ਕਰਮ ਤਿੰਨੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਾਂ ਹੀ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਹੰਕਾਰ ਭਾਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਕੇਵਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਆਸਰਾ ਸਾਮਾਨਯ ਚੇਤਨ ਹੀ ਰਿਹਾ ਫਿਰ, ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ? ਕਿਵੇਂ ਕਿਸ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ? ਉਸ ਦਾ ਮਰਨਾ ਤੇ ਬੰਧਨਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। (ਗੀਤਾ 2.11) ੦ ਹਨ੍ਤ੍ਵਾ ਅਪਿ - ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ੦ ਅਪਿ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ, 4.20 ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਹ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।' 6.31 ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਰੇ ਵਰਤਾਓ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਉਹ ਯੋਗੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। 13.31 ਅਨੁਸਾਰ 'ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਲਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਹਮ੍ ਭਾਵ (ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ) ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਭਿੰਨਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਅੰਹਮ੍ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਤਹਿ ਹੈ। ੦ ਅੰਹਮ੍ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਡੂੰਘੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੋਣਪਨ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਅਹੰਮ੍ ਸਫੂਰਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 2. ਫਿਰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਕੀ ਨਾਂ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਆਦਿ ਹੈ। ਇਹੋ ਅਸਤ੍ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ - ਸਰੀਰ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਨ 'ਮੈਂ ਕਰਤਾ ਹਾਂ' ਦਾ ਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਇਸ ਨੂੰ ਅਹੰਮ੍ ਕ੍ਰਿਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨ ਹਨ੍ਤਿ ਨ ਨਿਵਧ੍ਯਤੇ - (ਨਾ ਮਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਦਾ ਕੀ ਭਾਵ ਹੈ ? ਇਕ ਨਿਰਵਿਕੱਲਪ ਅਵੱਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਨਿਰਵਿਕੱਲਪ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਵਿਕੱਲਪ ਅਵੱਸਥਾ ਸਾਧਨ ਸਾਧਯ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਉਥਾਨ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਰਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਨਿਵਿਕਲਪ ਬੋਧ ਸਾਧਨ ਸਾਧਯ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕੱਲਪਤਾ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਭੋਰਾ ਵੀ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹੋ 'ਨਹਨ੍ਤਿ ਨ ਨਿਵਧ੍ਯਤੇ' ਦਾ ਭ੍ਵਾਵ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਕਾਰ ਬਦਲ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਜਿਵੇਂ ਦਲਾਲੀ, ਹੰਕਾਰਵਾਦ ਹੀ ਆਦਮੀ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਉਚੇਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਓ ਅਸੀਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਕੇਸ ਲਈਏ, ਜਿਹੜੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਰੰਗ ਮੰਚ ਉੱਪਰ ਇਕ ਆਦਮੀ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਹੀ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਬਹਾਨੇ ਦਿਖਾਵੇ ਦਲਾਲੀ ਤੇ ਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅਭਿਨੈ ਹੈ ਤੇ ਅਭਿਨੈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਦੇ ਵੀ ਰੰਗ ਮੰਚ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕਤਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੇ ਦਲਾਲੀ ਦਾ ਹਉਮੈਵਾਦ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਅਧਿਆਤਮਵਾਦੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗਮੰਚੀ ਅਭਿਨੈ ਅਤੇ ਅਸਲ ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਹੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਬਦਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਮਨ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਭਾਰਤ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਹਨ। ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿਚ ਅਰਜਨ, ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਹਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਲਈ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਪਿਤਾਮਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਉੱਤਰੀ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਿਆਂ ਭੀਸ਼ਮ ਮਰਨ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹਰਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਹਉਮੈ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਪਾਟੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜੇ ਉਤਾਰਦਾ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਨਾ ਹੀ ਪਰਛਾਈਂ ਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਸਰੀਰ ਦੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹਲਚਲ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਪਰਛਾਈਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੀਸ਼ਾ, ਪ੍ਰਭਾਵਹੀਣ ਮੋਹ-ਰਹਿਤ ਅਜੋੜ ਅਤੇ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਹੀ ਸਾਡੀ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਵੇਕ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਆਤਮਾ, ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਇਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਬੰਨ੍ਹਣ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਪਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਯਮਬੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ, ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨ ਅਥਵਾ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਤਲਾਸ਼ਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਦਾਗ਼ ਰਹਿਤ ਸਮਝ ਸੂਝ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਮਨੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਅਜਿਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਮਾਰਨਾ, ਜਾਂ ਮਾਰੇ ਜਾਣਾ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ - ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਪੁਰਸ਼ ਕਰਮ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹਲਚਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਕਰਤਾ ਹੈ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਦਰਸ਼ਕ ਹੈ, ਗਵਾਹ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਕੇਵਲ ਹਾਜ਼ਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਧਾਰਮਿਕ ਗਰੰਥਾਂ ਦੇ ਇਹੋ ਆਦੇਸ਼ ਹਨ।'

✪ ✪ ✪

18.18 ਸ਼ਲੋਕ :

ज्ञानम् (ज्ञा-यम्) ज्ञेयम् परि-ज्ञाता, त्रि-विधा कर्म-चोदना। करणम् कर्म कर्ता इति, त्रिविध: कर्म-सम्-ग्रह:॥

ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ (ਗ੍ਯ੍ਯਮ੍) ਗ੍ਯ੍ਮ੍ ਪਰਿ੍ਗਯ੍ਾਤਾ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ ਕਰ੍ਮ ਚੋਦਨਾ।
ਕਰਣਮ੍ ਕਰ੍ਮ ਕਰਤਾ ਇਤਿ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ ਕਰ੍ਮ ਸਮ੍ ਗ੍ਰਹਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਗ੍ਯ੍ਯਮ੍ : ਬੁੱਧੀ। ਪਰਿ ਗ੍ਯ੍ਾਤਾ : ਜਾਣ ਵਾਲਾ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ : ਤਿੰਨ ਤਰਫ਼ਾ। ਤ੍ਰੈ ਗੁਣਾਂ। ਕਰ੍ਮ : ਕੰਮ। ਚੋਦਨਾ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ। ਕਰ੍ਮ : ਕੰਮ। ਕਰਤਾ ਇਤਿ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ/ਇੰਜ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ : ਤ੍ਰੈ ਪਾਸੇ। ਕਰ੍ਮ ਸਮ੍ਗ੍ਰਹ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਧਾਰ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਗਿਆਨ (ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਵੇ) ਗ੍ਯੇ੍ਯਮ੍ (ਜਿਹੜਾ ਜਾਣਨ ਵਿਚ ਆਵੇ) ਪਰਿਗਯਾਤਾ (ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ) ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੈ। ਕਰਣ (ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਕਰਮ (ਜੋ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ) ਅਤੇ ਕਰਤਾ (ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਇਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ (ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍) ਗ੍ਯੇ੍ਯਮ੍ ਪਰਿਗ੍ਯ੍ਾਤਾ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਾ ਕਰ੍ਮ ਚੋਦਨਾ - ੦ ਗਿਆਨ ੦ ਗ੍ਯੇ੍ਯ

○ ਪਰਿਗ੍ਯ੍ਾਤਾ – ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ○ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਭਾਵ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ – ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਪਿਆਸ ਬੁਝਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਆਦਿ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਇਆ – ਉਹ 'ਗ੍ਯ੍ਰੇਯ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਪਰਿਗ੍ਯ੍ਾਤਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ○ 'ਪਰਿਗ੍ਯ੍ਾਤਾ' – ਉਸਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਪਰਿਤਹ ਗ੍ਯ੍ਾਤਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫੁਰਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਤਾ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਚਾਹੁਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਆਦਿ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ○ ਕੋਈ ਭੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸਫੁਰਣਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਰਸ਼, ਰੂਪ, ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ, ਸਪੱਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ, ਚਖ਼ਣ ਵਾਲਾ, ਤੇ ਸੁੰਘਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੇਕ "ਕਰਤਾ" ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਪਰਿਗ੍ਯ੍ਾਤਾ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ○ ਕਰਣਮ੍ ਕਰ੍ਮ ਕਰ੍ਤਾ ਇਤਿ, ਤ੍ਰਿਵਿਧਹ ਕਰ੍ਮ ਸਮ੍ ਗ੍ਰਹ – ਕਰਮ ਗ੍ਰਹ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੇਤੁ ਹਨ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕਰਮ ਪੂਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਵਿਚ ਕਰਤਾ, ਕਰਮ, ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ (ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ) ਨੂੰ 'ਕਰਣ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਬੈਠਣਾ ਉੱਠਣਾ, ਚਲਣਾ ਫਿਰਨਾ, ਜਾਣਾ ਆਉਣਾ ਆਦਿ ਚੇਸ਼ਟਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਕਰਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ 'ਕਰਤਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਬਣਦਾ ਹੈ। ○ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਕਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? 1. ਜੋ ਕਰਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਕਿਰਿਆ ਮਾਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 2. ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ 'ਕਰਣ' ਹੇਤੁ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਰਣ ਕਰਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ 'ਕਰਮ' ਵੀ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਖਾਸ ਹੇਤੁ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਂਖਯ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖ਼ਾਸ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ ਹੈ – ਅਹੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਤੇ ਇਸੇ ਤੋਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਹੰਮ੍ ਕ੍ਰਿਤ ਭਾਵ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਮ ਫਲ ਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਮੂਲ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 'ਕਰਣ ਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੇ ਕੋਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਵੇ ਕਿ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲਾ 'ਕਰਤਾ' ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਬੁੱਧੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਏਥੇ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਬੋਧ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਸਤੂ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਬੋਧ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਤਾਂ ਹੋਵੇ ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੇ ਅਰਥ ਕੱਢੇ ਜਾਣ। ਗਿਆਤਾ, ਉਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਪਣੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਝੁਕਾਵਾਂ ਦੇ ਬੋਝ ਤੇ ਅੜਿਚਣਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਤ੍ਰੈ ਮਿਲ ਕੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਤ੍ਰੀਪੁਤੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ? ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋ ਵੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਤਿਕੋਣ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਭੁਜਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 1. ਅਮਲ 2. ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਉਹ ਸਾਧਨ 3. ਵਸਤੂ, ਦਲਾਲ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਤ੍ਰੈ ਪੱਖੀ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ। ਇਸ ਤ੍ਰੈ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ, ਮਨ ਬਚਨ ਤੇ ਸਰੀਰ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਕਿਰਿਆ ਸੋਧਦੇ ਹਨ। ਤ੍ਰੈਪੁਤੀ ਤੋਂ ਇੱਛਤ ਤੇ ਅਣਇੱਛਿਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪੱਖ ਹੀ ਗਵਾਹ ਬਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਥਿਆਰ ਦੋ ਧਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਮਾਨਸ, ਬੁੱਧੀ ਚਿੱਤ ਤੇ ਹੰਕਾਰ, ਹਥਿਆਰ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹਨ। ਸਰੀਰ, ਜੀਭਾਂ, ਅੱਖਾਂ, ਨੱਕ, ਕੰਨ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੇਰ ਅੱਗੋਂ ਵੰਡ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। 1. ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਹਥਿਆਰ 2. ਕਿਰਿਆ ਰੂਪੀ ਹਥਿਆਰ। ਜੀਵਾਤਮਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇਕ ਦਲਾਲ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਗਿਆਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਰਤਾ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ, ਸਵੈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਜਾਂ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਕ ਸਕੂਲ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਉਨਤੀ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਖੇਡਣਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨਾ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਉਸਾਰਨਾ ਹੈ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਤਰਫੀ ਉੱਨਤੀ ਜਾਂ ਵਿਕਾਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਧਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਫੁਰਤੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਤਜਰੱਬਾ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਤ੍ਰੈਪੁਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਤ੍ਰੈਪੁਤੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਉੱਪਰਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਵਿਚ ਦਰਜਾ ਬੰਦੀ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਨਾਲ ਕੀ ਅੰਤਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.19 **ਸ਼ਲੋਕ** :

ज्ञानम् कर्म च कर्ता च, त्रि–धा एव गुण–भेद–त:। प्र–उच्–यते गुण–संख्याने, यथावत् श्रृणु तानि अपि॥

ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਕਰ੍ਮ ਚ ਕਰ੍ਤਾ ਚ, ਤ੍ਰਿਧਾ ਏਵ ਗੁਣ ਭੇਦ ਤਹ।
ਪ੍ਰਉਚ੍ਯਤੇ ਗੁਣ ਸੰਖ੍ਯਾਨੇ, ਯਥਾਵਤ੍ ਸ਼੍ਰਣੁ ਤਾਨਿ ਆਪਿ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ। ਕਰ੍ਮ : ਕੰਮ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰ੍ਤਾ : ਕਰਤਾ। ਤ੍ਰਿਧਾ : ਤਿੰਨਾਂ ਦਾ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮਾਂ ਦਾ। ਏਵ : ਸਿਰਫ਼ ਗੁਣ ਭੇਦ। ਤਹ : ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ। ਪ੍ਰਉਚ੍ਯਤੇ : ਐਲਾਨ ਕੀਤੇ। ਗੁਣ ਸੰਖ੍ਯਾਨੇ : ਗੁਣ ਵਿਗਿਆਨ ਅੰਦਰ। ਯਥਾਵਤ੍ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ। ਸ਼੍ਰਣੁ : ਸੁਣਦੇ ਹਾਂ। ਤਾਨਿ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ। ਆਪਿ : ਭੀ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਗੁਣ ਸੰਖਿਆਣ ਵਿਚ (ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੰਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ) ਅਨੁਸਾਰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਤਾ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੀ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਤੂੰ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਣ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ○ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਕਰ੍ਮ ਚ ਕਰ੍ਤਾ ਚ = ਤ੍ਰਿਧਾ ਏਵ ਗੁਣ ਭੇਦਤਹ = ਜਿਵੇਂ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹੇਤੁ ਹਨ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਦੇ ਬਣਨ ਲਈ ਵੀ ਤਿੰਨ ਹੇਤੁ ਹਨ। ਇੰਜ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੋਣ ਤੱਕ ਛੇ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ○ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸੂਖ਼ਮ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਸਥੂਲ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਗਿਆਨ, ਗ੍ਯ੍ਰੇਯ ਤੇ ਗ੍ਯ੍ਾਤਾ – ਇਹ ਤਿੰਨੇ – ਸੂਖ਼ਮ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਹੈ ਤਥਾ ਕਰਮ ਕਰਣ ਤੇ ਕਰਤਾ – ਤਿੰਨੇ ਸਥੂਲ ਹਨ। ○ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ○ ਗਿਆਨ ○ ਕਰਮ ○ ਤੇ ○ ਕਰਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ○ ਗਿਆਨ – ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚੋਂ ਵਿਵੇਚਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਰਮ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਚ

ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਕੇਵਲ 'ਕਰਮ' ਤੇ ਕਰਤਾ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਰਮ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਮੁੱਖ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾ ਜਦ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਤਾ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਾਰਜ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਤੋਂ ਕੇਵਲ 'ਕਰਮ' ਤੇ ਕਰਤਾ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਕਰਮ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਮੁੱਖ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰਮ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਤਾ ਜਦ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਰਤਾ ਕਰਮ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਥਵਾ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਤਾ ਮੁੱਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ (ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਤੇ ਕਰਤਾ) ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਹੋਣ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਕਰਮ ਪ੍ਰੇਰਕ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚ ਗਿਆਤਾ ਤੇ ਗ੍ਰਯੇਯ ਨੂੰ ਤੇ ਕਰਮ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਭਾਗ ਵਿਚੋਂ 'ਕਰਣ' ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਿਆਂ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਗ੍ਰਯੇਯ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਇਕ ਉਦੇਸ਼ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤ੍ਰਿਧਾ ਏਵ - ਪਦ ਵਿਚ ਇਹ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤਿੰਨ ਭੇਦ (ਸਾਤਵਿਕ, ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ) ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਘੱਟ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਨਾ ਦੋ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਚਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਇਹੋ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ (14.05) ਇਸ ਲਈ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਯਥਾਵਤ੍ - ਗੁਣ ਸੰਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਇਸ, ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਮੈਂ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਘਟ ਨਾ ਵੱਧ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ। ਸ਼੍ਰਣੁ - ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ। ਸਾਤਵਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਕਰਮ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਣ ਕਰਕੇ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। 'ਰਾਜਸ' ਚੀਜ਼ਾਂ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤਾਮਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਪਤਨ ਗਿਰਾਵਟ ਵੱਲ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਨਰਕ ਤੇ ਨੀਚ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸੁਣ ਕੇ ਸਾਤਵਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੇ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਾਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ - ਗਿਆਨ ਆਦਿ ਦਾ - ਤੁਹਾਡੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੁਹਾਡਾ ਸਰੂਪ ਤਾਂ ਸਦਾ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। 'ਅਪਿ' ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ (18.17) ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨ ਨਾਲ 18.17 ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਪ੍ਰਓਚ੍ਯਤੇ ਗੁਣ ਸੰਖ੍ਯਾਨੇ - ਜਿਸ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਚ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹਰੇਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਭੇਦਾਂ ਦੀ ਗਣਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਦੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਭੇਦ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।"

ਵਿਆਖਿਆ :- ਛੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਾਂਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਚੌਥਾ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਤਾ ਕਪਿਲ ਮੁਨੀ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਸਤਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਗਿਆਨ ਲਈ ਇਹ ਵਰਗੀਕਰਣ ਸਿਧਾਂਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸਿੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਪੁਰਸ਼ ਤਾਂ ਅਨੇਕ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਂਖਿਆ ਸ਼ਾਸਤਰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਅਸਲੀਅਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਰਸ਼ਨ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਂਖਿਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਇਸ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਨ ਵਿਚ 'ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣੋ' ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਂਖਿਆ ਦੀ ਸਿਖਿਆ, ਜੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰਨ ਸਬੱਬ ਅਤੇ ਤਜਰੱਬੇ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਸਿਖਿਅਕ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀਸ਼ੀਲ, ਮੱਧਵਰਗੀ ਤੇ ਮੂੜ੍ਹ ਤਿੰਨ ਵਰਗਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਜੋ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ, ਸਾਧਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਪਾਠ ਵਿਚ ਪਕੜਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਸਿੱਟਿਆਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਮੱਧ ਵਰਗੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਮੂੜ੍ਹ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਲੰਮੇ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਰੰਤਰ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.20 **ਸ਼ਲੋਕ** :

सर्व-भूतेषु येन एकम्, भावम् अ-वि-अयम् ईक्ष्-अते। अ-वि-भज्-तम् वि-भज्-तेषु, तद् ज्ञानम् विद्धि सात्त्विकम्॥

ਸਰ੍ਵ ਭੂਤੇਸ਼੍ ਯੇਨ ਏਕਮ੍, ਭਾਵਮ੍ ਅਵਿਅਯਮ੍ ਇਕਸ਼੍ਅਤੇ।
ਅਵਿਭਜ੍ਤਮ੍ ਵਿਭਜ੍ਤੇਸ਼ੁ, ਤਦ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਵਿਧਿ ਸਾਤਿਵਕਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰ੍ਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ। ਯੇਨ : ਕਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ। ਏਕਮ੍ : ਇਕ। ਭਾਵਮ੍ : ਅਸਲੀਅਤ। ਅਵਿਆਯਮ੍ : ਜੋ ਵੱਖ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਵਿਭਜੁਤੇਸ਼ੁ : ਵੱਖ ਹੋਏ ਹੋਏ ਵਿਚ। ਤਦ੍ : ਉਹ। ਗਯਾਨਮ੍ : ਬੁੱਧੀ। ਵਿਧਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਸਾਤਿਵਕਮ੍ : ਸਾਤਵਿਕ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੋਏ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਭਿੰਨ ਅਵੰਡ ਆਤਮ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਸਮਝ ਲੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਰ੍ਵ ਭੂਤੇਸ਼ੁ ਯੇਨ ਏਕਮ੍, ਭਾਵਮ੍ ਅਵਿਅਯਮ੍ ਇਕਾਸ਼ਅਤੇ - ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਆਦਿ (ਮੁੱਢ) ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਹੈ, ਜੋ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਆਦਿ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਕਸ਼ਣ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਆਪਣੀ ਬੇਸਮਝੀ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀ (ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਦੀ) ਸੱਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂਆਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਪਰਿਵਰਤਨ ਰਹਿਤ ਵਸਤਾਂ ਵੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਹ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਸਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਵਿਚ ਵਿਭਾਗ ਰਹਿਤ ਇਕ ਹੀ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ (13.16) ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਸਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਗਿਆਨ ਤੇ ਯਥਾ ਯੋਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਿਵਹਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰੀ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਦੀ ਇਹੋ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਇਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਜਾਣ। ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਨੂੰ 'ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹੋ ਗਿਆਨ 'ਸਾਤਵਿਕ ਬੋਧ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣਨਯੋਗ ਗ੍ਰਯੇਯ ਤੱਤਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ (13.12) ੦ ਇਸ ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ 'ਮੈਂ ਤੂੰ ਇਹ ਤੇ ਉਹ ਅਰਥਾਤ ਬੋਲਣ ਵਾਲਾ ਮੈਂ, ਉਸ

ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਲਾ 'ਤੂੰ' ਤੇ ਕੋਲ ਵਾਲਾ ਇਹ ਤੇ ਦੂਰ ਵਾਲਾ ਉਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲ ਵੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਖਵਾਉਣ ਵਾਲਾ ਤੂੰ - ਤੂੰ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ, ਬਾਕੀ ਇਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਇੰਜ ਚਾਰੇ ਬਦਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਮੈਂ ਤੂੰ ਇਹ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹਨ, ਟਿਕਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਅਸਲੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਇਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਕਾਰਣ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਭਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਭਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਿੰਨੀਆਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਹਨ, ਇਹ ਗਿਆਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਵਿਭਕਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਅਵਿਭਕਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯ ਤੇ ਵਿਭਕਤ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਪੇਖ 'ਸਾਤਵਿਕ' ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁ ਸੰਖਿਅਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਗਤੀਹੀਣ, ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਜਾਂ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ, ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਥਵਾ ਮਾਇਆ ਦੇ ਬਦਲਵੇਂ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜੋ ਜੀਵ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ ਤਬਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਬਹੁਤ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਜੋ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਧਾਰ ਨੀਂਹ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਏਸ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਅਸੀਮ ਹੈ, ਅਨੰਤ ਤੇ ਅਪਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਵਧਾਇਆ, ਨਾ ਘਟਾਇਆ, ਨਾ ਪਾਇਆ, ਨਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਾਂ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੈ, ਸਦੀਵੀ ਹੈ, ਨਾ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਆਤਮਾਵਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਮਹਾਨ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੀ ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਹਵਾ ਭਾਵੇਂ ਮਹਿਕੀਂਦੀ ਤੇ ਗੰਦੀ ਬੂ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਹਵਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਵੀ ਇਹੋ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.21 ਸ਼ਲੋਕ :

पृथक्-त्वेन तु यत् ज्ञानम्, नाना-भावान् पृथक्-विधान्। वेत्ति सर्वेषु भूतेषु, तत् ज्ञानम् विद्-(हि)धि राजसम्॥

ਪ੍ਰਥਕ ਤ੍ਵੇਨ ਤੁ ਯਤ੍ ਗ੍ਯਾਨਮ੍, ਨਾ-ਨਾ ਭਾਵਾਨ੍ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਵਿਧਾਨ੍।
ਵੇਤਿਤ ਸਰੇਵਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਤਤ੍ ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਵਿਦ੍ (ਹਿ) ਰਾਜਸਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਪ੍ਰਥਕ ਤ੍ਵੇਨ : ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜੋ ਭਿੰਨ ਹੋਵੇ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਗ੍ਯਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਨਾਨਾ ਭਾਵਾਨ੍ : ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਸਤੀਆਂ। ਪ੍ਰਥਕ੍ ਵਿਧਾਨ੍ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮਾਂ। ਵੇਤਿਤ : ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ। ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ : ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ। ਭੂਤੇਸ਼ੁ : ਜੀਵਾਂ ਵਿਚ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਗ੍ਯਾਨਮ੍ : ਬੁੱਧੀ। ਵਿਦ੍ਹਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਮ੍ : ਰਾਜਸਿਕਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਪਰ ਜੋ ਗਿਆਨ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰਾਜਸਿਕ ਜਾਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ਰਾਜਿਸਕ ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਾਲੇ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੱਖਰੀ-ਵੱਖਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਕਾਸ ਤਬਦੀਲੀ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੀ ਕੱਚੀ ਧਾਤ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਮਹਾਂਦੀਪਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧਰਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਧਾਤ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਤਮਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੀਮਤ ਸੰਯੁਕਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਪਾਧੀ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਯਕੀਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਉਪ-ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ, ਰੰਗਾਂ ਤੇ ਕੌਮੀਅਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਰਾਜਿਸਕਾ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸੀਮਤ ਜੋੜ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਇਹ ਇਕੱਲੀ ਬਾਕੀ ਬਚੀ - ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਵੈਹਿੱਤ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜੋ ਵਿਕਾਸ ਮਈ ਪੂਰਬੀ ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤਕੀ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਕਹਿ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਾਂ ਪੱਛਮੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ ਪਿਆਰ ਹੋਵੇ। ਅਸਲ ਸ਼ੁੱਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਆਪੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਰਾਜ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਧ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਵਾਸਤੇ, ਹੋਂਦ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਲੜੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਰਹਿਤ ਗੂਹੜੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਮੱਤਭੇਦ ਰਲਗੱਡ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਸਿਖਿਅਕ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਗਿਆਨੀ, ਦਿਆਲੂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਪਾਪੀ, ਖੁਸ਼ਨਸੀਬ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੁਖੀ, ਉਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦ ਇਕ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਹੋਂਦ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਧੁੰਦਲੀ ਜਿਹੀ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਸੋਚ ਹੋਵੇ। ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਏਕਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੜਾਅ, ਰਾਜਸਿਕ ਗਿਆਨ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ ਪਹਿਚਾਣੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿਵਿੱਧਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਿਵਿਧੱਤਾ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.22 ਸ਼ਲੋਕ :

यत् तु कृत्स्नवत् एकस्मिन्, कार्ये सक्तम् (सज्ज्-तम्) अ-हैतुकम्।
अ-तद्-त्व-अर्थ-वत् अल्पम् च, तत् तामसम् उद्-आ-हृतम्॥

ਯਤ੍ ਤੁ ਕ੍ਰਤ੍ਸੁਨਵਤ੍ ਏਕ ਸ੍ਮਿਨ੍, ਕਾਰ੍ਯੇ ਸੱਕਤ੍ਮ੍ (ਸਜੱਤਮ) ਅਹੈਤੁਕਮ੍।
ਅਤਦੁਤ੍ਵ ਅਰ੍ਥਵਤ੍ ਅਲ੍ਪਮ੍ ਚ, ਤਤ੍ ਤਾਮ-ਸਮ੍ ਉਦ੍ਆਹਰ੍ ਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਯਤ੍ਤੁ : ਕਿਹੜਾ, ਪਰੰਤੂ। ਕ੍ਰਤ੍ਸੁਨਵਤ੍ : ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੈ। ਏਕ ਸ੍ਮਿਨ੍ : ਇੱਕੋ ਇਕ। ਕਾਰ੍ਯੇ : ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਣਾ। ਸਕਤ੍ਮ੍ : ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਅਹੈਤੁਕਮ : ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਨ ਤੋਂ। ਅਤਦੁਤ੍ਵ ਅਰ੍ਬਵਤ੍ : ਸੱਚ ਵਿਚ ਆਧਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਲਪਮ੍ : ਘੱਟ, ਤੁੱਛ, ਨਿਗੁਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਤਾਮਸਮ੍ : ਤਾਮਸਿਕ। ਉਦ੍ਆਹਰ੍ਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਇਕ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਹੀ ਸੰਪੂਰਨ ਦੇ ਵਾਂਗ ਲਿਪਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਇਕ ਸਮੁੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੈ ਤੇ ਸੱਚ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਆਧਾਰ ਨੀਂਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੈ, ਤੁੱਛ ਹੈ, ਨਿਕੰਮਾ ਹੈ, ਅਲਪ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਾਮਸਿਕ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਯਤ੍ ਤੁ ਕ੍ਰਤਸ੍ਨਵਤ੍ ਏਕਸ੍ਮਿਨ੍, ਕਾਰ੍ਯੇ ਸੱਕਤਮ੍ (ਸੱਜਜ੍ਤਮ੍) ਅਹੈਤੁਕਮ੍ – ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਇਕੋ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਵਾਂਗ ਆਸਤਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਤਪਨ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇਸ ਪੰਜ ਭੌਤਿਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਛੋਟਾ ਬੱਚਾ ਸਾਂ, ਮੈਂ ਹੀ ਜਵਾਨ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਹੀ ਬੁੱਢਾ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਭੋਗੀ ਹਾਂ, ਬਲਵਾਨ ਹਾਂ, ਸੁਖੀ ਹਾਂ, ਧਨੀ ਹਾਂ, ਵੱਡੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲਾ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਹੋਰ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮਾਨਤਾ ਮੂਡਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਵੇਖੋ 16.15) ੦ ਅਹੈਤੁਕਮ੍ = ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਾਨਤਾ ਯੁਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਮਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਹਰਦਮ ਬਦਲ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਵਸਤੂ ਮਾਤਰ, ਅਭਾਵ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਤਰ, ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤੂ ਸਦਾ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਫਿਰ ਵੀ, ਤੂ ਇਕ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੁਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ੦ ਅਤਦ੍ਤ੍ਵ ਅਰ੍ਥ ਵਤ੍ ਅਲ੍ਪਮ੍ ਚ = ਇਹ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮੈਂ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ–2 ਹਨ। ਇਸ ਅਸਲ ਗਿਆਨ (ਵਿਵੇਕ) ਤੋਂ ਉਹ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਅਤਿਅੰਤ ਤੁੱਛ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਤੁੱਛਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸੰਕੋਚ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਤਾਮਸ ਪੁਰਸ਼ ਮੂਡਤਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੂਡਤਾ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਿਰੋਧ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗਿਆਨ ਪਦ ਨਾ ਦੇ ਕੇ 'ਯਤ੍' ਤੇ ਤਤ੍ ਪਦ ਤੋਂ ਹੀ ਕੰਮ ਚਲਾਇਆ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ ਤਾਮਸਮ੍ ਓਦ੍ ਆਹ੍ਤਮ੍ = ਯੁਕਤੀ ਰਹਿਤ ਅਲਪ ਤੇ ਅਤਿਅੰਤ ਤੁੱਛ ਸਮਝ ਨੂੰ ਹੀ ਮਹੱਤਵ ਦੇਣਾ 'ਤਾਮਸ' ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਦ ਤਾਮਸ ਸਮਝ 'ਗਿਆਨ' ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸੰਕੋਚ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਇਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੀ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ? ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਨੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਦੇ ਤ੍ਰਿਵਿਧ ਭੇਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਉਪਕ੍ਰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਕੇ, ਪਿੱਛੋਂ ਤਾਮਸ ਸਮਝ ਨੂੰ ਭੀ ਕਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਕੁੱਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਰੂਪ ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਦੇ ਬਣੇ ਸਰੀਰਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੈ। ਜੋ ਸਥਾਪਤ ਅਸੂਲ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਮਾਦੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗ਼ਲਤ ਸਮਝ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਇਕ ਸਹਾਇਕ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤਾਂਬੇ ਦੀ ਜਾਂ ਲੱਕੜੀ ਦੀ ਜਾਂ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਰਵੱਈਆ ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਚਿਮਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਹੋ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਇਕ ਹਸਤੀ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ, ਤੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ–ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਸਰਬ ਦਿਆਲੂ ਹੈ, ਰਹਿਮ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਥਾਰਥਾਂ ਦਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਵੱਖਰੇ–ਵੱਖਰੇ ਮਾਰਗ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਜੋ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤੇ ਇੰਜ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹੋ ਹੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਧਰਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸਿਰਮੌਰ ਸਮਰੱਥਕ ਹੈ ਤੇ ਉਹੋ ਹੀ ਸਮਾਜ ਲਈ ਉਜਾੜਾ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪ ਮੇਲ–ਮਿਲਾਪ ਦੀ ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹਾ ਅੰਨ੍ਹੇ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਮਸਿਕਾ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਹਨ। ਇਹ ਜੋ ਤੀਖਣ ਖੋਜ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ। ਉਹ ਸਬੱਬ ਕਾਰਨ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੰਜ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਦੇ ਸਮਰੱਥਕ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਜਾਂ ਰੁਚੀਆਂ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਉਹ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਫਿੱਕਾ ਨਿਗੂਣਾ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਆਧਾਰ ਰਹਿਤ ਸਮਝ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਚੰਗੇਰੇਪਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

✪ ✪ ✪

18.23 **ਸ਼ਲੋਕ** :

नि–य(म्)–तम् सङ्ग–रहितम्, अ–राग–द्वैषतः कृ–तम्। अ–फल–प्र–ईप्सुना कर्म, यत् तत् सात्त्विकम् उच्यते॥

ਨਿਯ (ਮ੍) ਤਮ੍ ਸੰਗ ਰਹਿਤਮ੍, ਅ ਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ਤਹ ਕ੍ਰਤਮ੍।

ਅਫਲ ਪ੍ਰਇਪ੍ਸੁਨਾ ਕਰ੍ਮ, ਯਤੁ ਤਤ੍ ਸਾਤਿੱਤਵਕਮ੍ ਉਚ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਨਿਯਤਮ੍ : ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ, ਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣਾ। ਸੰਗ ਰਹਿਤਮ੍ : ਮੋਹ ਮੇਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਅਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ਤਹ : ਬਿਨਾ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਤੋਂ। ਕ੍ਰਤਮ੍ : ਕਰ ਲੈਣਾ। ਅਫਲ ਪ੍ਰਇਪ੍ਸੁਨਾ : ਜੋ ਫਲ ਦਾ ਇੱਛਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਰ੍ਮ : ਕੰਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਸਾਤਿਤਵਕਮ੍ : ਸਾਤਵਿਕ। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਜੋ ਫਲ ਨਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਨੀਯਤ ਤੇ ਆਸਕਿਤ–ਰਹਿਤ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਤਿਵਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਨਿਯ (ਮ੍) – ਤਮ੍ ਸੰਗ ਰਹਿਤਮ੍ = ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵਰਣ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਤੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ – ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਕਰਮ ਨੀਯਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਨਿਯਤਮ੍ ਪਦ ਤੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਸ਼ਿਧ ਕਰਮ ਦਾ ਨਿਸ਼ੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ ੦ ਸੰਗ ਰਹਿਤਮ੍ : ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਕਰਤੱਵ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕਰਤੱਵ ਅਭਿਮਾਨ ਤੋਂ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਬਿਰਖ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮੂੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁੱਤ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਝੜਨਾ, ਨਵੇਂ ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਨਿਕਲਣਾ, ਟਾਹਣੀਆਂ ਕੱਟਣ ਨਾਲ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦਾ ਆਪੇ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਵਧਣਾ, ਫੁਲ ਫਲ ਦਾ ਲੱਗਣਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸਮਾਸ਼ਟਿ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਵਧਨਾ ਘਟਨਾ, ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ, ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੀ ਦੈਵੀ–ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਅਜੇ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਸੀ, ਨਾ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇਗਾ। ਇੰਜ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਨੁਭਵ

ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਕਰਤੱਵ ਨਾ ਰਹਿਣ ’ਤੇ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸੰਗ ਰਹਿਤ ਅਰਥਾਤ ਕਰਤੱਵ ਅਭਿਮਾਨ ਰਹਿਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਆਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ਤਹ ਕ੍ਰਿਤਮ੍ - ਪਦਾਂ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਰਥਾਤ, ਕਰਮ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ, ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦਵੇਸ਼ ਪੂਰਵਕ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਸਾਧਨ (ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਆਦਿ) ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਅਫਲ ਪ੍ਰਈਪ੍ਸੁਨਾ ਕਰਮ - ਪਦ ਵਿਚ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਾ ਅਭਾਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਰਥਾਤ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਅਸੰਗਤ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕਤਾ ਤਦ ਤੱਕ ਹੀ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਅਤਿ ਅੰਤ ਸੂਖ਼ਮ ਰੂਪ ਤੋਂ ਭੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਜਦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਕਰਮ ‘ਅਕਰਮ’ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਕਾਰਜ ਨਿਯਮ ਘੜਦਾ ਹੈ, ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹੋ ਕਰਮ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਾਹ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਅਸੀਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜ ਸਕਦੇ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਹੋ ਮੂਲ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਜਾਂ ਨਫ਼ਰਤ ਸਮੇਂ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਆਦੇਸ਼ ਉਸੇ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਜਾਂ ਦਰਜੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਿਸਾਬ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਸਵਾਲ ਕੱਢਣ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਸਨ ਕਿ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਉਹ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਸਾਰੂ ਰਵੱਈਏ ਨਾਲ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਵਿਚ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਸਤਿਵਿਕ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਸਤੋਗੁਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਅਧਿਆਤਮ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਵਿਖਾਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਲਕੋਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਦੂਜੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਘੂਕ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਮੱਛਰ ਦਾਨੀ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।’

✪ ✪ ✪

18.24 ਸ਼ਲੋਕ :

यत् तु काम-ईप्सुना कर्म, स-अहम्-कारेण वा पुनः। क्रि-यते बहुल-आयासम्, तत् राजसम् उद्-आ-हृतम्॥

ਯਤ੍ ਤੁ ਕਾਮ ਇਪ੍ਸੁਨਾ ਕਰ੍ਮ, ਸਅਹਮ੍ ਕਾਰੇਣ ਵਾ ਪੁਨਹ।
ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਬਹੁਲ ਆਯਾਸਮ੍, ਤਤ੍ ਰਾਜਸਮ੍ ਉਦ੍ ਆ ਹ੍ਰਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤੁ : ਪਰੰਤੂ। ਕਾਮ ਇਪ੍ਸੁਨਾ : ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਕਰ੍ਮ : ਕੰਮ। ਸਅਹਮ੍ ਕਾਰੇਣ : ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਸਮੇਤ। ਵਾ : ਜਾ। ਪੁਨਹ : ਦੁਬਾਰਾ। ਕ੍ਰਿਯਤੇ : ਅਦਾ ਕਰਨਾ। ਬਹੁਲ ਆਯਾਸਮ੍ : ਬਹੁਤ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਰਾਜਸਮ੍ : ਰਾਜਸਿਕਾ। ਉਦ੍ਆ ਹ੍ਰਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰੰਤੂ ਜੋ ਕਰਮ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਜਾਂ ਫਿਰ ਅਹੰਕਾਰ-ਯੁਕਤ ਪੁਰਸ਼ ਰਾਹੀਂ, ਬਹੁਤ ਪਰਿਸ਼੍ਰਮ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜਸਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਤ੍ ਤੁ ਕਾਮ ਇਪ੍ਸੁਨਾ ਕਰ੍ਮ = ਅਸੀਂ ਕਰਮ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਣਗੇ। ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਮਿਲੇਗਾ। ਭੋਗ ਮਿਲੇਗਾ, ਆਦਰ ਸਨਮਾਨ ਮਿਲੇਗਾ ਆਦਿ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਸਅਹਮ੍ ਕਾਰੇਣ ਵਾ ਪੁਨਹ : ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੋਕ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਅਭਿਮਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਏਥੇ ਲੋਕ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਥੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਖਕੇ ਅਭਿਮਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੂਜੇ ਆਦਮੀ ਅਸਾਡੇ ਵਾਂਗ ਸਚਾਰੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਅਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਚਤੁਰਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਰੇਕ ਆਦਮੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਤੇ ਛੇਤੀ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹੰਕਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਰਮ ਰਾਜਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਾਪੁਨਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਅੱਗੇ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਫਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਅਥਵਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ (ਅਹੰਕਾਰ ਪੂਰਵਕ) ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਭਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਦ ਇਕ ਭਾਵ ਹੋਣ ’ਤੇ ਵੀ ਕਰਮ ‘ਰਾਜਸ’ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਭਾਵ ਹੋਣ ’ਤੇ ਉਹ ਕਰਮ ਰਾਜਸ ਹੋ ਹੀ ਜਾਵੇਗਾ। ੦ ਕ੍ਰਿਯਤੇ ਬਹੁਲ ਆਯਾ ਸਮ੍ - ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਮਿਹਨਤ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਿਹਨਤ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ੦ ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅੰਦਰ ਭੋਗਾਂ ਤੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਕਾਮਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਵੱਲ ਹੀ ਲੱਗੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਵੱਲ ਨਹੀਂ। ੦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਦੀ ਤਰਫ਼ ਮੁਖਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਫਲ ਇੱਛਾ ਦੀ ਅਵਹੇਲਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ਰਾਜਸਮ੍ ਓਦ੍ ਆਹ੍ਰਤਮ੍ : ਅਜਿਹੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਰਾਹੀਂ ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕਰਮ ਹੈ, ਉਹ ਰਾਜਸ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਛਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਹਿਲੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਪਲਪਦੀ ਹੋਵੇ, ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਯੋਗ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਇੱਛਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਸਾਰਕ ਜੰਜਾਲ ਵਿਚ ਜਕੜਦਾ ਜਾਵੇ, ਅਜਿਹੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਮਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਲਈ ਖਰਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਦਰੱਵਯ-ਯੋਜਨਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗ਼ਲਤ ਢੰਗ ਅਪਣਾ ਕੇ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਜ਼ਮ੍ਹਾ ਕਰਨੇ, ਮੂਰਖਤਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਚੰਗੇ ਮੰਤਵ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਗੰਦੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖਹੀਣਤਾ ਦੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ। ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਵੀ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਉਹ ਹੰਕਾਰਵਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਜੇਕਰ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਲੈਣ, ਭੋਗਣ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ

ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਸੰਵਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਬਿਨਾਂ ਲੋੜ ਤੋਂ ਮੋਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਅਣਇੱਛਕ ਕਾਰਜ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਭੈੜੀ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਸਥਿਤੀ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਰੂਪੀ ਵਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਮੀਨੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਕੇਂਦਰ ਅਹੰਕਾਰਵਾਦੀ ਜੀਵਨ ਰਾਜਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਹੀ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸਮਝ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰੀਏ। ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਯਤਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਕ ਯਥਾ ਯੋਗ ਢੁਕਵਾਂ ਯਤਨ ਸਾਰੇ ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਲਈ, ਜਿਸ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿੰਨੇ ਯਤਨ ਕਰ ਲਵੇ, ਉਸ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਨਿਰਾਰਥਕ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਇਹ ਰਜੋ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜਸਿਕਾ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ਭੈੜਾ ਦੁਸ਼ਟ ਅਹੰਕਾਰਵਾਦੀ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਜਮਾਉਂਦਾ ਹੈ ? 'ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ, ਮੈਂ ਕੌਣ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਦਾ ਲੋਭੀ ਹਾਂ। ਕੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਉੱਤਮ ਹੈ ?' ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.25 ਸ਼ਲੋਕ :

अनु-बन्धम् क्षयम् हिंसाम्, अन्-अव-ईक्ष्-य च पौरूषम्। मोहात् आ-रभ्-य-ते कर्म, यत् तत् तामसम् उच्यते॥

ਅਨ੍ ਬੰਧਮ੍ ਕਸ਼੍ਯਮ੍ ਹਿੰਸਾਮ੍, ਅਨ੍ ਅਵ ਈਕਸ਼੍ਯ ਚ ਪੌਰੁਸ਼ਮ੍।
ਮੋਹਾਤ੍ ਆਰਭ੍ਯਤੇ ਕਰ੍ਮ, ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਤਾਮ ਸਮ੍ ਉਚ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨੁਬੰਧਮ੍ : ਸਿੱਟਾ, ਨਤੀਜਾ। ਕਸ਼੍ਯਮ੍ : ਘਾਟਾ। ਹਿੰਸਾਮ੍ : ਦੁੱਖ ਕਸ਼ਟ। ਅਨ੍ਅਵ ਈਕਸ਼੍ਯ : ਬਿਨਾ ਮਾਨ ਇੱਜ਼ਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਪੌਰੁਸ਼ਮ੍ : ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ। ਮੋਹਾਤ੍ : ਮਾਇਆ ਤੋਂ। ਆਰਭ੍ਯਤੇ : ਕਰਨ ਯੋਗ ਕੰਮ। ਕਰ੍ਮ : ਕੰਮ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਤਾਮ ਸਮ੍ : ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਤਾਮਸਮ੍। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਕੰਮ, ਮਾਇਆ ਤੋਂ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (ਅਨੁਬੰਧ ਹੈ, ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ) ਨਤੀਜੇ ਵੱਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੈ। ਘਾਟੇ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਦੁੱਖਮਈ ਕਸ਼ਟਮਈ ਹੈ। ਮੋਹ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਤਾਮਸਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨੁਬੰਧਮ੍ ਕਸ਼੍ਯਮ੍ ਹਿੰਸਾਮ੍, ਅਨ੍ਅਵ ਇਕਸ਼੍ਯ ਚ ਪੌਰੁਸ਼ਮ੍ - ਜਿਸ ਨੂੰ ਫਲ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਤਾਂ ਫਲ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਪੂਰਵਕ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਮੂਡਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਕਰਮ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। 'ਇਹ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਮ ਨਾਲ, ਮੇਰਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਤੇ ਪਰਿਣਾਮ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ, ਕਿੰਨਾ ਅਹਿੱਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਅਨੁਬੰਧ ਅਰਥਾਤ ਪਰਿਣਾਮ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ, ਇਹ ਕਾਰਜ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਸ਼੍ਯਮ੍ : ਇਸ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਕਿੰਨਾ ਅਪਮਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਿੰਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਆਦਿ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਬਿਗੜ ਆਵੇਗਾ ਆਦਿ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਹਿੰਸਾਮ੍ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿੰਨੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋਵੇਗੀ, ਤੇ ਕਿੰਨੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਦੇ ਟੁਕੜੇ-ਟੁਕੜੇ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਹਾਨੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁੱਧ ਭਾਵਾਂ ਆਚਰਣ ਵੇਸ਼ ਭੂਸ਼ਾ ਖਾਣ ਪਾਣ ਆਦਿ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਭਾਰੀ ਹਿੰਸਾ ਹੋਵੇਗੀ ? ਮੇਰਾ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਪਤਨ ਹੋਵੇਗਾ ? ਆਦਿ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨਅਵ ਈਕਸ਼੍ਯ ਚ ਪੌਰੁਸ਼ਮ੍ - ਇਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਯੋਗਤਾ ਹੈ, ਕਿੰਨਾ ਬਲ ਹੈ, ਸਮੱਰਥਾ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ, ਕਿੰਨੀ ਬੁੱਧੀ, ਕਿੰਨੀ ਕਲਾ, ਕਿੰਨਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪੌਰਸ਼ ਅਥਵਾ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਮੋਹਾਤ੍ ਆਰਭ੍ਯਤੇ ਕਰ੍ਮ ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਤਾਮਸਮ੍, ਉਚ੍ਯਤੇ = ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਉਸ ਦੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਨੁਕਸਾਨ ਹਿੰਸਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਜਦ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਵ ਆਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰ ਬੈਠਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਰਮ 'ਤਾਮਸ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਤਮੋ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਕਿ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ ਹੈ, ਕੀ ਉਹ ਚੰਗਾ ਹੈ ਜਾਂ ਭੈੜਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਵੀ ਹੋਣ। ਸ਼ਕਤੀ, ਜਾਇਦਾਦ, ਧਨ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਐਨੀ ਭੈੜੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਇਹ ਉਪਰਾਲੇ ਉਸ ਲਈ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲਈ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨਦਾਇਕ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸੂਝ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਧਨ ਘਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਕੰਮ ਆਰੰਭਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਧੂਰਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਘੋਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਛਲ-ਕਪਟ ਮੱਕਾਰੀ ਅਤੇ ਲੀਚੜਪਣੇ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚੰਗੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੱਕਾਰ ਛਲ-ਕਪਟ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਦਗੀ ਦੇ ਨਾਂ ਉਪਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਬੁੱਧੂ ਲੋਲ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਕ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਹੈ ਪਰ ਬੁੱਧੂ ਮੂਰਖ ਹੋਣਾ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗਾ ਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹੋ (ਕੰਮ) ਹੀ ਕਰੋ, ਜੋ ਚੰਗਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.26 ਸ਼ਲੋਕ :

मुच्-त-संग: अन्-अहम्-वादी, धृति-उद-साह-सम्-अनु-इत:।
सिद्धि-अ-सिद्ध्यो: निर्-विकार:, कर्ता सात्त्विक: उच्यते॥

ਮੁਚ੍ਤ ਸੰਗਹ ਅਨ੍ਅਹਮ੍ ਵਾਦੀ, ਧ੍ਰਿਤਿ ਉਦ੍ਸਾਹ ਸਮ੍ਅਨੁ ਇਤਹ।
ਸਿਧਿ ਆ ਸਿਦ੍ਧ੍ਯੋਹ ਨਿਰ੍ ਵਿਕਾਰਹ, ਕਰ੍ਤਾ ਸਾਤ੍ਵਿਕਹ ਉਚ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮੁਚ੍ਤ ਸੰਗਹ : ਜੋ ਮੋਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਅਨ੍ਅਹਮ੍ : ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੰਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਧ੍ਰਿਤਿ ਉਦ੍ਸਾਹ ਸਮ੍ਅਨੁਇਤਹ : ਜੋ ਪਰਪੱਕਤਾ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਹੈ। ਸਿਧਿ ਆਸਿਦ੍ਧ੍ਯੋਹ : ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਵਿਚ। ਨਿਰ੍ ਵਿਕਾਰਹ : ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ। ਕਰ੍ਤਾ : ਕਰਨ ਵਾਲਾ (ਦਲਾਲ)। ਸਾਤ੍ਵਿਕ : ਸਾਤਵਿਕ। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ

ਹੈ। ਕੰਮ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਤਾ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮੁਕ੍ਤ ਸੰਗਹ ਅਨ੍ਅਹਮ੍ਵਾਦੀ...... ਉਚਯਤੇ॥ ੦ ਮੁੱਚਤ੍ ਸੰਗਹ : ਜਿਵੇਂ ਸਾਂਖ਼ਯ ਯੋਗ ਦਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ ਵੀ ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮਨਾ, ਵਾਸਨਾ, ਆਸਤਿਕ, ਸਪ੍ਰਹਾ, ਮਮਤਾ ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ, ਪਦਾਰਥ, ਹਾਲਾਤ, ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਦੀ ਆਸਤਿਕਤਾ ਤੇ ਲਿਪਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ ਇਸ ਲਿਪਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨ੍ - ਅਹਮ੍ਵਾਦੀ : ਪਦਾਰਥ ਵਸਤੂ, ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ - ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਹੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਆਸੁਰੀ ਸੰਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਨਿਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਇਹ ਅਹੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਤਾਂ ਰਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, "ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗੀ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਮੈਂ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਮਮ ਹਾਂ, ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਹਾਂ, ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਬੰਧਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹਾਂ" ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੰਮ ਭਾਵਾਂ, ਦਾ ਉਸ ਵਿਚ ਅਭਾਵ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਧ੍ਰਿਤਿ ਉਦ੍ ਸਾਹ ਸਮ੍ਅਨ੍ ਇਤਹ = ਕਰਤੱਵ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਿਘਨ ਪੈ ਜਾਵੇ - ਉਸ ਕਰਮ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਠੀਕ ਨਾ ਨਿਕਲੇ, ਨਿੰਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਵਿਘਨ ਤੇ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਣ 'ਤੇ ਧੀਰਜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਧੀਰਜ ਵਿਘਨ ਪੈਣ 'ਤੇ ਵੀ ਨਿਤ੍ਯ ਨਿਰੰਤਰ ਬਣਿਆ ਰਹੇ - ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਧ੍ਰਿਤਿ' ਹੈ। ਸਫਲਤਾ ਹੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨ ਆਦਰ ਮਹਿਮਾ ਵਧਦੀ ਜਾਵੇ, ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ, ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਤਿ ਉਤਸ਼ਾਹ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ - ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ - ਉਸ ਦੇ ਉਲਟ ਅਰਥਾਤ ਅਸਫਲਤਾ ਅਵਨਤੀ, ਨਿੰਦਾ, ਆਦਿ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਬਣੀ ਰਹੇ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਉਤਸ਼ਾਹ' ਹੈ, ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਧ੍ਰਿਤਿ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਯੁਕਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਿਧਿ ਅਸਿਦ੍ਧਯੋਹ ਨਿਰਵਿਕਾਰਹ - ਸਿੱਧੀ ਤੇ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਰਤਾ ਸਾਤਵਿਕਹ ਉਚਯਤੇ - ਅਜਿਹਾ ਸਾਤਵਿਕ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਧੀਰਜ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਯੁਕਤ ਤੇ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਗ, ਅਹੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ, ਧ੍ਰਿਤਿ (ਪਰਪੱਕਤਾ) ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਿੱਧੀ ਅਤੇ ਅਸਿੱਧੀ - ਛੇ ਗੱਲਾਂ ਦੱਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ 'ਰਹਿਤ' ਵਿਚਕਾਰਲੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ 'ਯੁਕਤ' ਤੇ ਅਖੀਰਲੀਆਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਾਧਕ ਇਸ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਆਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ ਜੋ ਵੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਰਵੱਈਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਮੋਹ ਮਾਇਆ ਦੇ ਜੰਜਾਲਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਜੋ ਵੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ ਹਨ। ਮਨ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੀ ਆਪਣੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੇਵਕ ਹੈ, ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੈ, - ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਭਗਤ ਸੇਵਕ ਤੇ ਉਪਾਸਕ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਮੰਤਵ ਪਿੱਛੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਫ਼ਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕੋਈ ਉਤਸ਼ਾਹ। ਉਸ ਦੇ ਪੱਲੇ ਤਾਂ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਸਮਝਕੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਇੰਜ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਥਾਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਇਕ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਪੁਰਜਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ, ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਤੀਰ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਾ ਅਸਲੀ-ਯੰਤਰ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇੱਕ ਤੀਰ ਹੋਵੇ। ਸਫਲਤਾ ਤੇ ਅਸਫਲਤਾ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਨਾ ਘਬਰਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬੇਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਾਧਕ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ "ਪੱਥਰਾਂ ਤੇ ਡੀਟੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਰਮ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਬੀਜ ਨੂੰ ਉਗਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਉਸ ਉਪਾਸਕ ਦਾ ਮਨ ਇਕੱਲਾ ਹੀ, ਜੋ ਦਾਗ਼-ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਤਿ੍ਤ ਅਵੈੜਾ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਨ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਥਾਪਨ ਕਰਨਦੇ ਯੋਗ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.27 **ਸ਼ਲੋਕ** :

रागी कर्म (न्)-फल-प्र-ईप्सु, लुभ्-त: हिंसा-आत्मक: अ-शुचि:। हर्ष-शोक-अनु-इ-त: कर्ता, राजस: परि-कीर्तित:॥

ਰਾਗੀ ਕਰ੍ਮ (ਨ੍) ਫਲ ਪ੍ਰਇਪ੍ਸੁਹ, ਲੁਭ੍ਤਹ ਹਿੰਸਾ ਆਤ੍ਮਕਹ ਅਸ਼ੁਚਿਹ।
ਹਰ੍ਸ਼ ਸ਼ੋਕ ਅਨ੍ ਵਿਤ੍ਹ ਕਰ੍ਤਾ, ਰਾਜਸਹ ਪਰਿ ਕੀਰ੍ਤਿਤਹ ਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰਾਗੀ : ਪ੍ਰਬਲ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਵਾਲਾ। ਕਰ੍ਮ ਫਲ ਪ੍ਰਇਪ੍ਸ਼ੁਹ : ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ ਇੱਛਕ। ਲੁਭ੍ਤਹ : ਲਾਲਚੀ। ਹਿੰਸਾਤ੍ਮਕ : ਜ਼ਾਲਮ। ਅਸ਼ੁਚਿਹ : ਜੋ ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਹਰ੍ਸ਼ ਸ਼ੋਕ ਅਨ੍ਵਿਤ੍ਹ : ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਇਆ। ਕਰ੍ਤਾ : ਦਲਾਲ। ਰਾਜਸਹ : ਰਾਜਸਿਕ। ਪਰਿਕੀਰ੍ਤਿਤਹ : ਪੁਕਾਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਰਾਗੀ ਹੈ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਬਲ ਮਨੋਵੇਗਾਂ ਵਾਲਾ ਜਜ਼ਬਾਤੀ ਕਾਮੀ ਹੈ, ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਲੋਭੀ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹਿੰਸਕ ਹੈ। ਅਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ਮੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਤਾ ਰਾਜਸਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਰਾਗੀ - ਰਾਗ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਕਰਮ ਦੇ ਫਲਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਵਿਚ ਮਨ ਦਾ ਖਿਚਾਓ ਹੋਣਾ। ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਹੋਣਾ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹ ਜਾਵੇ - ਉਹ ਰਾਗੀ ਹੈ। ੦ ਕਰ੍ਮ (ਨ੍) ਫਲ ਪ੍ਰਇਪਸੁਹ - ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੀ ਚਾਹਨਾ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਕਰੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ 'ਮੈਂ ਇੰਜ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ - ਮੈਨੂੰ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਮਿਲੇਗੀ - ਸਵੱਰਗ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਭੋਗਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦਾ ਸੇਵਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਨਿਰੋਗ ਰਹੇਗਾ। ੦ ਲਭੁਤਹ : ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਛਾ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਲੱਗੀ ਲਾਗ ਨੂੰ "ਲਭੁਤਹ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਹਿੰਸਾਤਮਕਹ : ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹਿੰਸਾ ਵਾਲਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ

ਤੇ ਆਪਣਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ, ਵਧੇਰੇ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਜਿਉਣ ਵਾਲਾ - ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਲਨ ਹੋਵੇ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਭੋਗ ਭੋਗਣਾ ਹਿੰਸਾ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਅਸ਼ੁਚਿਹ - ਰਾਗੀ ਵਿਅਕਤੀ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਪਵਿਤ੍ਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸ਼ੁਚਿਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਹਰ੍ਸ਼ ਸ਼ੋਕ ਅਨ੍ਵਿਤਹ ਕਰ੍ਤਾ ਰਾਜਸਹ ਪਰਿ ਕੀਰਤਿਤਹ - ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ, ਸਫਲਤਾ ਵਿਫਲਤਾ, ਅਨੁਕੂਲ - ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਗ਼ਮੀ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਉਪਰੋਕਤ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਕਰਤਾ ਰਾਜਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਲਾਲਚੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਯੋਗ ਅਯੋਗ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੜ੍ਹਪ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਦੁੱਖ ਦੇਣ, ਢਾਹੁਣ ਤੋਂ ਵੀ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਕਮੀਨੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਕਾਰਜ ਪਵਿੱਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਅਜਿਹੇ ਕਰਤਾ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਜਸਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਮੱਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਜੀਵ ਮੱਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਚਾਲਾਕੀ ਨਾਲ ਚੋਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੁਸਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਫੜਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਨਿਆਸਰਿਆਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਗੰਦਗੀ ਖਾਣ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਂ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧੋਖੇਬਾਜ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਫਰੇਬੀ ਤੇ ਮੱਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਨੇ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਇਕੋ ਇਕ ਕੰਮ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਹੜਪ ਕਰਨਾ ਤੇ ਗੰਦ ਫੈਲਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾ ਸਕਦੇ।"

✪ ✪ ✪

18.28 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-युज्-त: प्राकृत: स्तब्ध, शठ: नैष्कृतिक: अलस:। वि-सादी दीर्घ-सूत्री च, कर्ता तामस: (ब्रू-वच्) उच्-य-ते॥

ਆਯੁਕਤਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤਹ ਸ੍ਤ ਬ੍ਧਹ, ਸ਼ਠਹ ਨੈਸ਼੍ਕ੍ਰਤਿਕਹ ਅਲਸਹ।
ਵਿਸਾਦੀ ਦੀਰ੍ਘ ਸੂਤਰੀ ਚ, ਕਰ੍ਤਾ ਤਾਮਸਹ (ਬ੍ਰੂਵ੍ਚ) ਉਚ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਯੁਕਤਹ : ਜੋ ਪਰਪੱਕ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤਹ : ਭੈੜਾ ਗੰਦਾ, ਦੁਸ਼ਟਮਈ। ਸ੍ਤ ਬ੍ਧਹ : ਜੋ ਡਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਸ਼ਠਹ : ਠੱਗਣ ਵਾਲਾ। ਨੈਸ਼੍ਕ੍ਰਤਿਕਹ : ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਖੋਟ ਹੋਵੇ। ਅਲਸਹ : ਸੁਸਤ। ਵਿਸਾਦੀ : ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ, ਦਿਲ ਹਾਰਨ ਵਾਲਾ। ਦੀਰ੍ਘ ਸੂਤਰੀ : ਟਾਲ ਮਟੋਲ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰ੍ਤਾ : ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਲਾਲ। ਤਾਮਸਹ : ਤਾਮਸਿਕਾ। ਉਚਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਕਮਜ਼ੋਰ ਮਨ ਵਾਲਾ, ਭੈੜਾ ਗੰਦਾ ਦੁਸ਼ਟਮਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਮਾਲੀਨਤਾ ਗੰਦਗੀ ਹੈ, ਜੋ ਘੁਮੰਡੀ ਹੰਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਹਿੱਤ ਖਾਤਿਰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਉੱਪਰ ਲੱਤ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਆਲਸੀ ਹੈ, ਸਦਾ ਹੀ ਖੰਡਿਤ ਹੈ। ਫਰਜ਼ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਤਾ ਤਾਮਸਿਕ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਯੁਕਤਹ = ਤਮੋਗੁਣ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮੂੜ੍ਹ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਲਈ ਕੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਕੀ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ ? ਕਿਹੜਾ ਕੰਮ ਠੀਕ ਹੈ ? ਗ਼ਲਤ ਹੈ। ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਉਹ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਨਾ ਉਹ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ 'ਅਯੁਕਤਹ' ਅਥਵਾ ਅਸਾਵਧਾਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਹ - ਜਿਸ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਸਤ ਸੰਗ ਚੰਗੀ ਸਿਖਿਆ ਉਪਦੇਸ਼ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਠੀਕ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁੱਝ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਂ ਬਾਪ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ - ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਰਾ ਹੈ। ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਬੇਖ਼ਬਰ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਅਥਵਾ ਅਸਿਖਿਅਤ ਹੈ। ੦ ਸਤ੍ਬ੍ਧਹ - ਤਮੋਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਾਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਕੜ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਰਣ-ਆਸ਼੍ਰਮ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਵੱਡਿਆਂ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਗੁਰੂਆਂ ਆਚਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਅੱਗੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਝੁਕਦਾ। ਉਹ ਮਨ ਵਾਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕਦੇ ਸਰਲਤਾ ਤੇ ਨਿਮਰਤਾ ਵਾਲਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਤ੍ਬ੍ਧਹ ਅਰਥਾਤ ਏਂਠ ਆਕੜ ਵਾਲਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਠਹ = ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੱਦ ਕਾਰਣ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਮੂਡਤਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਠਹ ਅਰਥਾਤ ਜ਼ਿੱਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ੦ (ਅ) ਨੈਸ਼੍ ਕ੍ਰਿਤਿਕਹ = ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਉਪਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ "ਨੈਸ਼ਕ੍ਰਿਤਿਕ" ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਪਾ ਕੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਬਲਕਿ ਅਪਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੈਸ਼ਕ੍ਰਿਤਿਕਹ ਹੈ। ਅਲਸਹ = ਆਪਣੇ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਤਾਮਸ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਮੂੜ੍ਹਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਬਲਕਿ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਨਿਰਾਰਥ ਗੱਲਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪਏ ਪਏ ਸੋਚਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਆਲਸੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ਾਦੀ = ਭਾਵੇਂ ਤਾਮਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਕਰਤੱਵ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਮੇਰੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਮੁੱਲ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਦੁਰਉਪਯੋਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਮਾਰਗ ਜਾਂ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁੱਖ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਾਦੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦੀਰ੍ਘਸੂਤ੍ਰੀ - ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਧੀਆ ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਅਵਿਵੇਕ ਪੂਰਵਕ ਲੱਗ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੰਮ ਸੁਚਾਰੂ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ 'ਦੀਰਘਸੂਤ੍ਰੀ' ਹੈ। ੦ ਕਰਤਾ ਤਾਮਸਹ ਉਚਯਤੇ - ਅੱਠ ਲੱਛਣਾਂ ਵਾਲਾ ਤਾਮਸ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ (ਵੇਖੋ 18.26, 18.27 ਤੇ 18.28 ਸ਼ਲੋਕ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ - ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਕਰਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੀ ਕਹੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਕਰਤਾ ਦੇ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਤਾਬਕ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ - ਜਿਸ ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਸਾਧਨ ਕਰਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਦੇ ਅੱਗੇ ਜੋ ਕਰਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਕਰਤਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਕਰਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਕਰਤਾ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ ਤਾ ਕਰਮ ਵੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਣਗੇ। ਜੋ ਕਰਤਾ ਰਾਜਸ ਜਾਂ ਤਾਮਸ ਹੈ, ਤਾਂ

ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਉਸੇ ਵਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣਗੇ। o ਸਾਤਵਿਕ ਕਰਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਸ ਜਾਂ ਤਾਮਸ, ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਕਰਤਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼, ਧਨ ਦੌਲਤ ਪਰਿਵਾਰ ਸੁੱਖ ਭੋਗ, ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੇ ਸੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲਿਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਹੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ (ਰਜੋਗੁਣ ਤੇ ਤਾਮਸ) ਬੰਧਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਹਨ (ਹੋਰ ਵੇਖੋ 18.23-25)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਆਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਆਤਮ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਤੇ ਆਤਮ ਸਮੱਰਪਣ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਪੱਕਤਾ ਸੰਜੀਵਤਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ, ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਆਲਸੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੇ। ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਕਮੀਨਗੀ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪਸ਼ੂ-ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹੋਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਿੱਦੀ ਤੇ ਹੰਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਸਤਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਭਲੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਪ੍ਰਚਾਰ ਫੈਲਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਲਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਤੋਂ ਆਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਪਰਾਮਤਾ ਉਦਾਸੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਨ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਸੁਧਾਰਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਗਿਲਾਨੀ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਕੰਮਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਅੰਦਰ ਜੋ ਗਿਲਾਨੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਆਈ ਸੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ - ਅਰਜਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਸਿਖਿਆ (ਇਲਾਜ) ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਕੰਮ ਇਕ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕੀਤਿਆਂ ਖ਼ਤਮ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਦਿਨ ਲੱਗ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਲਸੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਲਸ ਕਾਰਨ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। o ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ o 'ਮਛਿਆਰਾ ਆਪਣਾ ਜਾਲ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਸੁੱਟਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਦਾ ਹੈ। ਫੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਮੱਛੀਆਂ ਜਾਲ ਵਿਚ ਚੁੱਪ ਚਪੀਤੇ ਪਈਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਪਰਾਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਅਸਫਲ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਤਾਂ ਜਾਲ ਵਿਚੋਂ ਬਚਕੇ ਨਿੱਕਲ ਵੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹਨ 1. ਜੋ ਕੋਈ ਵੀ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ, 2. ਅਜਿਹੇ ਇੱਛੁਕ ਜਿਹੜੇ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ 3. ਜੋ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

18.29 **ਸ਼ਲੋਕ**

बुध्-ते: भेदम् धृते: च एव, गुण-त: त्रि-विधम् श्रृणु। प्र-(वच्) उच्-य-मानम् अ-शेषेण, पृथक्-त्वेन धन-म्-जय॥

ਬੁਧ੍ਤੇਹ ਭੇਦਮ੍ ਧ੍ਰਤੇਹ ਚ੍ ਏਵ, ਗੁਣਤਹ ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ ਸ਼੍ਰਣੁ।
ਪ੍ਰ (ਵਚ੍) ਉਚ੍ਯ ਮਾਨਮ੍ ਅਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਪ੍ਰਥਕ੍ਤ੍ਵੇਨ ਧਨ ਮ੍ ਜਯ॥

o **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਬੁਧ੍ਤੇਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਭੇਦਮ੍ : ਭੇਦ ਅੰਤਰ। ਧ੍ਰਤੇਹ : ਪਕਿਆਈ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਗੁਣਤਹ : ਗੁਣਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ। ਤ੍ਰੈਵਿਧਮ੍ : ਤਿੰਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ। ਸ਼੍ਰਣੂ : ਸੁਣਨਾ। ਪ੍ਰ (ਵਚ੍) ਉਚ੍ਯਮਾਨਮ੍ : ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਅਸ਼ੇਸ਼ਣ : ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ, ਸਾਰਦਾ ਸਾਰਾ। ਪ੍ਰਥਮ੍ਤ੍ਵੇਨ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਧਨ (ਮ੍) ਜਯ : ਹੇ ਧਨਜਯਾ।

o **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਹੇ ਧਨਜਯਾ ਤੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ ਦਾ, ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਜੋ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਉਹ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵਿਆਖਿਆ ਪੂਰਵਕ ਵਿਭਾਗ ਪੂਰਵਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- o ਬੁਧ੍ - ਤੇਹ ਭੇਦਮ੍ ਧ੍ਰਤੇਹ ਚ ਏਵ - ਗੁਣਤਹ ਤ੍ਰਿ ਵਿਧਮ੍ ਸ਼੍ਰਣੁ - ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਇਕ ਹੈ ਅਤੇ ਧ੍ਰਿਤਿ (ਪਰਪੱਕਤਾ) ਵੀ ਇੱਕ ਹੈ। ਪਰ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨਾਲ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧ੍ਰਿਤਿ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਭੇਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। o ਚ - ਏਵ - ਦਾ ਭਾਵਰਥ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ (ਪ੍ਰਧਾਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ) ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧ੍ਰਿਤਿ ਦੇ ਵੀ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹਨ। ਸਾਧਾਰਨ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਤਾਂ ਧ੍ਰਿਤਿ ਭੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਧ੍ਰਿਤਿ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਧ੍ਰਿਤਿ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਅਥਵਾ ਕਰਤਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਹੀ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਠੀਕ ਠੀਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧ੍ਰਿਤਿ ਜਿੰਨੀ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਵੇਗੀ, ਸਾਧਕ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਉਨੀ ਹੀ ਸਥਿਰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਧਨ - ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸਥਿਰਤਾ ਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। o ਜੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਹੀ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਸਕੇਗਾ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਤੋਂ ਵਿਚੱਲਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਧ੍ਰਿਤਿ ਹੈ। o ਜੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। o ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਠੀਕ ਸੋਚ ਸਮਝ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਹੀ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਲਕਸ਼ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। o ਜੇ ਧ੍ਰਿਤਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ। o ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧ੍ਰਿਤਿ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠ ਸਕਦਾ ਹੈ। o ਪ੍ਰਥਕ੍ ਤ੍ਵੇਨ = ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਠੀਕ ਠੀਕ ਤੇ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਾਂਗਾ ਅਥਵਾ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧ੍ਰਿਤਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੀ ਕੀ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਾਂਗਾ। o ਪ੍ਰ (ਵਚ੍) ਉਚ੍ਯ ਮਾਨਮ੍ ਅਸ਼ੇਸ਼ਣ = ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧ੍ਰਿਤਿ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਹਨ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਪੂਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਅਰਜਨ ਸਵੱਰਗ ਵਿਚ ਤੇ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸੈਲਾਨੀ ਵਜੋਂ ਦੌਰਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਬੇਪਨਾਹ ਦੌਲਤ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜੋ ਅਮੀਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਬੇਪਨਾਹ ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਧੰਨਨਜਯਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਦੌਲਤ ਦਾ ਜੇਤੂ ਅਖਵਾਇਆ। ਧਨ ਇਸ ਲਈ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਕੇ ਬੇਅਰਥ ਬੇਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਚਲੰਤ ਚੱਲਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਹਕੂਮਤ ਚਲਾ ਰਹੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਇਹ

ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਬੇਕਾਰ ਪਏ ਧਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੇ ਏਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਧਨ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਚੰਗੇ ਤੇ ਭੈੜੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਲਈ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਯੋਗ ਅਯੋਗ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਧ੍ਰਿਤਿ, ਪਰਪੱਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਕਿੰਨਾ ਦ੍ਰਿੜ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨਾਲ ਅਸਥਿਰਤਾ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਜੇ ਉਦੇਸ਼ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਗੁੱਡੀ (ਮੂਰਤੀ) ਖੰਡ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਪੱਥਰ ਦੀ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਖੰਡ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਖ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਬਣੀ ਗੁੱਡੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਕੇ ਸੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਗਵਾਉਂਦੀ। ਪੱਥਰ ਦੀ ਬਣੀ ਮੂਰਤੀ ਉੱਪਰ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਰਲ ਮਿਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖੰਡ ਦੀ ਗੁਡੀਆਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਪਾਸਕ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੇ ਰਹਿਮਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕੱਪੜੇ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਜਿਹੜਾ ਰੜ ਪੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤੱਵ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਬੂਤ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪੱਥਰ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.30 ਸ਼ਲੋਕ :

प्र-वृत-तिम् च नि-वृत्-तिम् च, कार्य-अ-कार्ये भय-अ-भये। बन्धम् मोक्षम् च या वेद्-ति, बुध्-तिः सा पार्थ सात्त्विकी॥

ਪ੍ਰਵ੍ਰਤ੍ਤਿਮ੍ ਚ ਨਿ ਵ੍ਰਿਤ੍ਤਿਮ੍ ਚ, ਕਾਰ੍ਯ ਅਕਾਰ੍ਯੇ ਭਯਅਭਯੇ।

ਬਨ੍ਧਮ੍ ਮੋਕਸ਼੍ਮ੍ ਚ ਯਾ ਵੇਦ੍ਤਿ, ਬੁਧ੍ ਤਿਹ ਸਾਪਾਰ੍ਥ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਵ੍ਰਤ੍ਤਿਮ੍ : ਕੰਮ ਦਾ ਮਾਰਗ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਿਵ੍ਰਤ੍ਤਿਮ੍ : ਤਿਆਗ ਮਾਰਗ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਾਰ੍ਯ ਅਕਾਰ੍ਯ : ਜੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਜੋ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਭਯ ਅਭਯੇ : ਡਰ ਤੇ ਡਰ ਰਹਿਤ। ਬਨ੍ਧਮ੍ : ਬੰਧਨ। ਮੋਕਸਮ੍ : ਮੁਕਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਾ : ਉਹ। ਵੇਦ੍ਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਬੁਧ੍ ਤਿਹ : ਬੁੱਧੀ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰ੍ਥ : ਪਾਰਥ। ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ : ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜਿਹੜੀ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ (ਕਰਮ ਮਾਰਗ) ਨਿਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਕਰਤੱਵ ਅਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਭੈਅ ਅਤੇ ਅਭੈਆ ਨੂੰ ਤੇ ਬੰਧਨ ਤੇ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤ੍ ਤਿਮ੍ਚਨਿਵ੍ਰਿਤ੍ ਤਿਮ੍ ਚ = ਸਾਧਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਦੋ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਦੇ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ-ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ-ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਮਨਾ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਸਹਿਤ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ 'ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ' ਹੈ। ਅਥਵਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਲੱਗਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰਿਕ ਕਾਮਨਾ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ 'ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ' ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝੇ ਤੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰੇ। ਵਾਸ਼ਨਾ :- ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕੋਈ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਭਜਨ ਧਿਆਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦ੍ਰਵਯ ਪਦਾਰਥ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ 'ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਧਿਆਨੀ ਸਾਧਕ ਸਮਝਣਗੇ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ' ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਇਕ ਸੂਖਮ-ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਾਸ਼ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਕਿ ਕਾਮਨਾ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਭੀ ਜੇ ਆਪਣੇ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਦੇ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ 'ਪ੍ਰਵਿਤਰੀ' ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨਹੀਂ ਮਿਟਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਕਾਮਨਾ ਵਾਸ਼ਨਾ ਰਹਿਤ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਅਤੇ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਦੋਵੇਂ ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਆਰਾਮ ਤੇ ਹਿਤ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਕਾਰ੍ਯ ਅਕਾਰ੍ਯੇ - ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਰ੍ਯ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਦਿ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜੋ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਕਾਰ੍ਯ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇ ਉਹ ਕਾਰ੍ਯ ਅਥਵਾ ਕਰਤੱਵ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਹ ਅਕਾਰ੍ਯ ਅਥਵਾ ਅਕਰਤੱਵ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਕਾਰ੍ਯ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਉਹ 'ਅਸਾਮਰੱਥ੍ਯ' ਹੈ। ੦ ਭਯ ਅਭਯ = ਭੈਅ ਤੇ ਅਭੈਅ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਿਰਤ ਤੋਂ ਹੁਣੇ ਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਟ (ਬੁਰਾ) ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਅਭੈਅ ਅਥਵਾ ਅਭੈਅਦਾਇਕ ਹੈ। ੦ ਬੰਧਮ੍ ਮੋਕਸ਼ਮ ਚ ਯਾਵੇਦ੍ਤਿ - ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਤਾਂ ਯਗਦਾਨ ਤੀਰਥ ਵਰਤ ਆਦਿ ਉੱਤਮ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਕਾਰ੍ਯ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਅਸਤ੍ ਜੜ੍ਹ ਨਾਸ਼ਵਾਨ, ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਰਮ 'ਬੰਧ' ਹਨ। ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣਾ, ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਭੋਰਾ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਮੋਕਸ਼ ਅਥਵਾ ਮੋਕਸ਼ਦਾਇਕ ਹੈ। ੦ ਬੁਧ੍ਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰ੍ਥ ਸਾਤ੍ਵਿਕਾ = ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜੋ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਕਾਰਯ ਅਕਾਰ੍ਯ, ਭੈਅ ਅਭੈਅ ਤੇ ਬੰਧ ਮੋਕਸ਼ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਸਾਤਵਕੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਦਿਲਚਸਪ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਉਲਝੇਵੇਂ ਅਥਵਾ ਜੰਜਾਲ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਕ੍ਰਮ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹੇ ਅਗਾਂਹ ਤੇ ਦੂਰ ਤੱਕ ਲਿਜਾਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਕਾਰਜ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਬਦਲਿਆ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਮਿਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਢੁੱਕਵਾਂ ਵੀ ਹੈ। ਗ਼ਲਤ ਕਾਰਜ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਹਾਨੀਕਾਰ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਡਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਡਰ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਅਰਥ ਏਥੇ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਨ ਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਭਿਆਨਕ ਸ਼ੇਰ ਜਾਂ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਸੱਪ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਡਰ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਡਰ, ਕੇਵਲ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਭਰਮ ਵਹਿਮ ਹੈ। ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਗ਼ਲਤ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਡਰ ਕਾਰਨ ਬੰਧਨ ਦੀ ਕੈਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਸਹੀ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ, ਮੋਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਬੁੱਧੀ, ਚੰਗੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਭੈੜੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਕੀ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਅਯਥਾਰਥ ਹੈ ? ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਅਯਥਾਰਥ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ, ਤੁਸੀਂ ਓਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, 'ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ' ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਤੁਹਾਡੇ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ

ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਦੁਨਿਆਵੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਏ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਰੂਪੀ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਡੋਬ ਰਹੇ ਹੋ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਮਾਰਗ ਆਸਾਨ ਹੈ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਨੇ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਢਕ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਾਂਗ ਏਧਰ ਉਧਰ ਦਰ ਖੜ੍ਹਕਾ ਰਹੇ ਹੋ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਅਸਥਾਈ ਹੈ। ਉਸ ਘਰ ਵੱਲ ਵੇਖੋ, ਜਿੱਥੇ ਤੁਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਏਥੇ ਕਿੰਨੇ ਜਨਮ ਲੈ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਕਿੰਨੇ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਤ੍ਰੈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤ੍ਰੈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਮਝਦੇ ਹੋ, ਮੌਤ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ? ਘਰ ਵਿਖੇ ਭਾਵੇਂ ਬੁੱਢੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਆਸ਼ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਬਨਾਰਸ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਆਰਾਮਦਾਇਕ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। 'ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪੋਤੇ ਹਰੀਸ਼ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ' ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਬੱਚੇ ਨਾਲ ਮੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਰਾਹ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.31 ਸ਼ਲੋਕ :

यया धर्मम् अ-धर्मम् च, कार्यम् च अ-कार्यम् एव च। अ-यथा-वत् प्र-जा-नाति, बुध्-तिः सा पार्थ राजसी॥

ਯਯਾ ਧਰ੍ਮਮ੍ ਅਧਰ੍ਮ੍ ਚ, ਕਾਰ੍ਯਮ੍ ਚ ਅਕਾਰ੍ਯਮ੍ ਏਵ ਚ।
ਅਯਥਾਵਤ੍ ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਤਿ, ਬੁਧ੍ ਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰ੍ਥ ਰਾਜਸੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਯਾ : ਕਿਸ ਰਾਹੀਂ। ਧਰ੍ਮਮ੍ : ਧਰਮ। ਅਧਰ੍ਮ੍ : ਅਧਰਮ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਾਰਯਮ੍ : ਜੋ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਕਾਰ੍ਯਮ੍ : ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਯਥਾਵਤ੍ : ਗ਼ਲਤ। ਪ੍ਰਜਾਨਾਤਿ : ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਬੁਧ੍ਤਿਹ : ਬੁੱਧੀਮਾਨ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਰਾਜਸੀ : ਰਜੋਗੁਣੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜਿਸ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਾਨਵ, ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵ ਤੇ ਅਕਰਤੱਵ ਨੂੰ ਵੀ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਉਹੋ ਬੁੱਧੀ ਰਾਜਸਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਯਾ ਧਰਮਸ੍ ਚ = ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ - ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸਦਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਧਰਮ ਹੈ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਜਿਸ ਦਾ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਧਰਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਉਹ ਅਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਧਰਮ = ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨੀ, ਚੇਸ਼ਟਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਤਨ ਮਨ ਧਨ ਯੋਗਤਾ ਪਦ ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ ਅਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਅਸਲ ਵਿਚ ਧਰਮ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰੇ ਤੇ ਅਧਰਮ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਵੇ। ੦ ਕਾਰ੍ਯਮ੍ ਚ ਅਕਾਰਯਮ੍ ਏਵ ਚ ' ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ, ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ, ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਆਦਿ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਥੇ ਕਰਮ ਅਸਾਡੇ ਲਈ ਕਰਤੱਵ ਹੈ। ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਨਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨ ਲਾਇਕ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ 'ਅਕਰਤੱਵ' ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰਾਤਵਕੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਕਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਭੈਅ ਅਭੈਅ ਤੇ ਬੰਧਨ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਏਵਚ' ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਯਥਾਵਤ੍ ਪ੍ਰਜਾ ਨਾਤਿ ਬੁਧ੍ ਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰ੍ਥ ਰਾਜਸੀ - ਰਾਗ ਹੋਣ ਨਾਲ ਰਾਜਸੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਸਵਾਰਥ ਪੱਖਪਾਤ ਵਿਖੱਮਤਾ ਆਦਿ ਦੋਸ਼ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਧਰਮ ਅਧਰਮ, ਕਾਰ੍ਯ ਅਕਾਰ੍ਯ, ਭੈਅ-ਅਭੈਅ, ਬੰਧ-ਮੋਕਸ਼ ਆਦਿ ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ। ਇਹੋ ਬੁੱਧੀ ਰਾਜਸੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਚਿੱਤ ਗਿਆਨ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਵੇਂ ਹਿਲਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪਰਛਾਈਂ ਵੀ ਕਰੂਪ੍ ਤੇ ਵਿਗੜੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਤੇ ਚੰਗੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਏ ਕੰਮ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੰਮ, ਰਾਜਸਿਕ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਾਸ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਨੇਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰੂਪ ਤੇ ਵਿਗੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਦਰਯੋਧਨ ਨੇ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਜੂਏ, ਵਿਚ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਹਰਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਦਰਯੋਧਨ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਅਧਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਨ। ਰਾਜਸਿਕ ਰੁਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਚੰਗੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਿਆਈ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਮੂੜ ਮੱਤ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰੂਪ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਮੰਨ ਲਵੋ, ਦੋ ਗਵਾਂਢੀ ਮਿਲ ਕੇ ਕਿਸੇ ਤਜਾਰਤ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਾਂਝ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਰਾਜਸਿਕ ਹੈ ਤਾਂ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਰਾਜਸਿਕ ਬਿਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਯਤਨ ਦੂਜੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣਗੇ। ਉਸ ਅੰਦਰਲੀ ਭੈੜੀ ਬਦਨੀਤ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧੋਖਾ ਦੇਣ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ। ਜੂਏ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਚੰਗੇ ਨੂੰ ਭੈੜੇ, ਪੁੰਨ ਨੂੰ ਪਾਪ, ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਬਦੀ ਵਿਚ ਬਦਲਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੀ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਉੱਲੂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਬੇਸੁਆਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਯੋਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਖੌਲ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਪਾਪ ਦੀ ਕਮਾਈ, ਭੈੜੇ ਕੰਮਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਖਰਚ ਕੀਤੀ ਇਕ ਪਾਈ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਉੱਪਰ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਇੰਜ ਰਾਜਸਿਕ ਬੁੱਧੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.32 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-धर्मम् धर्मम् इति या, मन्-य-ते तमसा आ-वृ-ता। सर्व-अर्थान् वि-परि-इतान् च, बुध्-तिः सा पार्थ तामसी॥

ਅ ਧਰ੍ਮਮ੍ ਧਰ੍ਮਮ੍ ਇਤਿ ਯਾ, ਮਨ੍ਯ ਤੇ ਤਮਸਾ ਆਵ੍ਰਤਾ।
ਸਰ੍ਵ ਅਰ੍ਥਾਨ੍ ਵਿਪਰਿ ਇਤਾਨ੍ ਚ, ਬੁਧ੍ ਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰ੍ਥ ਤਾਮਸੀ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਅਧਰ੍ਮਮ੍ : ਅਧਰਮ। ਧਰ੍ਮਮ੍ : ਧਰਮ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਯਾ : ਕਿਹੜਾ। ਮਨ੍ਯਤੇ : ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਤਮਸਾ : ਤਮੋਗੁਣੀਂ। ਆਵ੍ਤਾ : ਘੇਰਨਾ, ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈਣਾ। ਸਰ੍ਵ ਅਰ੍ਥਾਨ੍ : ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ। ਵਿਪਰਿਇਤਾਨ੍ : ਵਿਗਾੜਨਾ, ਪੁੱਠੇ ਰਾਹ ਪਾਉਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਬੁਧ੍ਤਿਹ : ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਤਾਮਸੀ : ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਤਾਮਸਿਕ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਹੇ ਪਾਰਥ! ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੀ ਜਿਹੜੀ ਬੁੱਧੀ ਅਧਰਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਵਰਗਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਵਿਪਰੀਤ ਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਮਸਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਅਧਰਮਮ੍ ਧਰਮਮ੍ ਇਤਿ ਯਾ, ਮਨ੍ਯਤੇ ਤਮਸਾ, ਆਵ੍ਰਿਤਾ = ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਨਾ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਝੂਠ ਕਪਟ ਬੇਈਮਾਨੀ ਤੇ ਲੋਕ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਉਲਟਾ ਚੱਲਣਾ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਚੰਗਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਗੁਰੂ ਆਚਾਰੀਆ ਆਦਿ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨਾ, ਜਾਲਸਾਜ਼ੀ, ਅਭਕਸ਼ਯ ਭੋਜਨ, ਪਰ ਇਸਤ੍ਰੀਗਮਨ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਖਿਧ ਪਾਪ ਕਰਨ ਨੂੰ ਧਰਮ ਮੰਨਣਾ - ਇਹ ਸਭ ਅਧਰ੍ਮ ਨੂੰ ਧਰਮ ਮੰਨਣਾ। ਪਰ ਤਾਮਸ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ, ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਸ਼ੁੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ, ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ੦ ਤਾਮਸੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਰਮ ਮਰਯਾਦਾ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਉਲਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰ੍ਵ ਅਰਥਾਨ੍ ਵਿਪਰਿ ਇਤਾਨ੍ ਚ - ਬੁੱਧਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰਥ ਤਾਮਸੀ - ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਸਰੂਪ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਸਰੂਪ ਮੰਨਣਾ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਕੇ, ਦ੍ਰਿਸ਼ ਜਗਤ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਮੰਨਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਤੁੱਛ ਸਮਝਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਵੱਡਾ ਸਮਝਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਮੂਰਖ ਸਮਝਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਪੜ੍ਹਿਆ ਲਿਖਿਆ ਸਮਝਣਾ, ਸੰਤ ਮਹਾਤਮਾ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕਹਿਣਾ, ਸੱਚੇ ਸੁੱਖ ਦੀ ਥਾਂ, ਵਰਤਮਾਨ ਪਦਾਰਥ ਭੋਗਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਸਮਝਣਾ ਆਦਿ - ਸੰਪੂਰਣ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ - ਤਮੋਗੁਣ ਤੋਂ ਆਵ੍ਰਿਤ ਜਿਹੜੀ ਬੁੱਧੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਅਧਰਮ ਚੰਗੇ ਨੂੰ ਬੁਰਾ, ਸਿੱਧੇ ਨੂੰ ਪੁੱਠਾ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਬੁੱਧੀ ਤਾਮਸੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਮਸੀ ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਧੋਗਤੀ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ (14.18)।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਚੰਗੇ ਨੂੰ ਭੈੜਾ, ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਬਦੀ, ਸਮਝੇ। ਮਰੀਜ਼ ਕੌੜੀ ਦਵਾਈ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਕਿ ਇਹ ਬੇਸੁਆਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿੱਦ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਆਦੀ ਭੋਜਨ ਪਲੇਟ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਨੂੰ ਵਧਾ ਹੀ ਦੇਵੇ। ਸਕੂਲ ਜਾਣਾ, ਜਿਵੇਂ ਬੱਚੇ ਲਈ ਔਖਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਾਲਤੂ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਦੀ ਉਮਰ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖੇਡਣ ਯਾਰਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਦਸਤਕਾਰੀ ਮੰਤਵਹੀਣ ਹੈ, ਕਿ ਜੀਵਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਸੁੱਖ ਹੈ ਤੇ ਆਰਾਮ ਕਰਨਾ ਸਮਝਦਾਰੀ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮਿਹਨਤ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਖ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਕਰਨੀ ਬੇਸੁਆਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ 'ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਹੀ ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਮਤ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ, ਮੰਤਵਹੀਣ ਵੀ ਹੈ, ਲਾਭਕਾਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ।' ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਮਾਂ ਗਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਨੇਕੀ, ਭੈੜੀ ਤੇ ਬਦੀ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਤੇਜ਼ ਪਰਤਾਪਾਂ ਤੇ ਤਕੜੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਖੇਡ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ। ਤਾਸ਼ ਖੇਡਣ, ਜੂਆ ਖੇਡਣ ਦੇ ਕੰਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨ ਭਾਉਂਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਉੱਪਰ ਬਿਨ ਬੁਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਮੌਜ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਅਨੀਯਮਤ ਮਾਰਗਾਂ ਉੱਪਰ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੇਧ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

18.33 **ਸ਼ਲੋਕ** :

धृत्या यया धार्-अय-ते, मनः प्र-अन-इन्द्रिय-क्रियाः। योगेन अ-वि-अभि-चारिण्या, धृ-तिः सा पार्थ सात्त्विकी॥

ਧ੍ਰਤ੍ਯਾ ਯਯਾ ਧਾਰ੍ਅਯਤੇ, ਮਨਹ ਪ੍ਰਅਨ ਇੰਦ੍ਰਯ ਕ੍ਰਿਯਾਹ।
ਯੋਗੇਨ ਅਵਿਅਭਿਚਾਰਿਣ੍ਯਾ, ਧ੍ਰਿਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰ੍ਥ ਸਾਤ੍ਵਿਕੀ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਧ੍ਰਤ੍ਯਾ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਯਯਾ : ਕਿਸ ਰਾਹੀਂ। ਧਾਰ੍ਯਤੇ : ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ, ਵੇਖਣਾ। ਮਨਹ : ਮਨ। ਪ੍ਰਅਨਇੰਦ੍ਰਯ ਕ੍ਰਿਯਾਹ : ਮਨ ਪ੍ਰਾਣ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ। ਯੋਗੇਨ : ਯੋਗਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਅਵਿਅਭਿਚਾਰਣ੍ਯਾ : ਥਿੜਕੇ ਬਿਨਾਂ। ਧ੍ਰਿਤਿਹ : ਪਕਿਆਈ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਸਾਤਵਿਕੀ : ਸਾਤਵਿਕ, ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜੋ ਪਰਪੱਕਤਾ ਥਿੜਕਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਮਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਪ੍ਰਾਣ ਕਾਰਜ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਵੀ ਕਾਰਜ ਨਿਯਮ ਬੱਧ ਤੇ ਪਕੇਰੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ਧ੍ਰਤ੍ਯਾ ਧਯਾ ਧਾਰ੍ ਅਯਤੇ - ਮਨਹ ਪ੍ਰਅਨ ਇੰਦ੍ਰਯ ਕ੍ਰਿਯਾਹ - ਸਾਂਸਕ੍ਰਿਤ ਲਾਭ ਹਾਨੀ, ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ, ਆਦਰ ਨਿਰਾਦਰ, ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਿਚ 'ਸਮ' ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਂ ਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਤਾ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਵ੍ਯਭਿਚਾਰ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣ ਦੇ ਨਾਲਨਾਲ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਅਸਿੱਧੀ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਸਤਿਕਾਰ ਪੂਜਾ ਆਦਿ ਤੇ ਪਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣਾ - "ਵ੍ਯਭਿਚਾਰ" ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲੋਕ ਵਿਚ ਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਭੋਗ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਆਦਿ ਦੀ ਭੋਰਾ ਵੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਚਾਹੁਣਾ 'ਅਵ੍ਯਭਿਚਾਰ' ਹੈ। ਇਹ ਅਵ੍ਯਭਿਚਾਰ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧ੍ਰਤਿ 'ਅਵ੍ਯਭਿਚਾਰਿਣੀ' ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੀ ਮਾਨਤਾ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਵ ਕਿਰਿਆ, ਵਿਰਤੀ, ਵਿਚਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਅਟੱਲ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਧ੍ਰਤਿ ਹੈ। ਯੋਗ ਅਰਥਾਤ ਸਮਤਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਇਸ ਅਵ੍ਯਭਿਚਾਰਿਣੀ ਧ੍ਰਤਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਮਨ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਧ੍ਰਤਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਧਾਰਣ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਬਦ ਸਪਰਸ਼ ਰੂਪ ਤੇ ਗੰਧ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿੱਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੇ - ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤ ਹੋਣਾ, ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਨਿਵ੍ਰਿਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੇ, ਉਸ ਵਿਚ ਨਿਵ੍ਰਿਤ ਹੋਣਾ, ਹੀ ਧ੍ਰਤਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਧ੍ਰਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰ੍ਥ ਸਾਤ੍ਵਿੱਕੀ, ਜਿਸ ਧ੍ਰਤੀ ਨਾਲ ਮਨ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਉਪਰ ਅਧਿਪਤ੍ਯ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ - ਹੇ ਪਾਰਥ! ਉਹ ਧ੍ਰਤੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਧ੍ਰਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਪਰਪੱਕਤਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਵਿਚ ਢਾਲਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੇਕੀ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਮਾਰਗ ਚੁਣ ਲਿਆ ਹੈ। ਫੇਰ, ਜਦ ਕੋਈ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਧ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁੱਠੀਆਂ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਝੁੱਕ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਆਭਾ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਿਆਂ ਉਸ ਵਸਤੂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਧ੍ਰਤੀ ਇਸ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗਾ ਹੀ ਧ੍ਰਤੀ ਨੂੰ ਪਾਲਦਾ ਪੋਸਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਯੋਗ ਵਿਚ ਉੱਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੀ ਚੇਤਨਾ, ਮਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ, ਚਤੁਰ ਚੁਸਤ ਅਤੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੱਰਥਾ ਦਾ ਆਰੰਭਕ ਭਾਗ, ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹੋ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਸੁਝ-ਸਮਝਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਣ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਾਣ - ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਉਪਾਸਕ ਦੀ ਜੀਵਨ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਗ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਧਾਗਾ, ਕਈ ਰੇਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਮਿਲੀਆਂ ਜੁਲੀਆਂ ਮਨ ਪ੍ਰਾਣ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ੁੱਧ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਗਠਜੋੜ ਹੈ। ਧਾਗੇ ਨੂੰ ਸੂਈ ਦੇ ਨੱਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘਾਉਣ ਖਾਤਰ ਮੁੜ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਮਰੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਸੂਈ ਦੇ ਨੱਕੇ ਵਿਚ ਮਿੱਟੀ ਪਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਧਾਗੇ ਦਾ ਸਿਰਾ ਨੱਕੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁੜ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਤਕੜਾਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਦੀ ਧਰਤੀ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਧਾਗੇ ਦਾ ਸਿਰਾ ਐਨੀ ਸਖ਼ਤ ਆਕੜੀ ਹੋਈ ਆਰ ਪਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਸੂਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤਕ ਧਰਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਿਮਰਨ ਤੇ ਮੰਗਲਾਚਰਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਮੰਤਵ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਜਿਵੇਂ ਕੰਪਾਸ ਦੀ ਸੂਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉੱਤਰ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਅਣਥਿੜਕਿਆ ਹੈ। ਇਹੋ ਧਰਤੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.34 **ਸ਼ਲੋਕ** :

यया तु धर्म-काम-अर्थान्, धृ-त्या धारय-ते अर्जुन। प्र-सङ्गेन फल-आ-काङ्क्षी, धृ-तिः सा पार्थ राजसी॥

ਯਯਾ ਤੁ ਧਰ੍ਮ ਕਾਮ ਅਰ੍ਥਾਨ੍, ਧ੍ਰਤਯਾ ਧਾਰਯਤੇ ਅਰ੍ਜੁਨ।
ਪ੍ਰਸੰਗੇ੍ਨ ਫਲ ਆ ਕਾਂਕ੍ਸ਼ੀ, ਧ੍ਰਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰ੍ਥ ਰਾਜਸੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਯਾ : ਕਿਹੜਾ। ਤੁ : ਪਰ। ਧਰ੍ਮ ਕਾਮ ਅਰ੍ਥਾਨ੍ : ਧਰਮ, ਇੱਛਾ ਤੇ ਦੌਲਤ। ਧ੍ਰਤਯਾ : ਪਕਿਆਈ ਨਾਲ। ਧਾਰਯਤੇ : ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ। ਅਰ੍ਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਪ੍ਰਸੰਗੇਨ੍ : ਮੋਹ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ। ਫਲ ਆਕ੍ਕਾਂਕਸ਼ੀ : ਕਾਰਜ ਦੇ ਫਲ ਦੀ ਇੱਛਾ। ਧ੍ਰਤਿਹ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਰਾਜਸੀ : ਰਜੋਗੁਣੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪਰ ਹੇ ਅਰਜਨ! ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜਿਸ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਧਰਮ ਅਰਥ ਅਤੇ ਕਾਮ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ) ਤੇ (ਉਸ ਧਰਮ ਆਦਿ) ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੋਂ ਫਲ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧ੍ਰਤੀ ਰਾਜਸਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਯਾ ਤੁ ਧਰ੍ਮ ਕਾਮ ਅਰ੍ਥਾਨ੍ - ਧ੍ਰਿਤ੍ਯਾ ਧਾਰ੍ਯ ਤੇ ਅਰ੍ਜੁਨ - ਰਾਜਸੀ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ, ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਕਾਮਨਾ, ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਤੇ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਰ੍ਥ ਤੇ ਧਨ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਮਾਵਸ - ਪੁੰਨਿਆ ਆਦਿ ਮੌਕਿਆਂ 'ਤੇ ਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਤੀਰਥਾਂ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਅੰਨ ਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਲਈ ਪੈਸੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨੇ, ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ - ਇਹ ਸਭ ਕੇਵਲ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਕਰਨਾ ਹੀ 'ਧਰਮ' ਹੈ। ੦ ਜੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਧਨ ਵਾਸਤੇ, ਧਨ ਦਾ ਖਰਚ ਧਰਮ ਵਾਸਤੇ - ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਮ ਤੋਂ ਧਨ ਤੇ ਧਨ ਤੋਂ ਧਰਮ, ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵਧਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਧਰਮ ਦਾ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਤੇ ਧਨ ਦਾ ਖਰਚ ਕੇਵਲ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਧਰਮ (ਪੁੰਨ) ਤੇ ਧਨ - ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਕਰਕੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ੦ ਸਾਂਸਾਰਿਕ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣੇ ਹੀ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਭੋਗ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਮਨੁੱਖ ਭੋਗਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਕਰੇ ਤਾਂ ਜੀਵਨ ਹੀ ਬੇਅਰਥ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਧਾਰਣਾ ਦੇ ਨਾਲ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ 'ਕਾਮ' ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਧਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ, ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਧਨ ਨਾਲ ਹੀ ਧਰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਧਰਮ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਆਯੋਜਨ ਹਨ, ਉਹ ਧਨ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹਨ। ਵੱਡੇ ਆਦਮੀ ਧਨ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਬਣੇ ਹਨ। ਧਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਰਾਜਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੋ ਸ਼ਕਤੀ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਰਾਜਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਅਥਵਾ ਜੀਵਨ ਆਦਰਸ਼ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਕਸ਼। ਜੀਵਨ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੁਕੂਲ ਬਣਾਉਣਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਅਮਲ ਦੀ ਸਿਖਿਆ, ਬ੍ਰਹਮਾਚਾਰੀਆ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵੱਡਾ ਸਮਝਦਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਦੀ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ (ਜੋ ਜੀਵਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ) ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਪੜਾਅ ਅਰਥ ਤੇ ਕਾਮ ਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ, ਸਾਧਕ ਲਈ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਸਰੇਯਾਸ ਦਾ ਸਿਖ਼ਰ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਰਾਜਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਧਰਮ ਅਰਥ ਤੇ ਕਾਮ ਵਿਚ ਸਥਾਨ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਾਰੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਲਵੇ। ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਚੰਗਾ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਜੇ ਕੋਈ ਜੁੜੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਰਾਜ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਇਸ (ਧਰਮ) ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਹੋਰ ਕੋਈ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ, ਨਾ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਲਈ ਹੀ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਧਰਮ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਜੋਗੁਣੀਂ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇ ਧਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਤੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਸ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਚੰਗਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ

ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਏਥੇ ਤੇ ਓਥੇ ਸੰਯੁਕਤ ਵਿਆਜ ਸਮੇਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਸ ਵੀ ਇਹੋ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਏਥੇ ਤੇ ਓਥੇ ਚੰਗੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਜਾਇਦਾਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ 2. ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਪਿਆਰ। ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਧਨ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ? ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਭੋਜਨ, ਨੀਂਦ ਆਰਾਮ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਦਿਨ ਰਾਤ ਵਿਅਕਤੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸੱਤ ਸਮੁੰਦਰ ਪਾਰ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੀਤੀ ਕਮਾਈ ਦੀ ਦੌਲਤ ਗਵਾਚ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮੌਤ ਤੋਂ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਾਮ ਤੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਨਕ ਹੈ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇਹੋ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੁੜਨ ਪਿੱਛੇ ਮੰਤਵ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੱਲੋਂ ਸੁੱਖ ਆਨੰਦ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਇੱਕੋ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਕਹੀ ਗਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਆਨੰਦ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਚਾਹਤ-ਕਰਤਾ ਹੈ। ਰਾਜਸਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਜਾਇਦਾਦ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਹੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਨਾਲ ਉਹ ਸਬਕ ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜੋ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਉਹ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਲਈ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਜੇ ਪੀਣ ਵਾਲਾ ਪਾਣੀ, ਵਧੀਆ ਖਾਣ ਯੋਗ ਵਸਤੂਆਂ, ਬੁਖ਼ਾਰ ਨਾਲ ਪਏ ਮਰੀਜ਼ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਖਾਵੇਗਾ ? ਕੀ ਕੋਈ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ-ਯੁਕਤ ਵਿਅਕਤੀ ਜੇ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾਵਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਵਸਤਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ-2 ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਉਪਾਸਨ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਤੋਂ ਭਟਕ ਜਾਵੇਗਾ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵੇਗਾ।"

✪ ✪ ✪

18.35 ਸ਼ਲੋਕ :

यया स्वप्नं भयम् शोकम्, वि-सादम् मदम् एव च। न वि-मुञ्च-ति दुर-मेधा:, धृ-ति: सा पार्थ तामसी॥

ਯਯਾ ਸ੍ਵਪ੍ਨਮ੍ ਭ੍ਯਮ੍ ਸ਼ੋਕਮ੍, ਵਿਸਾਦਮ੍ ਮਦਮ੍ ਏਵ ਚ।
ਨ ਵਿ ਮੁਨਚਤਿ ਦੁਰ੍ਮੇਧਾਹ, ਧ੍ਰਿਤਿਹ ਸਾ ਪਾਰ੍ਥ ਤਾਮਸੀ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਯਾ : ਕਿਸ ਰਾਹੀਂ। ਸ੍ਵਪ੍ਨਮ੍ : ਸੌਂ ਜਾਣਾ, ਨੀਂਦ। ਭਯਮ੍ : ਡਰ। ਸ਼ੋਕਮ੍ : ਦੁੱਖ ਗ਼ਮ। ਵਿਸਾਦਮ੍ : ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ। ਮਦਮ੍ : ਘੁਮੰਡ, ਹੰਕਾਰ। ਏਵ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਵਿਮੁਨਚਤਿ : ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ, ਛਡ ਦੇਣਾ। ਦੁਰ੍ਮੇਧਾਹ : ਮੂਰਖ ਵਿਅਕਤੀ। ਧ੍ਰਿਤਿਹ : ਦ੍ਰਿੜਤਾ। ਸਾ : ਉਹ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥੀ। ਤਾਮਸੀ : ਤਮੋਗੁਣੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਪਾਰਥ! ਜਿਸ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਂਦ ਡਰ ਸ਼ੋਕ, ਉਪਰਾਮਤਾ ਅਤੇ ਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ, ਉਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤਾਮਸਿਕ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਯਾ ਸ੍ਵਪ੍ਨਮ੍ ਭਯਮ੍ ਸ਼ੋਕਮ੍...... ਸਾ ਪਾਰਥ! ਤਾਮਸੀ - ਤਾਮਸੀ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਨੀਂਦ, ਬਾਹਰਲੇ ਤੇ ਅੰਦਰਲੇ ਭੈਅ ਤੋਂ ਭੈਅ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਵ ਚ - ਪਦ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪਦ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜਿਹੜੇ ਉੱਪਰ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦੇ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਵਾਲੀ ਧ੍ਰਤੀ ਤਾਮਸੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨਨੇ 18.33 ਤੇ 18.34 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ 'ਧਾਰਯਤੇ' ਪਦ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਤੇ ਰਾਜਸ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਤਵਿਕੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਧ੍ਰਤਿ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖੀ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਬਹੁਤ ਦੀ ਦੁਸ਼ਟਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਮੂੜਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਾਲਾ ਤਾਮਸੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੀਂਦ ਭੈਅ ਸ਼ੋਕ ਆਦਿ ਵਿਚ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ੦ ਸਾਤਵਿਕੀ ਧ੍ਰਤਿ, ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਾਤਵਿਕੀ ਧ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਨਿਰਲਿਪਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਲੇਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਤਾਮਸੀ ਧ੍ਰਤਿ ਵਿਚ ਕਰਤਾ ਲਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤਮੋਗੁਣ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪੂਰਕ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਨੀਂਦ ਤੇ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣਤਾ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਜੇ ਇਕ ਸੁਪਨ ਅਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਿਨ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤਾਮਸਿਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਅਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਕੋਈ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜ ਧ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਤਾਮਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਜਿਉਂਦੀ ਜਾਗਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਤਾਮਸਿਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦਾ ਭੌਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਕ, ਉਸ ਵਿਚ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਣ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦਰਯੋਧਨ ਤੇ ਹੋਰ ਠੀਕ ਉਸ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਹੀ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਅੰਨ੍ਹੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਅਨਿਯਮਪੂਰਵਕ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ - ਇਸ ਦੇ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਜ ਤਿਲਕ ਨਾ ਜਾਵੇ' ਦਾ ਡਰ, ਸਦਾ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਡਰਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ ਕੇ ਵੀ ਭਾਵੇਂ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲਾਇਕ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਖੋਟ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਹੁਤ ਨਿਰਾਸ਼ਾਵਾਦੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਸ਼੍ਰੀ ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ, ਆਚਾਰੀਆ ਦਰੋਣ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੰਕਾਰ ਸੀ, ਇਹ ਗ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੀ ਸਲੱਤਨਤ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੈ। ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤਾਮਸਿਕੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਵਰਗੇ ਅਨੇਕਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਾਮਨਾ ਕਮਾ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਜਾਇਦਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਬਣੀ ਬਣਾਈ ਸ਼ੁਹਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਵਾਧਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਸਮਝ ਨਾ ਵਿਵੇਕ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਉਹ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕੰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਮੌਜ ਉਡਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕੋ ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਰ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਜਿਹੜੇ ਦੌਲਤ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ,

ਹੁਣ ਉਦਾਸੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਵਿਚ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੇ ਬੀਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਦੌਲਤ ਦੀ ਉਗਾਲੀ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੰਕਾਰ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਮੂਰਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਵੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁੱਕੀ ਫਿਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਪਜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.36 ਸ਼ਲੋਕ :

सुखम् तु इदानीम् त्रि-विधम्, श्रृ-णु मे भरत - ऋषभ। अभि-आसात् रमते यत्र, दुःख - अन्तम् च नि - गच्छति॥

ਸੁਖਮ੍ ਤੁ ਇਦਾਨੀਮ੍ ਤ੍ਰਿ ਵਿਧਮ੍, ਸ਼੍ਰਣੁ ਮੇ ਭਰਤ ਅ੍ਰਸ਼ਭ।
ਅਭਿ ਆਸਾਤ੍ ਰਮਤੇ ਯਤ੍ਰ, ਦੁਖ ਅਨਤੰਮ੍ ਚ ਨਿ ਗਛਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਸੁਖਮ੍ਤੁ : ਖੁਸ਼ੀ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਇਦਾਨੀਮ੍ : ਹੁਣ। ਤ੍ਰਿ ਵਿਧਮ੍ : ਤਿੰਨ ਪੱਖੀ। ਸ਼੍ਰਣੁ : ਸੁਣਨਾ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਭਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ। ਅਭਿਆਸਾਤ੍ : ਅਭਿਆਸ ਤੋਂ। ਰਮਤੇ : ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਉਣੀ। ਯਤ੍ਰ : ਕਿਸ ਵਿਚ। ਦੁਖ : ਦੁਖ। ਅਨਤੰਮ੍ : ਦੁਖ ਦਾ ਅੰਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਨਿਗਛਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਹੇ ਭਰਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ! ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਜੋ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸੁਣ ਲੈ। ਏਥੇ (ਜਿਸ ਸੁੱਖ ਵਿਚ) ਵਿਅਕਤੀ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਆਨੰਦਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਉਥੇ ਉਹ) ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਭਰਤ ਅਰੱਸ਼ਭ = ਭਰਤ ਵੰਸ਼ੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਅਰਜਨ! ਤੂੰ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਭੋਗਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਏਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਵਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਵੀ ਲਈ ਹੈ। ਸਵੱਰਗ ਦੀ ਉਰਵਸ਼ੀ ਵਰਗੀ ਸੁੰਦਰੀ ਨੂੰ ਤੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਤੂੰ ਤਾਮਸ ਸੁਖ ’ਤੇ ਵੀ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ੦ ਨੀਂਦ (ਜੋ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਹੈ) ਨੂੰ ਵੀ ਤੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਗੁਡਾਕੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੁਖਮ੍ਤੁ ਇਦਾਨੀਮ੍ ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ = ਗਿਆਨ ਕਰਮ, ਕਰਤਾ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧ੍ਰਿਤਿ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸੁੱਖ ਦੱਸਣ ਪਿੱਛੋਂ ਏਥੇ ‘ਤੂ’ ਪਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੁਖ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੁੱਖ ਦੀ ਇੱਛਾ – ਹੀ ਪਰਮਾਰਥ ਮਾਰਗ ’ਤੇ ਚੱਲਣ ਵਿਚ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਮੋਹ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਬੰਧਨਕਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਾਧਨ ਜਨ੍ਯ – ਧਿਆਨ ਤੇ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦਾ ਸੁੱਖ ਵੀ ਲੈ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (14.06) (5.21ਤੇ 6.21–28) ੦ ਏਥੇ ਇਦਾਨੀਮ੍ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ, ਸੰਨਿਆਸ ਤੇ ਤਿਆਗ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ – ਉਸ ਦੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਤਿਆਗ ਗਿਆਨ, ਕਰਮ, ਕਰਤਾ, ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਧ੍ਰਿਤਿ ਦੇ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਦਾ ਹੀ ਬੋਲ–ਬਾਲਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਸੁੱਖ ਦੇ ਭੇਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈ। ਤ੍ਰਿਵਿਧਮ੍ ਸ਼੍ਰਣੂ = ਲੋਕ ਦਿਨ ਰਾਤ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਸੁੱਖ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠਕੇ ਜੋ ਸੁੱਖ ਵੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਤ੍ਵਿਕ ਸੁੱਖ ਹੈ। ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਤੇ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਮਾਤ੍ਰ ਦੀ ਪਰਿਣਾਮ ਮਾਤਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਖਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ ਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਭੋਗ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵੱਲ ਤੇ ਥਕਾਵਟ ਹੋਣ ’ਤੇ ਨੀਂਦ ਆਦਿ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ 2. ਅਭਿਮਾਨ–ਜਣ 3. ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਜਣ ਅਥਵਾ ਨੀਂਦ–ਜਣ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹੋਰ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ੦ ਅਭਿਆਸਾਤ ਰਮਤੇ = ਪਦ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਦਾ ਭੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਹੀ ਰੁਚੀਪ੍ਰਿਯਤਾ, ਤੇ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਹੋਣ ਨੂੰ ਹੀ ਏਥੇ ਰਮਣ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਦੁੱਖ ਅੰਤਮ੍ ਚ ਨਿ ਗਛਤਿ = ਉਸ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਰੁਚੀ ਤੇ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਪਰਿਣਾਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਸੰਨਤਾ ਸੁੱਖ ਤੇ ਆਨੰਦ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (2.65) ੦ ਚ – ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮ ਵਿਸ਼ਯਕ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ੦ ਆਤ੍ਮ ਬੁੱਧਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਮ੍ – ਜੋ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ ? ਇਸ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਵੀ ਮੋਹ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ। ੦ ਜਿਸ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰਕ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਦਰ, ਧਨ ਸੰਗ੍ਰਹਿ, ਵਿਸ਼ਯਜਣ ਸੁੱਖ ਆਦਿ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਹੈ (2.64) ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਯੋਗਜਨਯ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਿਲਣ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਹੀ ਤਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਅਜਿਹਾ ਜੀਵ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਬੇਪਨਾਹ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੀਏ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੁਸ਼ੀ ਇੰਜ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਇਕ ਚਮਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਂਭਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਕਦੇ ਵੀ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੁੱਝ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਖੁਸ਼ੀ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚੋਂਦੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਘੜਾ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭਰਦਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਭੁਲਾਵੇ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਢੂੰਡਦੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਨ ਆਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਹੈ। ਕਈ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਤਿ ਅਨੁਭਵ ਵਿਲੱਖਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵੱਧ ਰਹੇ ਚੰਦ੍ਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਧਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇ ਵਾਰਸ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜੋ ਵੀ ਆਨੰਦ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਹੀ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਹਥਿਆਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਸਿਖਿਆ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਸਵੈ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ। ਮਨ ਦਾ ਸਭਿਆਚਾਰ ਫਿਰ ਵੀ ਨਤੀਜੇ ਦੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹੈ, ਜੋ ਸਥਿਰ ਅਭਿਆਸ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਤਬਦੀਲੀ ਅਭਿਆਸ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕੀਤੇ ਯਤਨ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਨਿਰੰਤਰ ਤੇ ਲੰਮੇਰੇ ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਅਤੇ ਸਥਿਰ ਖੁਸ਼ੀ ਲੰਮੇ ਅਭਿਆਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.37 ਸ਼ਲੋਕ :

यत् तत् अग्रे विषम् इव, परिणामे अ-मृत-उपमम्। तत् सुखम् सात्त्विकम् प्र-उक्तम्, आत्म (न्) बुद्धि-प्र-साद-जम्॥

ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਅਗ੍ਰੇ ਵਿਸ਼ਮ੍ ਏਵ, ਪਰਿਣਾਮੇ ਅਮ੍ਰਤ ਅਪਮਮ੍।
ਤਤ੍ ਸੁਖਮ੍ ਸਾਤਿੱਵਕਮ੍ ਪ੍ਰਉੱਤਕਮਮ, ਆਤ੍ਮ (ਨ੍) ਬੁਧਿ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਅਗ੍ਰੇ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ। ਵਿਸ਼ਮ੍ : ਜ਼ਹਿਰ। ਪਰਿਣਾਮੇ : ਅੰਤ ਚ, ਅਮ੍ਰਤ ਅਪਮਮ੍ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ। ਅਪਮਮ੍ : ਵਰਗਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਸੁਖਮ੍ : ਖੁਸ਼ੀ। ਸਤਿੱਵਕਮ੍ : ਸਾਤਵਿਕ। ਪ੍ਰਉਤਕਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ੍ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜਮ੍ : ਸਵੈ ਅਨੁਭਵ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਸਵੈ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲਿਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਜੋ ਉਹ (ਸੁਖ) ਪਹਿਲੀ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਿਨਾਮ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਆਤਮ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੋਂ (ਆਤਮ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਤੋਂ) ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਉਹ ਸੁੱਖ ਸਾਤਵਿਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਅਗ੍ਰੇ ਵਿਸ਼ਮ੍ ਇਵ – ਏਥੇ ਯਤ੍ਤਤ੍ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯਤ੍ ਤਾਂ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਹੈ ਅਤੇ ਤਤ੍ ਪਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਜੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਤਾਮਸ ਤੇ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਅਜੇ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅਨੁਭਵ ਜਨ੍ਯ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਲਕਸ਼ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ ਰਸਹੀਣ ਅਭਿਆਸ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਗ੍ਰੇ ਵਿਸ਼ਮ੍ ਏਵ – ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਨੁਭਵ ਜਨ੍ਯ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਾਂ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਲਕਸ਼ ਵਾਲਾ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ੦ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਭੋਗਦੇ ਆਏ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਵੀ ਭੋਗਾਂਗੇ। ਭੋਗੇ ਹੋਏ ਸੁੱਖ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਣ ਨਾਲ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਐਨਾ ਭੋਗਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਆਤਮ ਸੁੱਖ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਖੇਡ ਤੋਂ ਛੁਡਵਾਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗੀ ਲੱਗੇਗੀ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੋ ਪ੍ਰੀਖਿਆਵਾਂ ਵਿਚ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈ – ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ੦ ਵਾਸਤਿਵ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਨਾਲ ਰਾਗ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧ੍ਰਿਤਿ ਸਾਤਵਿਕ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਪਰਿਣਾਮੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਉਪਮਮ੍ – ਸਾਧਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਵਿਚ ਸਤਵਗੁਣ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਵੱਛਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ, ਗਿਆਨ ਦਾ ਚਾਨਣ ਸ਼ਾਂਤੀ, ਨਿਰਵਿਕਾਰਤਾ ਤੇ ਸਦਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾਲ ਅਸਲ ਅਕਸ਼ਯ ਸੁੱਖ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (5.29) ੦ ਤਤ੍ ਸੁਖਮ ਸਾਤਿੱਵਕਮ੍ ਪ੍ਰਉਤਕਮ੍ – ਸਤ ਸੰਗ, ਸਕੀਰਤਨ, ਜਪ ਧਿਆਨ ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਨਾਲ ਜੋ ਸੁੱਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਰਾਮ, ਰੁਪਏ ਭੋਗ, ਆਦਿ ਵਿਸ਼-ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਅਜਿਹੇ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਆਲਸ ਨੀਂਦ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਗਿਆਨ ਵੈਰਾਗ ਧਿਆਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਅਭਿਆਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਸ਼੍ਰਮ ਸਾਧ੍ਯ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਤੈਰਨਾ ਸਿੱਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਤੈਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਡਰਾਵਨੀ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰਨ ਦਾ ਡਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਰਨਾ ਸਿੱਖ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਨਵੀਆਂ ਅਜੀਬ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਵੇਖਕੇ ਮਨ ਵਿਚ ਚੰਗੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਉਪਜਦੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਨਿਰੰਤਰ ਨੇੜਤਾ ਤੇ ਪਹਿਚਾਨ ਵੱਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁਹਾਵਣੀਆਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ 'ਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ, ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੁਹਰਤ ਲਈ ਉਪਾਸਨਾ ਸਾਰੇ ਅਭਿਆਸ ਉਸ ਨੂੰ ਅਜੀਬ ਤੇ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਨਤਾ ਜਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜਲ ਬਿਨ ਮਛਲੀ ਹੋਵੇ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਇੰਦ੍ਰੀ ਅਨੁਭਵਸ਼ੀਲਤਾ ਅਥਵਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਮੁੜ ਅਧਿਆਤਮ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਹ (ਜਲ ਬਿਨ ਮਛਲੀ ਜੋ ਤੜਪਦੀ ਹੈ) ਮੁੜ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਅਧਿਆਤਮ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਉਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਦੇ ਕੀ ਕੀ ਲਾਭ ਹਨ ? ਜੇ ਦੂਜਾ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗੀਆਂ ਵਾਲਾ ਰਸਤਾ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕੀ ਲਾਭ ਹਨ ? ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਰਗ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਮਾਰਗ ਕਿੰਨਾ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਸਰੀਰ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧੀ ਕਰਨ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮਨ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਣ ਹੈ। ਇਕ ਅਪਾਰਦਰਸ਼ੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਥਵਾ ਮੂਲ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਬਰਕਤ ਜਾਂ ਅਸੀਸ, ਵਰ, ਮਿਹਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਇਹ ਸਵੈ ਤੋਂ ਬਾਹਰ। ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਸਮਾਦ ਮਸਤੀ ਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਵੱਰਗੀ ਸੁੱਖ ਸਥਿਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਜੋ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਕਾਰਜ ਸਮਝ ਕੇ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਮ ਸਵੱਰਗੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਸਿਖ਼ਰ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੇਵਲ ਸਾਤਵਿਕ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਪੁਰਾਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜੈਯਪੁਰੀ ਗੋਵਿੰਦਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਬੜੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੱਦਾ ਪੱਤਰ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿਲਾ ਭੇਜਿਆ, 'ਕਿ ਜੇ ਰਾਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਸਾਡੇ ਦਵਾਰ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ।' ਪਿੱਛੋਂ ਸਮਾਂ ਲੰਘਣ 'ਤੇ ਪੁਜਾਰੀਆਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਲਏ ਤੇ ਉਹ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਲੇ ਬਣ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁੱਝ ਬੱਚੇ ਵੀ ਹੋ ਗਏ। ਫੇਰ ਉਹ ਰਾਜਾ ਦੇ ਮਹਿਲੀਂ ਆਪ ਹੀ ਜਾਣ ਲੱਗੇ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ, ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ

ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰੇਲੂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਲਈ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣ ਲੱਗੀ। ਗ਼ਰੀਬ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋਰ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦੇ ਸਨ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਵੀ ਕਰਨੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਡਿੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਦਮੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਹੱਥ ਧੋ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

18.38 ਸ਼ਲੋਕ :

विषय-इन्द्रिय-सम्-योगात्, यत् तत् अग्रे अ-मृत-उपमम्। परिणामे विषम् इव, तत् सुखम् राजसम् स्मृ-तम्॥

ਵਿਸ਼ਯ ਇੰਦ੍ਰਯ ਸਮ੍ ਯੋਗਾਤ੍, ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਅਗ੍ਰੇ ਅਮ੍ਰਤ ਉਪਮਮ੍।
ਪਰਿਣਾਮੇ ਵਿਸ਼ਮ੍ ਇਵ, ਤਤ੍ ਸੁਖਮ੍ ਰਾਜਸਮ੍ ਸਮ੍ਰਤਮ੍॥

o **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਵਿਸ਼ਵ ਇੰਦ੍ਰਯ ਸਮ੍ਯੋਗਾਤ੍ : ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਅੰਗ ਦੇ ਵਸਤੂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਅਗ੍ਰੇ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ। ਅਮ੍ਰਤ ਉਪਮਮ੍ : ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ। ਪਰਿਣਾਮੇ : ਅੰਤ ਵਿਚ। ਵਿਸ਼ਮ੍ : ਜ਼ਹਿਰ। ਇਵ : ਵਰਗਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਸੁਖਮ੍ : ਖੁਸ਼ੀ। ਰਾਜਸਮ੍ : ਰਾਜਸਿਕ। ਸਮ੍ਰਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

o **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਵਿਸ਼ਯ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਾਲ (ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ) ਜੋ ਉਹ (ਸੁੱਖ) ਪਹਿਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਲਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਿਣਾਮ ਸਰੂਪ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਰਾਜਸਿਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ਵਿਸ਼ੇ ਇੰਦ੍ਰਯ ਸਮ੍ ਯੋਗਾਤ੍ – ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਜੋ ਸੁੱਖ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਸੁੱਖ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। o ਸ਼ਬਦ, ਸਪੱਰਸ਼ ਆਦਿ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੁੱਖ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ, ਕੀੜੇ ਪਤੰਗੇ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। o ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਅਗ੍ਰੇ ਅਮ੍ਰਤ ਉਪਮਮ੍ – ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਰਗਾ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਸੰਸਾਰਕ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਦੇ ਸਮੇਂ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿੰਨਾ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨਾ ਸੁੱਖ ਮਸਤੀ ਤੇ ਰਾਜੀਪਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਵੀ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਭੋਗਦੇ ਭੋਗਦੇ ਜਦ ਭੋਗਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਲਕਿ ਹੌਲੇ-2 ਜਲਣ ਬੇਚੈਨੀ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਰਾਜਸੀ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। o ਦੂਜਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵੱਲ, ਖਿੱਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਸ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (2.42) o ਪਰਿਣਾਮੇ ਵਿਸ਼ਮ੍ ਏਵ – ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਸੁੱਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੋਗ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬੜਾ ਆਨੰਦ ਅਥਵਾ ਸੁਆਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਸੁੱਖ ਵਿਚ ਅਰੁਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੁੱਖ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। o ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਭੋਗੀ ਅੰਤ ਨੂੰ (ਨਰਕ) ਦੁੱਖ ਭੋਗਦੇ ਹਨ। ਭੋਗ ਦੇ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸੇ ਹੋਏ ਉਹ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (14.16) o ਤਤ੍ ਸੁਖਮ੍ ਰਾਜਸਮ੍ ਸਮ੍ਰਤਮ੍ – ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਲਈ ਸੈਂਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ 'ਪ੍ਰੋਕਤਮ੍' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ ਪਰ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਲਈ 'ਸਮ੍ਰਤਮ੍' ਪਦ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਪਲ ਦੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਕਾਰਨ ਉਹ ਫਿਰ ਇਸ ਵੱਲ ਲਲਚਾ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪਰਿਣਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੇਕਰ ਕਰ ਵੀ ਲਵੇ ਤਾਂ ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ 'ਸਮ੍ਰਤਮ੍' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। o ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਜਿੰਨੀ ਸਾਤਵਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਉੱਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਪਰਿਣਾਮ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਤਤਕਾਲਿਕ ਸੁੱਖ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਸਮੇਂ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਪਰਿਣਾਮ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹੈ (ਦੇਖੋ 5.22) ਰਾਜਸ ਸੁੱਖ ਦਾ ਤਿਆਗ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਸ਼ਕਤੀ, ਵੀਰਜ, ਰੂਪ ਬੁੱਧੀ ਮੇਧਾ, ਧਨ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਪਰਲੋਕ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਰਾਜਸਿਕ ਸੁੱਖ ਅਸਲ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਰੂਪ ਵੀਰਜ, ਬੁੱਧੀ ਰੂਪ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਸੰਭਾਲਣੇ ਬਹੁਤ ਔਖੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਜੋ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਹੋਵੇ, ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜ਼ਹਿਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਰੂਪ ਸ਼ੁਹਰਤ ਬੁੱਧੀ ਧਨ ਦੌਲਤ ਵੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੌਧਿਕ ਵਿਕਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਬੁੱਧੀਹੀਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਸਮੱਰਥਾ ਵੀ ਹੀਣ ਹੋਣ ਲੱਗਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਧਰਮ ਦੀ ਥਾਂ ਅਧਰਮ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਦੁਸ਼ਟਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਚੋਂਦੇ ਘੜੇ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚੋਂ ਆਨੰਦ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਨਾਹ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਕਥਾ ਹੈ ਕਿ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਸਾਗਰ ਮੰਥਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਦਾ ਸਾਗਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਇਹ ਸਾਗਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਰੂਪੀ ਸਾਗਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਮਿਲੀਆਂ ਦਾਤਾਂ ਸੁੱਖ ਸਹੂਲਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਸਿਖਿਆ, ਧਨ ਦੌਲਤ, ਆਵਾਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨ, ਗਹਿਣੇ ਹਥਿਆਰ, ਹਰ ਕਿਸਮ ਦਾ ਭੋਜਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸੁਗ਼ਾਤਾਂ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾਤਾਂ ਦੇ ਦੇਵਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਥਿਹਾਸਕ ਨਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਲਕਸ਼ਮੀ, ਵਿਦਿਆ, ਗਿਆਨ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸਰਸਵਤੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਰਾਵਤੀ, ਕੌਸਟੂਭਾ, ਕਾਮਧੇਨੁ ਆਦਿ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਤੀਖ਼ਣ ਉੱਦਮੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਰ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੌਤ – ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬਦਲ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਫਲ ਹੈ, ਹਰਜਾਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਮੌਤ ਇਕ ਜ਼ਹਿਰ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਜੋ ਜੀਵਨ, ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਸਿੱਟਾ ਮੌਤ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਤੇਜ਼ ਭਿਆਨਕ ਜ਼ਹਿਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਮੌਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਵੀ ਇਹੋ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਣ ਸਮੇਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ (ਜੀਵਨ) ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰ (ਮੌਤ) ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਤੋਂ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਬਚਾਓ ਕਰਨ ਲਈ ਏਧਰ ਓਧਰ ਦੌੜੇ, ਪਰ ਬਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਜੋ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਦਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਹੋਰ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਤੇ ਕਸ਼ਟਮਈ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਾ। ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਕਸ਼ਟਮਈ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਉਹ (ਜੀਵ) ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਰਣ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰ ਸੀ, ਆਪ ਪੀ ਲਈ ਤੇ ਜੋ ਜੀਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ

ਆ ਗਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ। ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਤਿਆਗ ਰਾਜਾ ਮਹਾਂ-ਤਿਆਗੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਸਵੈ-ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਮੌਤ ਨਹੀਂ। ਜੋ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਮੌਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿਧਾਂਤਕ ਨਿਯਮ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਆਤਮ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਮਰ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਰਾਜਸਿਕ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.39 ਸ਼ਲੋਕ :

यत् अग्रे च अनु-बन्धे च, सुखम् मोहनम् आत्मनः। निद्रा-आलस्य-प्र-माद-उत्थम्, तत् तामसम् उद्-आ-हृ-तम्॥

ਯਤ੍ ਅਗ੍ਰੇ ਚ ਅਨੁ ਬੰਧੇ ਚ, ਸੁਖਮ੍ ਮੋਹਨਮ੍ ਆਤ੍ਮਨਹ।
ਨਿਦ੍ਰਾ ਆਲਸ੍ਯ ਪ੍ਰਮਾਦ ਉਤ੍ਥਮ, ਤਤ੍ ਤਾਮਸਮ੍ ਉਦ੍ਆਹ੍ਰਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਅਗ੍ਰੇ : ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਨੁਬੰਧੇ : ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ, ਆਖਰੀ, ਸਿੱਟਾ ਨਿਰਣੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਸੁਖਮ੍ : ਖ਼ੁਸ਼ੀ। ਮੋਹਨਮ੍ : ਭਰਮ, ਮਾਇਆ ਜਾਲ। ਆਤ੍ਮਨਹ : ਸਵੈ। ਨਿਦ੍ਰਾ : ਆਲਸ੍ਯ। ਪ੍ਰਮਾਦ ਉਤ੍ਥਮ : ਨੀਂਦ, ਆਲਸ੍ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਤਾਮਸਮ੍ : ਤਾਮਸਿਕ। ਉਦ੍ਆਹ੍ਰਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਜਿਹੜਾ ਸੁੱਖ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਅਤੇ ਪਰਿਨਾਮ ਵਿਚ ਵੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੋਹ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁੱਖ ਤਾਮਸਿਕ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ਯਤ੍ ਅਗ੍ਰੇ ਚਅਨੁ ਬੰਧੇ ਚ ਸੁਖਮ੍ ਮੋਹਨਮ੍ ਆਤ੍ਮਨਹ = ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਦ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੁੱਖ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਮਨਮੋਹਕ ਪਰ ਪਰਿਨਾਮ ਸਰੂਪ ਅੰਤ ਵਿਚ ਦੁਖਦਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਾ ਵਿਵੇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਪਰਿਨਾਮ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਵੇਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁੱਖ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਨਾ ਕਿਰਿਆ ਵਿਚ ਸੋਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸੁੱਖ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਇਹ ਸੋਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਸ ਨੀਂਦ, ਆਲਸ ਭੋਗ ਦਾ ਪਰਿਨਾਮ ਸਾਡੇ ਲਈ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿੰਨਾ ਭੈੜਾ ਹੋਵੇਗਾ ? ਅਜਿਹੇ ਸੁੱਖ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ੦ ਰਾਗ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਸੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਪੇਸ਼ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। "ਯਤ੍ਅਗ੍ਰੇ ਵਿਸ਼ ਭਿਵ" ਪਰ ਜਦ ਰਾਗ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁੱਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਿਦ੍ਰਾ ਆਲਸ੍ਯ, ਪ੍ਰਮਾਦ ਉਤ੍ਥਮ੍ : ਜਦ ਰਾਗ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਤਮੋਗੁਣ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਮੋਹ (ਮੂੜਤਾ) ਦੇ ਕਾਰਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸੌਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹੋ ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਹੀ ਵਧੀਆ ਸੁੱਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸੁੱਖ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਮੋਗੁਣ ਵਧਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖੀ ਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਫੇਰ ਆਲਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਸਰੀਰ ਸਿੱਥਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅਸ਼ਾਂਤ ਦੁਖੀ ਆਲਸੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੁਖੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਾਰਥ ਹੀ ਸਮਾਂ ਬਰਬਾਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਅਧੂਰੇ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਨਿਕੰਮਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣ ਨੇੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੇ। ੦ ਨੀਂਦ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ 1. ਯੁਕਤ ਨਿਦਰਾ – ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਰਾਮ, ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਵਿਚ, ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਿਰੋਗਤਾ ਸਵੱਛਤਾ ਤੇ ਤਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਜਨ ਬੰਦਗੀ ਕਰਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਯੁਕਤ ਨਿਦਰਾ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਜਿਹੀ ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। (6.17) ੦ ਜਿਸ ਸਾਧਕ ਦੇ ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਸੰਸਾਰਕ ਸੰਕਲਪ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਸੰਕਲਪਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਨੀਂਦ ਵਰਗੇ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੰਦਾ। ੦ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਜੋ ਸਥਿਰ ਤੱਤਵ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ, ਸੰਸਾਰਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਗ੍ਰਸਣ ਲਈ ਬਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਾਵੇਂ ਨੀਂਦ ਤਾਮਸੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਨੀਂਦ ਦਾ ਜੋ ਬੇਹੋਸ਼ਪਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਤ੍ਯਾਜ੍ਯ ਹੈ ਤੇ ਵਿਸ਼ਰਾਮਪਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਗ੍ਰਾਹਮ ਹੈ, ਪਰ ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਵਿਸ਼ਰਾਮਪਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨੀਂਦ ਦਾ ਬੇਹੋਸ਼ਪਨਾ ਵੀ ਗ੍ਰਾਹਮ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਸਾਧਨਾ ਕਰਕੇ ਉੱਚੇ ਉਠ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਦੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਪਨਾ ਭਾਗ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਆਰਾਮ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਵਾਸਤੇ ਨਹੀਂ ਸੌਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਇਹੋ ਭਾਵ ਹੋਵੇ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਕੰਮ ਧੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਸੀ, ਹੁਣ ਲਿਟ ਕੇ ਭਜਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। 2. ਅਤਿਨਿਦਰਾ :- ਸਮੇਂ ’ਤੇ ਸੌਣਾ, ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਜਾਗਣਾ ਯੁਕਤ ਨੀਂਦ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਸੌਣਾ ਅਤਿ-ਨਿਦਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਆਲਸ ਭਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਭਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਨੀਂਦ ਆਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 14.08 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ 1. ਪ੍ਰਮਾਦ 2. ਆਲਸ ਤੇ 3. ਨੀਂਦ ਨੂੰ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨੀਂਦ 2. ਆਲਸ 3. ਪਰਮਾਦ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਇੰਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ, ਏਥੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਆਲਸ ਨਿਖਿਧ ਆਚਰਣਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਧੋਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਆਲਸ ਕੇਵਲ ਚੰਗੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਦੋ ਨੰਬਰਾਂ ’ਤੇ ਹੈ। ਨੀਂਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਅਤਿ ਨਿਦਰਾ ਹੀ ਬੰਧਨ ਕਾਰਕ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤੀਜੇ ਨੰਬਰ ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਆਨੰਦ ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ ’ਤੇ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਸੇਵਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿੱਟੇ ਵਿਚ ਦੁੱਖ ਮਸੀਬਤ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਨਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਤਨ ਮਨ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਦਲਿਦਰਤਾ ਅਤੇ ਦਰਦ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁਸਤ ਆਦਮੀ ਚੁਸਤ ਬਣਨ ਲਈ ਫੇਰ ਨਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਚਾਹਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਕੋਲ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਧਾਰ ਲੈ ਕੇ, ਚੋਰੀ ਕਰਕੇ ਜਾਂ ਕਰਜ਼ਾ ਲੈ ਕੇ ਨਸ਼ੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਨੀਂਦ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਨਸ਼ਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੀਂਦ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜਸਿਕ ਤੇ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਅਕਤੀ ਉੱਚੀਆਂ ਸੁੱਚੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾ ਸਥਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨੀਂਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਤਾਮਸਿਕ ਗੁਣੀਂ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਸੌਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਊਂਘਣ

ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਆਨੰਦ ਭਾਵਨਾ ਫਰਜ਼-ਪੂਰਤੀ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਾਫੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਮੋਗੁਣੀਂ ਲੋਕ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਜੋ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ। ਇਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਝਲਕ ਵਾਂਗ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਗਾਂਜਾ ਪੀਣ ਵਾਲੇ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਅਧਿਆਤਮ ਆਨੰਦ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਖ਼ੁਮਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ (ਨਸ਼ਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸੁਸਤੀ ਆਲਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹੀ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.40 ਸ਼ਲੋਕ :

न तत् अस्-ति पृथिव्याम् वा, दिवि देवेषु वा पुनः। सत्त्वम् प्र-कृति-जैः मुच्-तम्, यत् एभिः (अ)स्-यात् त्रिभिः गुणैः॥

ਨ ਤਤ੍ ਅਸ੍ਤਿ ਪ੍ਰਥਿ ਵ੍ਯਾਮ੍ ਵਾ, ਦਿਵਿ ਦੇਵੇਸ਼ੁ ਵਾ ਪੁਨਹ।

ਸੱਤਵਮ੍ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜੈਹ ਮੁਚ੍ਤਮ੍, ਯਤ੍ ਏਭਿਹ (ਅ) ਸ੍ ਯਾਤ੍ ਤ੍ਰਿਭਿਹ ਗੁਣੈਹ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਨ : ਨਹੀਂ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਅਸ੍ਤਿ : ਹੈ। ਪ੍ਰਥਿ ਵ੍ਯਾਮ੍ : ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ। ਵਾ : ਜਾ। ਦਿਵਿ : ਸਵੱਰਗ ਵਿਚ। ਦੇਵੇਸ਼ੁ : ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ। ਵਾ : ਜਾ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਸੱਤਵਮ੍ : ਸੱਤਿ ਜੀਵ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ 'ਚੋਂ ਜਨਮਿਆ। ਮੁਚ੍ਤਮ੍ : ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਏਭਿਹ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ। ਸ੍ਯਾਤ੍ : ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਤ੍ਰਿਭਿਹ : ਤਿੰਨਾਂ ਤੋਂ। ਗੁਣੈਹ : ਗੁਣਾਂ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਧਰਤੀ ਤੇ ਸਵੱਰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਅੰਦਰ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਸਤਤਵ (ਪ੍ਰਾਣੀ ਜਾਂ ਵਸਤੂ) ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਨ ਤਤ੍ ਅਸ੍ਤਿ ਪ੍ਰਿਥਿਵ੍ਯਾਮ੍ ਵਾ - ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਨੂੰ ਆਤਮ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਸਾਦਜਮ੍ ਕਹਿ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਜਨ੍ਯ (ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ) ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਵਸਤੂ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਨਿਤ੍ਯ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਅਨਿਤ੍ਯ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਜਨ੍ਯ ਸੁੱਖ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਰੂਪ ਹੈ। ੦ ਨ ਤਤ੍ ਅਸ੍ਤਿ ਪ੍ਰਿਥਿਵਯਾਮ੍ਵਾ...... ਪੁਨਹ = ਏਥੇ ਪ੍ਰਿਥਿਵਯਾਮ੍ ਪਦ ਤੋਂ ਮ੍ਰਿਤੂ ਲੋਕ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਅਤਲ ਵਿਤਲ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ 'ਦਿਵਿ' ਪਦ ਨਾਲ ਸਵੱਰਗ ਆਦਿ ਲੋਕਾਂ ਦਾ, ਦੇਵੇਸ਼ੁ ਪਦ ਨੂੰ ਪਰਿਣਾਮ ਮਾਤਰ ਦੇ ਉਪ ਲੱਛਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਂਤਾਂ, ਆਸੁਰਾਂ, ਨਾਗਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ, ਪੰਛੀਆਂ ਕੀੜਿਆਂ ਪਤੰਗਿਆਂ ਬਿਰਖਾਂ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਚਰ ਅਚਰਾਂ ਦਾ, ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦਾ ਅਤੇ 'ਵਾ, ਪੁਨਹ - ਪਦਾਂ ਨਾਲ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਵੱਲ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਤੇ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਸਤੂ ਅਜਿਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਹਨ। ੦ ਸਤਵਮ੍ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ ਜੈਹ ਮੁਚ੍ਤਮ੍, ਯਤ੍ ਇਭਿਹ (ਅ) ਸ੍ - ਯਾਤ੍ ਤ੍ਰਿਭਿਹ ਗੁਣੇਹ = ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਤਮਕ ਹੈ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲਾ ਬੰਧਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੂਪ ਅਸੰਗ ਹੈ। ਸਰੂਪ 'ਸ੍ਵ' ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ 'ਪਰ' ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਹੀ ਅਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਅਹੰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਹੈ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਰਾਧੀਨਤਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਅਹੰਕਾਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਨ੍ਯ ਕਾਮਨਾ ਮੋਹ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਨ੍ਯ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ, ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਤੇ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਵੇਕ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਤਵਿਕ ਸੁੱਖ ਤੇ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਮੋਹ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਾਤਵਿਕ ਗਿਆਨ ਕਰਮ ਕਰਤਾ ਬੁੱਧੀ ਧ੍ਰਿਤਿ ਤੇ ਸੁੱਖ - ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਸਮੂਹਿਕ ਵਸਤੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਗੁਣ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹਨ। ਇਕ ਘਾਹ ਦੀ ਪੱਤੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਬ੍ਰਹਮਾ (ਜੋ ਸਿਰਜਨ ਹਾਰ ਹੈ) ਤੱਕ, ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਹਨ ਜਾਂ ਦੈਵ-ਲੌਕਿਕ ਜੀਵ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਨਮ ਮੌਤ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਉਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਪਧਤੀ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਆਤਮਾ ਵਿਚੋਂ ਬ੍ਰਹਮਾ ਹੀ, ਜੋ ਸਿਰਜਕ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਕਾਰਜ ਵਿਧੀ ਤੇ ਰੁਤਬਾ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦ (ਮੁਕਤ) ਆਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਵੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਸਾਮੱਗਰੀ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀ ਇਹ ਹੈ, ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕਮਿਕ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਹੀ ਮੁੜ ਅਵਤਾਰ ਧਾਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲਪ ਤੇ ਜਿੱਤ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਕਰਮ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਮੁਕਤੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਫੇਰ ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਖ਼ਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਲੰਮੇ ਯਤਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਮਾਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਐਨੀ ਆਸਾਨ ਨਹੀਂ, ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤ੍ਰੈਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਐਨੀ ਛੇਤੀ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਅਸੀਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਅਟੱਲ ਪੱਕੀ ਹਉਂ - ਆਪੇ ਦੀ ਪ੍ਰਚੰਡ ਧਾਰਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.41 ਸ਼ਲੋਕ :

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशाम्, शूद्राणाम् च पर-म्-तप। कर्माणि प्र-वि-भज्-तानि, स्व-भाव-प्र-भवैः गुणैः॥

ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਿਰ੍ਯ ਵਿਸ਼ਾਮ੍, ਸ਼ੁਧ੍ਰਾਣਾਮ੍ ਚ ਪਰਮ੍ ਤਪ।

ਕਰ੍ਮਣਿ ਪ੍ਰਵਿ ਭਜ੍ਤਾਨਿ, ਸ੍ਵ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭਵੈਹ ਗੁਣੈਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਬ੍ਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤਿਰ੍ਯ ਵਿਸ਼ਾਮ੍ : ਬ੍ਾਹਮਣ ਕੁਸ਼ਤਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ ਲਈ। ਸ਼ੁਧ੍ਾਣਾਮ੍ : ਸ਼ੂਧਰਾਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਪਰਮ੍ਤਪ : ਹੇ ਪ੍ਾਣ ਤਪਾ। ਕਰ੍ਮਣਿ : ਫਰਜ਼। ਪ੍ਰਵਿਭਜ੍ਤਾਨਿ : ਤਕਸੀਮ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਸ੍ਵਭਾਵ ਪ੍ਰਭਵੈਹ : ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਗੁਣੈਹ : ਗੁਣਾਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਹੇ ਪ੍ਾਣਤਪ! ਬ੍ਾਹਮਣ, ਕੁਸ਼ਤਰੀ, ਤੇ ਵੈਸ਼ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਅਥਵਾ ਸੁਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ਬ੍ਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤ੍ਰਿਯ ਵਿਸ਼ਾਮ੍ ਸ਼ੂਦ੍ਾਣਾਮ੍ ਚ ਪਰਮ੍ ਤਪ = ਏਥੇ ਬ੍ਾਹਮਣ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ਯ ਲਈ ਇਕ ਪਦ ਤੇ ਸ਼ੂਦ੍ ਵਾਸਤੇ ਵਖ ਇਕ ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਬ੍ਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਤੇ ਵੈਸ਼ਯ - ਇਹ ਦਿੱਵ-ਜਾਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ੦ ਕਰਮਾਣਿ ਪ੍ਰਵਿ ਭਜ੍ਤਾਨਿ, ਸ੍ਵ ਭਾਵ ਪ੍ਰਭਵੈਹ ਗੁਣੈਹ : ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਉਸ ਕਰਮ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ, ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਰਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹੋ ਜਿਹੇ ਹੀ ਉਹ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰਮ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਜਨਮ ਆਰੰਭ ਕਰਮ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਨਮ ਆਰੰਭਕ ਜਨਮ ਹਨ। 2. ਭੋਗਦਾਇਕ ਕਰਮ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਸੁਖ-ਦੁਖ ਦਾ ਭੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭੋਗਦਾਇਕ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭੋਗਦਾਇਕ ਕਰਮ ਅਨੁਕੂਲ (ਸੁੱਖਦਾਇਕ) ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ (ਦੁੱਖਦਾਇਕ) ਪਰੱਸਥਿਤੀਆਂ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਅਨਿਸ਼ਟ, ਇਸ਼ਟ ਤੇ ਮਿਸ਼ਰ ਨਾਂ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਨੁਸਾਰ ਵਧੇਰੇ ਪੁੰਨ ਵਾਲੇ ਸਵੱਰਗ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਪਾਪ ਵਾਲੇ ਨਰਕ ਭੋਗਦੇ ਹਨ - ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਸਮਾਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਣ, ਆਸ਼ਰਮ, ਦੇਸ਼ ਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੰਨਾਤਮਾ ਜਾਂ ਪਾਪਾਤਮਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ੦ ਪੁੰਨ ਪਾਪ ਸਮਾਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੁੰਨ ਵਧੇਰੇ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਪਾਪ ਅਧਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਭਾਗ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਾਤਵਿਕ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਾਜਸ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਤਾਮਸ ਗੁਣ ਵੱਧ ਜਾਂ ਏਸੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੁਭਾਅ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਘੱਟ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਲੱਛਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੁਭਾਅ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਚੋਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਵਸਤੂ, ਜੀਵ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਵੇ (18.40) ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕੁਲ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਫਲ ਨਿਰਧਾਰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਸਵਭਾਵਾਂ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਅੰਦਰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਾਪਤ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ, ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਉਪਰ ਸਿਰਜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਹੇਰਫੇਰ, ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਉਤਾਰ ਚੜ੍ਹਾਵ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਮਨ ਉੱਪਰ ਛੱਡ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਰਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਥਵਾ ਸਵਭਾਵ ਨੂੰ ਬਦਲ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਰਮ ਤੇ ਸਵਭਾਵ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਰਣ ਅਥਵਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਉਦਭਵ ਪ੍ਰਸਾਰ ਦੀ ਦਰਜੇਬੰਦੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵੀ ਸਵਭਾਵ ਹੈ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਰਣ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ, ਉਸ ਦੇ ਕਰਮ ਅਥਵਾ ਸਵਭਾਵ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਸਵਭਾਵ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਵਿਰਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਕ ਅਨੁਭਵੀ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਖ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਗਲਾਸ ਵਿਚਲੀ ਸਾਰੀ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪਹਿਚਾਣ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਰਮ - ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਕਰਮ (ਦਿੱਤੇ) ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਰਣ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਹ ਮਾਰਗ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਰਣ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਦੇਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ? ਕਿਉਂ ਹੈ ਇੰਜ ? ਮੂਲ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ। ਭਿੰਨਤਾ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਿਰਜਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਕੋਈ ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ ਜਾਂ ਦੋ ਜੀਵ ਏਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਵਿਚ, ਇਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਮਾਨਤਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਾ, ਤਬਾਹੀ ਅਥਵਾ ਵਿਨਾਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੀਵ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਸਿਰਜਨਾ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਵਿਵੱਧਤਾ ਭਿੰਨਤਾ ਨਾਲ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅੰਗ ਉਪੰਗ ਹੱਥ ਪੈਰ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹਨ, ਜਿਨਸ, ਨਸਲ, ਜਾਤੀ ਅਥਵਾ ਉਪ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਭਿੰਨ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਵੀ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਅਸਾਡੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅੰਦਰ ਜੋ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਅਨੰਤ ਕਿਸਮਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਰਬਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਸਵੈ-ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਅਨੰਤ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਨੀਵੇਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਠਾ ਸਕਣ। ਜੀਵਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਪਦਵੀ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਉਪਰ ਉੱਠਦੇ ਹਾਂ। ਵਰਣ ਧਰਮ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪੱਧਰ ਉਪਰ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੱਧਰਾਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.42 **ਸ਼ਲੋਕ** :

शम: दम: तप: शौचम्, क्षान्ति: आर्जवम् एव च। ज्ञानम् वि-ज्ञानम् आस्तिक्यम्, ब्रह्म-कर्म स्व-भाव-जम्॥

ਸ਼ਮਹ ਦਮਹ ਤਪਹ ਸ਼ੌਚਮ੍ ਕਸ਼ਾਂਤਿਹ ਆਜਰ੍ਵਮ੍ ਏਵਚ।

ਗਯਾਨਮ੍ ਵਿਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਆਸਿ੍ਤਕਯਮ੍, ਬ੍ਰਹ੍ਮ ਕਰ੍ਮ ਸਵ ਭਾਵ ਜਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਸ਼ਮਹ : ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ। ਦਮਹ : ਸਵੈ-ਕਾਬੂ। ਤਪਹ : ਤਪੱਸਿਆ। ਸ਼ੌਚਮ੍ : ਪਵਿਤਰਤਾ। ਸ਼ਾਂਤਿਹ : ਮੁਆਫੀਨਾਮਾ। ਆਜਰ੍ਵਮ੍ : ਈਮਾਨਦਾਰੀ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਅਨੁਭਵ। ਵਿਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਆਸਤਿਕ ਯਮ੍ : ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਭਰੋਸਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਕਰ੍ਮ : ਬ੍ਾਹਮਣ ਦੇ ਫਰਜ਼। ਸਵਭਾਵ ਜਮ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ 'ਚੋਂ ਜਨਮੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ, ਬਾਹਰੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਦਮਨ, ਤਪੱਸਿਆ (ਬਾਹਰੀ ਅਤੇ ਅੰਦਰਲੀ) ਸ਼ੁੱਧਤਾ, ਮੁਆਫ਼ੀ ਸਰਲਤਾ, ਸ਼ਾਸਤਰ-ਗਿਆਨ ਵਿਗਿਆਨ ਤਤਵਾਨੁਭੂਤੀ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ, ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ਸ਼ਮਹ = ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੋ, ਉਥੇ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਜਿਥੋਂ ਹਟਾਉਣਾ ਚਾਹੋ, ਹਟ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨ ਦੇ ਨਿਗ੍ਰਹ ਨੂੰ 'ਸ਼ਮਹ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਦਮਹ' – ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਤਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਆਉਂਦਾ ਹੈ (17.14-16) ਇਸ ਤਪ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹੋਏ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਤਪ ਦਾ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਹਨ 'ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜੋ ਕਸ਼ਟ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਝੱਲਣਾ। ਅਰਥਾਤ ਕਸ਼ਟ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਣੀ। ੦ ਸ਼ੌਚਮ੍ – ਆਪਣੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣਾ, ਆਪਣੇਖਾਣ ਪਾਣ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਰੱਖਣਾ – ਇੰਜ ਸ਼ੌਚਾਚਾਰ ਸਦਾਚਾਰ ਦਾ ਠੀਕ ਪਾਲਨ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੌਚ ਹੈ। ਕਸ਼ਾਂਤਿਹ – ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਅਪਮਾਨ ਕਰੇ, ਨਿੰਦਾ ਕਰੇ, ਦੁੱਖ ਦੇਵੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸ਼ਕਤੀ ਅਧਿਕਾਰ ਭੀ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਸ਼ਾਂਤਿ' ਹੈ। 'ਆਜਰ੍ਵਮ੍' ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ, ਆਦਿ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸਰਲਤਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਛਲ ਕਪਟ ਲਕੋ, ਆਦਿ ਦੁਰਭਾਵ ਨਾ ਹੋਣ, ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾਪਨ ਹੋਵੇ – ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਆਜਰ੍ਵ ਹੈ। ੦ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ੦ ਵੇਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਪੁਰਾਣ, ਇਤਿਹਾਸ, ਆਦਿ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਹੋਣਾ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੋਧ ਹੋਣਾ, ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋਣਾ – ਗਿਆਨਹੈ। ੦ ਵਿਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ੦ ਯਗ ਵਿਚ ਸ੍ਨ੍ਕ੍ ਸ੍ਨ੍ਵਾ ਆਦਿ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਕਿਸ ਮੌਕੇ 'ਤੇ ਕਿਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ – ਇਸ ਦਾ – ਅਰਥਾਤ ਯਗ੍ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਤੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿਧੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਣ (ਚੰਗੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੇ ਕਰਕੇ ਦੇਖ ਲੈਣ) ਦਾ ਨਾਂ ਵਿਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਆਸ੍ਤਿਕ੍ਯਮ੍ – ਪਰਮਾਤਮਾ, ਵੇਦ ਆਦਿ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ, ਪਰਲੋਕ ਆਦਿ, ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਆਦਰ ਹੋਵੇ, ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਤਿਆ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਆਚਰਣ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ – 'ਆਸ੍ਤਿਕ੍ਯਮ੍' ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰ੍ਮ ਸ੍ਵਭਾਵ ਜਮ੍ = ਏਹ ਸ੍ਮ ਦਮ ਆਦਿ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਉਪਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।) ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਉਚੇਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ੦ ਸਾਤਵਿਕ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਵੰਸ ਪਰੰਪਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸ਼ੁੱਧ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਮ ਵਾਲੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਖਵਾਉਣ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ, ਕੁਸ਼ਤਰੀ ਵਿਚ ਰਾਜਸ ਗੁਣ ਤੇ ਵੈਸ਼ਯ ਤਾਮਸ ਤੇ ਰਾਜਸ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਸ਼ਰਧਾ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਸਾਤਵਿਕ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਤਵਿਕ – ਆਪਣੀ ਮੂੜਤਾ ਕਾਰਨ ਰਾਜਸ ਤਾਮਸ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਹਨ। ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ, ਸਵੈ-ਮਰਯਾਦਾ ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਅਤੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬਤਖ਼ ਦੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਉੱਤਮ ਬਣ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਉਸ ਦੀ ਅਟੁੱਟਵੀਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੋਛੇ ਦਿਲ ਵਾਲਾ ਚੰਚਲ ਗਾਲੜ੍ਹੀ ਬੜਬੋਲਾ ਤੇ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਨਾ ਤੁੱਛ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਨ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਤਾਂ ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਨਿਅੰਤਰਣ ਇਖਲਾਕੀ ਯੁੱਧ ਦਾ ਪੈਂਡਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਲਈ ਇਹ ਵਿਚਾਰ-ਯੋਗ ਸਾਮੱਗਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ, ਮਨ ਅਤੇ ਬਚਨ ਦੀ ਸੰਜਮਤਾ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਰਗੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਸਤੂ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਭੂਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਉਸ ਦੀ ਦੈਵੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਇਕ ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਲ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਯੋਗ ਵਿਘਨ ਜਾਂ ਦਖਲ ਕਾਰਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਨਾ ਉਹ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਜਾਂ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਚੁੱਪ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤਰਜਿ-ਫ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਸ਼ਬਦ, ਕਾਰਨਾਮੇ – ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਲਈ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਭਰੋਸੇ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ, ਸ਼ਾਸਤਰ-ਅਧਿਐਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਜਾਨਣ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨੀ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਸ੍ਤਿਕ੍ਯਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੈਵੀ ਸਰੂਪ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਅਨੰਨਤਾ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ – ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਆਉਣ ਨੂੰ ਹੀ ਇਕ ਤੀਰਥ ਯਾਤਰਾ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਇਹ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਦੈਵੀ-ਪਰਤਾਪ ਹੈ। ਉਹ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਵੱਖ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਹੁਤ ਸਾਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰਦਾ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੰਸਾਰਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੱਧਰ ਉੱਚੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਪਰਮ ਹੰਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਜਦ ਅਸੀਂ ਝਾਤ ਪਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਸੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.43 **ਸ਼ਲੋਕ** :

शौर्यम् तेजः धृतिः दाक्ष्यम्, युद्धे च अपि अ-पला (परा) अयनम्। दानम् ईश्वर-भावः च क्षात्रम्, कर्म स्व-भाव-जम्॥

ਸ਼ੌਰ੍ਯਮ੍ ਤੇਜਹ ਧ੍ਰਤਿਹ ਦਾਕ੍ਸ਼੍ਯਮ੍, ਯੁਧੇ ਚ ਅਪਿ ਅਪਲਾ (ਪਰਾ) ਅਯਨਮ੍।
ਦਾਨਮ੍ ਇਸ਼੍ਵ੍ਰ ਭਾਵਹ ਚ ਕਸ਼ਾਤ੍ਰਮ, ਕਰ੍ਮ ਸ੍ਵਭਾਵ ਜਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਸ਼ੌਰ੍ਯਮ੍ : ਸੂਰਮਤਾ, ਬੀਰਤਾ। ਤੇਜਹ : ਤੇਜ ਪਰਤਾਪ। ਧ੍ਰਤਿਹ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਦਾਕ੍ਸ਼੍ਯਮ੍ : ਫੁਰਤੀਲਾਪਣ, ਚੁਸਤੀ, ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ। ਯੁਧੇ : ਯੁੱਧ ਵਿਚ। ਚ : ਅਤੇ। ਆਪਿ : ਭੀ। ਅਪਲਾਯਨਮ੍ : ਜੋ ਉੱਡ ਨਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਦਾਨਮ੍ : ਖ਼ੈਰਾਤ, ਰਿਆਇਤ, ਪੁੰਨ। ਇਸ਼੍ਵ੍ਰ ਭਾਵਹ : ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਭਾਵ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਸ਼ਾਤ੍ਰਮ੍ : ਕੁਸ਼ਤਰੀ। ਕਰ੍ਮ : ਕੰਮ। ਸ੍ਵਭਾਵ ਜਮ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਸ਼ੂਰਵੀਰਤਾ, ਤੇਜ਼ ਪਰਤਾਪ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਨਿਪੁੰਨਤਾ, ਯੁੱਧ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਭੱਜਣਾ, ਦਾਨ ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਭਾਵ (ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ) ਇਹ ਕੁਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ○ ਸ਼ੌਰ੍ਯਮ੍ – ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਤੱਤਪਰਤਾ ਹੋਵੇ। ਧਰਮ ਮਯ ਯੁੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਚੋਟ ਲੱਗਣ, ਅੰਗ ਕੱਟ ਜਾਣ, ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਆਦਿ ਦਾ ਭੋਰਾ ਵੀ ਅਫਸੋਸ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਭੈਅ ਹੋਵੇ, ਬਲਕਿ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਚਾਅ ਹੋਵੇ। ਸਿਰ ਕੱਟਣ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਰਹੇ, ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੌਰਯ ਹੈ। ○ ਤੇਜਹ = ਜਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਪਾਪੀ ਦੁਰਾਚਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਵੀ ਪਾਪ ਦੁਰਾਚਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਿਚਕਦੇ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਰੁੱਧ ਚੱਲਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਪੈਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਲੋਕ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਣ ’ਤੇ ਭੀ, ਧਰਮ ਤੇ ਨੀਤੀ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਰਜ ਨਾ ਕਰਨ ਦੇ ਧੀਰਜ ਪੂਰਵਕ ਉਸੇ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਦਾ ਨਾਂ ਧ੍ਰਿਤਿ ਹੈ। ○ ਦਾਕ੍ਸ਼੍ਯਮ੍ ਪਰਜਾ ਉਪਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪਰਜਾ ਨੂੰ ਯਥਾ ਯੋਗ ਵਯਵਸਿਥਤ ਰੱਖਣ ਦੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਚਤੁਰਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ‘ਦਾਕ੍ਸ਼੍ਯ’ ਹੈ। ○ ਯੁਧੇ ਚਆਪਿ ਅਪਲਾ (ਪਰਾ) ਅਯਨਮ੍ – ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਦੇ ਪਿੱਠ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨਣਾ, ਯੁੱਧ ਛੱਡ ਕੇ ਕਦੇ ਨਾ ਭੱਜਣਾ, ਇਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਅਪਲਾ ਅਯਨਮ੍ ਹੈ। ○ ਦਾਨਮ੍ : ਕਸ਼ਤਰੀ ਲੋਕ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭੇਦ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਬਲਕਿ ਉਦਾਰਤਾ ਪੂਰਵਕ ਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦਾਨ ਪੁੰਨ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵੈਸ਼ਯ ਵਰਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਪਰ ਵੈਸ਼ਯ ਲੋਕ ਕੰਜੂਸੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਵਿਚ ਲੋਭ ਕਾਰਨ ਉਹ ਦਾਨ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਹਿਚਕਚਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦਾਨ ਸ਼ਬਦ ਕਸ਼ਤਰੀਆ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ○ ਇਸ਼੍ਵਰ ਭਾਵਹ ਚ = ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ, ਯੁੱਧ ਕਰਨ, ਰਖਿਆ ਕਰਨ, ਨੀਤੀ ਧਰਮ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨੀਤੀ ਧਰਮ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨੀਤੀ ਧਰਮ ਆਦਿ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਈਸ਼ਵਰੀ ਭਾਵ ਹੈ, ਜੋ ਅਭਿਮਾਨ–ਰਹਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਸੰਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਮਰਯਾਦਾ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ, ਨਿਮਰਤਾ ਸਰਲਤਾ ਦੇ ਗੁਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ○ ਕਸ਼ਾਤ੍ਰਮ੍ ਕਰ੍ਮ ਸ੍ਵ ਭਾਵ ਜਮ੍ = ਜੋ ਮਾਤਰ ਪਰਜਾ ਦੀ ਦੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਕਰੇ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੇ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ ਉਹ ਕਸ਼ਤਰੀ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦੂਜੇ ਦਰਜੇ ’ਤੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਬੋਤਮ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦੈਵੀ–ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸਥਾਨ ’ਤੇ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਧਰਮ ਦੀ ਮੂਰਤ ਹੈ। ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ–ਰਿਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀਤਵ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਅੰਦਰ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਜ ਰਿਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ, ਦੈਵੀ ਮਨੁੱਖ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਰਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ, ਪਰਪੱਕ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਜਾਂ ਕਸ਼ਟਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ਾਤਾਤੁ ਤਰਾਯਤੇ ਦੇ ਵੀ ਇਹੋ ਅਰਥ ਹਨ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਦਾ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਤਬਾਹ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਖ਼ਤਮ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਧਰਮ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਉਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਧਰਮ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨਾ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੈ। ਭੀਸ਼ਮ ਪਿਤਾਮਾ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਮਾਨਵੀ ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਤਾਂ ਆਦਰਸ਼ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਮੂਰਤੀ ਉਹ ਤਾਂ ਹੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਅਧਿਆਤਮ–ਮੂਰਤੀ ਹੈ। ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਯਤਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਾਨ ਪਾਲਤੂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਫਸਲ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਤਰੀ, ਆਪਣੇ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪੱਥਰ ਦਿਲੀ, ਨਿਰਦਾਇਤਾ ਕੱਟੜਤਾ, ਕੁਰੱਖਤਾ, ਕਠੋਰਤਾ ਬੇਰਹਿਮੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਵਾਦੀ ਹੋਣਾ, ਧਰਮ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ ਲਈ ਕੋਈ ਪਟਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਾਂ ਤਮਗ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਇਕ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਦੁਸ਼ਮਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ (ਭਾਵੇਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਉਸ ਤੋਂ ਤਕੜਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਜੋ ਤੇਜ਼ ਪ੍ਰਤਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾਹੈ। ਧਰਤੀ ਮਨ ਦਾ ਚੌਖਟਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਪੱਕ ਦ੍ਰਿੜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਦੁਸ਼ਮਨ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਵੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭੂਤਾ ਜਮਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਕ੍ਸ਼੍ਯਸ, ਅਥਵਾ ਜੁਗਤ ਪੂਰਣ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਠੀਕ ਉਪਯੁਕਤ ਥਾਂ ’ਤੇ ਠੀਕ ਸਮੇਂ, ਅਤੇ ਠੀਕ ਟਿਕਾਣੇ ਉੱਪਰ ਠੀਕ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜੰਗ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਅਮਨ ਦਾ, ਜਾਂ ਹੋਰ ਬਦਲੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਆਈ ਮੁਸੀਬਤ ਜਾਂ ਸੰਕਟ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਉਂਦਾ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਯੁੱਧ ਕਲਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਜਾਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣਾ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਕੀਤਾ ਫੈਸਲਾ ਘਿਰਣਾ ਜਨਕ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਡਰ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਕਸ਼ਤਰੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ’ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਭੱਜਦਾ। ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਕੈਦੀ ਬਣਨ ਨਾਲੋਂ, ਮੌਤ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਦਾਨ ਵੀ ਦਿਆਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇਕ ਕਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਹੂਲਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮਾਪਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਦੇਖਭਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਧਨ ਦੌਲਤ ਇਕੱਠੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕੇਵਲ ਈਸ਼ਵਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜਣ ਤੋਂ ਵਰਜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼੍ਤਰੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵਾਲੀਆਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਤੇ ਵੈਸ਼ਯ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਾਰਕ ਸਾਧਨ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

18.44 **ਸ਼ਲੋਕ** :

कृषि–गौरक्ष्य–वाणिज्यम्, वैश्य–कर्म स्व–भाव–जम्। परि–चर्या–आत्मकम् कर्म, शुद्रस्य अपि स्व–भाव–जम्॥

ਕ੍ਰਿਸ਼ਿ ਗੌਰਕ੍ਸ਼੍ਯ ਵਾਣੀਜ੍ਯਮ੍, ਵੈਸ੍ਯ ਕਰ੍ਮ ਸ੍ਵਭਾਵ ਜਮ੍।
ਪਰਿ ਚ੍ਰਯਾ ਆਤ੍ਮਕਮ੍ ਕਰ੍ਮ, ਸ਼ੂਦ੍ਰਸ੍ਯ ਅਪਿ ਸ੍ਵਭਾਵ ਜਮ੍॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਕ੍ਰਸ਼ਿ ਗੌਰਕ੍ਸ਼੍ਯ ਵਾਣੀ ਜ੍ਯਮ੍ : ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਡੰਗਰ ਚਾਰਨੇ, ਤਜਾਰਤ ਕਰਨੀ। ਵੈਸ੍ਯ ਕਰ੍ਮ : ਵੈਸ਼ਯ ਦੇ ਫਰਜ਼। ਸ੍ਵਭਾਵ ਜਮ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਪਰਿਚ੍ਰਯਾ ਆਤ੍ਮਕਮ੍ : ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਹੋਵੇ। ਕਰ੍ਮ : ਕਿਰਿਆ ਕਾਰਜ। ਸ਼ੂਦ੍ਸ੍ਯ : ਸ਼ੂਦਰਾਂ ਦਾ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਸ੍ਵਭਾਵਜਮ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਗਊਆਂ (ਪਸ਼ੂਆਂ) ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਅਤੇ ਵਣਜ ਵਿਉਪਾਰ – ਇਹ ਵੈਸ਼ਯ ਦੇ ਸਾਧਾਰਨ ਕਰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸਰੂਪ ਸ਼ੂਦਰ ਦੇ ਕਰਮ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਕ੍ਰਸ਼ਿ ਗੌਰਕ੍ਸ਼੍ਯ ਵਾਨਿ ਜ੍ਯਮ੍ – ਵੈਸ਼ਯਕਰ੍ਮ ਸ੍ਵਭਾਵਜਮ੍ = ਖੇਤੀ ਕਰਨਾ, ਗਊ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੰਸ਼ ਵ੍ਰਿਧੀ ਕਰਵਾਉਣੀ, ਤੇ ਸ਼ੁੱਧ ਵਿਉਪਾਰ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਵੈਸ਼ਯ ਵਰਣ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ (ਨੰਦ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਯ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਗਊਆਂ ਤੇ ਬੱਛੇ ਚਰਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਮਨੂ ਰਾਜ ਵੈਸ਼ਯਵ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਯ ਧਰਮ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। (ਮਨੂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ 1.10) ਗਊ ਰਖਿਆ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਹੈ, ਉਪਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਕਾਰਜ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਵੀ ਹੈ। ਗਊ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਊ ਦੂਜੇ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਸਹਾਇਕ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਹਰ ਧਰਮ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਗਊ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਊ-ਸੇਵਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਰਿਚਰ੍ਯਾ ਆਤ੍ਮਕਮ੍ ਸੂਦ੍ਸ੍ਯ ਅਪਿ ਸ੍ਵਭਾਵ ਜਮ੍ – ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਸੇਵਾ-ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨੀ, ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਨਾ ਪਾਉਣਾ – ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹੈ। ੦ ਚਾਰਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਗੁਣ ਹਨ। ਜਦ ਤਮੋਗੁਣ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸ਼ੂਦਰ ਵਰਣ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਜੋ (ਤਮੋਗੁਣ) ਅਗਿਆਨਤਾ ਪਰਮਾਦ, ਆਲਸ, ਨੀਂਦ, ਅਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੇ ਮੋਹ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। (14.08, 13.17) ਪਰ ਤਮੋਗੁਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਕਿਵੇਂ ਉਤਪਨ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਤਮੋਗੁਣੀਂ ਤਾਂ ਆਲਸੀ ਸੁਸਤ ਤੇ ਮੂੜ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਤਾਂ ਪਵਿੱਤਰ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਗੁਣਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਦੇਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਮੋਗੁਣੀ ਅਧੋਗਤੀ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (14.18) ਤੇ ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। (14.15) ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਮਾਤਰ ਰਾਜਸ-ਪ੍ਰਧਾਨ (ਰਜੋਗੁਣੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਵਾਲਾ) ਹੈ। ਰਾਜਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸਾਤਵਿਕ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਗੁਣ ਵੱਧ ਘੱਟ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਮਹਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਕਰਮ-ਯੋਨੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਵਾਸਤੇ 'ਸ੍ਵਭਾਵਜ ਕਰ੍ਮ' ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜੜ੍ਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ – ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਨਿਰ-ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਅਥਵਾ ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵੀ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰ ਚੇਤਨ ਨੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਨਾਲ ਸਦਭਾਵਨਾ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ, ਚੰਗੀ ਮੰਦੀ ਯੋਨੀ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। (13.21) ਹਰ ਵਰਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮਰਯਾਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਰਣ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਦ ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ, ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਉਹ ਪਰਹਿੱਤ ਕਾਰਜ ਕਰਕੇ 'ਕਰਮਯੋਗੀ' ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਾਤ ਪਾਤ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮੰਨੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਸ਼ੂਦਰ ਨੂੰ – ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਤਾਂ ਦੇ 'ਚਰਣ' ਦੱਸਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਉਸ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪੈਰ ਸਾਰੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਭਾਰ ਚੁੱਕਦੇ ਹਨ, ਪੂਰੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ – ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਤਿੰਨਾਂ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਚਰਣ ਸ਼ੂਦਰ ਲੋਕ ਹਨ। ਸ਼ੂਦਰ ਸੇਵਾ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਧਨ ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਵਸਤੂ ਸਰੋਤ ਆਪਣੇ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਹਨ। ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇਵੀ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੀ ਦੇਵੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਾਥਨ ਸੁਪਤਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਵਸਤੂ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵਨ ਭੌਤਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਰੰਭ ਉਸ ਸਤਹ ਤੋਂ ਕਰਕੇ ਉਚੇਰੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰੰਤੂ ਸਰੀਰਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਆਹਾਰ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਵੈਸ਼ਯ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਸਮਾਜ ਵਿਚਲੀ ਦੌਲਤ ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਜੀਵਨ-ਸਮੱਗਰੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਕੇ ਸਭਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਖੇਤੀਬਾੜੀ, ਡੰਗਰ ਚਾਰਨੇ, ਵਿਉਪਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਸਮੇਂ ਦੇ ਲੰਘਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਬਹੁਤ ਵਿਕਾਸ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਦਯੋਗ ਐਨੇ ਵਧ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪਿਤਾਮਾ ਵੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵੈਸ਼ਯ ਦੇ ਕਿੱਤੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਦਸਤਕਾਰ, ਕਾਰੀਗਰ, ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਤੇ ਤਕਨੀਕੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੈਸ਼ਯ ਹਨ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਵਕੀਲ ਡਾਕਟਰ ਵੀ ਵੈਸ਼ਯ ਲੜੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਚੂਸਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਪੀ ਕਸੂਰਵਾਰ ਦੋਸ਼ੀ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਬਿਨਾਂ ਦਵਾਈ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਸ਼ੇ ਦੀ ਧਰਮ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਵਿਦਵਾਨ ਨਹੀਂ, ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਨਹੀਂ ਤਮੋਗੁਣੀ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰਕ ਮਿਹਨਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਧੰਦਾ ਕਰਨ, ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਰੱਬੀ ਰਜ਼ਾ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਨੀਵੇਂ ਕੰਮ ਲਈ ਤਨਖਾਹ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਲੱਰਕ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਦੀ ਹਦਾਇਤ ਉੱਪਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਵੀ ਸ਼ੂਦਰ ਹੈ। ਮਜ਼ਦੂਰ ਕਿਰਤੀ ਕਾਮੇ ਕਾਰੀਗਰ ਸ਼ੂਦਰ ਲੜੀ ਵਿਚ ਰੱਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸਾਰੇ ਤਨਖਾਹ ਲੈਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੂਦਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਕੂਲ ਅਧਿਆਪਕ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਮਸਤਿਕ ਚੇਤਨ ਹੈ, ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੈ – ਉਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹਨ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹਨ। ਫੌਜ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਹਨ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਵੇਚਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹਨ, ਰਿਸ਼ਵਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਨਾਮ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ – ਉਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ੂਦਰ ਹਨ। ਜਿਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਚੇਰਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼ੂਦਰ ਹੈ। ਚਾਰ ਵਰਣ ਮਨ ਦੀ ਗੁਣਵੰਤਾ ਉੱਪਰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਨਾ ਕੋਈ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਨਾ ਨੀਵਾਂ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਸਮਾਜਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਵੰਡ, ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਨਾਂ

ਕੋਈ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਵੰਡ ਆਧਾਰ ਦਾ ਮੂਲ - ਗੁਣਵੰਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਟੋਲੀ ਇਕ ਜੱਥੇ ਜਾਂ ਫਿਰਕੇ ਅੰਦਰ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਵੇਂ ਸਕੂਲ ਅੰਦਰ ਨੀਵੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਤੇ ਉੱਚੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਸਰੀਰਕ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਧਨ ਦੌਲਤ ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਜਾਂ ਗੁਣਵੰਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨੀਵੀਂ ਬਨਾਵਟੀ ਰੁਕਾਵਟ, ਇਸ ਕੁਦਰਤੀ-ਯੋਜਨਾ ਲਈ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹੈ। ਵੱਡੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਸਮਝ ਕੇ ਪੜ੍ਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੇਠਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਉੱਪਰਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਪਾਠ ਦੀ ਨਾ ਸਮਝ ਹੈ ਨਾ ਸੋਝੀ ਹੈ। ਵਰਣ ਦਾ ਨਿਯਮ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਏਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ। ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਤਿੰਨ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੈਸ਼, ਦੋ ਵਰਣਾਂ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਧਰਮਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਕ ਵਰਣ ਦਾ ਧਰਮ ਐਨਾ ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਸਹਾਇਕ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੂਦਰ ਵੀ ਯੋਗਾ ਕਰਨ ਦੇ ਐਨਾ ਹੀ ਸਮੱਰਥ ਤੇ ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਕੋਈ ਦੂਜੇ ਵਰਣ ਵਾਲਾ। ਅਨੇਕਾਂ ਅਚਾਰੀਆ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਸਨ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਸਮੱਰਥਾ ਅਭਿਆਸ ਕਾਰਨ ਉੱਚ ਕੋਟੀ ਦੀ ਕਮਾਲ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ ਸਨ। ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਦਿਮਾਗ਼ ਦਾ ਕਾਰਜ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਦਿਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਮਿਹਦੇ ਦਾ ਕੰਮ ਵੈਸ਼ਯ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਹੱਥ ਪੈਰ - ਸ਼ੂਦਰ ਧਰਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਪੂਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਮ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹਨ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵੀ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਵੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਕੇਸ ਵੀ ਹੈ। ਚਾਰ ਮਹਾਨ ਯੋਗਾ ਵਿਚਕਾਰ - ਕਰਮ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸ਼ੂਦਰ ਧਰਮ ਦਾ ਚਰਿੱਤਰ ਹੈ। ਰਾਜ ਯੋਗ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਵੈਸ਼ਯ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦਾ ਧਰਮ ਵੀ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਯੋਗ, ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਉਹ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਚਾਰ ਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਵਰਣ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਹਨ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਰੂਪ ਦੇ ਉਪਯੋਗੀ ਜੀਵ ਹਨ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼-ਸਾਧਕ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਚਾਰੇ ਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਦਿਆਂ ਅਪਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਸੱਚਾ ਆਦਰਸ਼ਕ ਸਮਾਜ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਵਰਣ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਖਿਆ ਸਿਖਲਾਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਸਕਣ। ਸਮਾਜਿਕ ਮਰਯਾਦਾ ਲਈ ਵਰਣ ਧਰਮ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਸ ਵਿਵੱਸਥਾ ਨੇ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਹਾਜ਼ਰ ਬੁਰਿਆਈ ਦੀ ਮੁਕਾਬਲੇਬਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਿਰਦਇਤਾ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਕੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਿਆਗ ਤਪੱਸਿਆ ਦੀ ਸਵੈ-ਸਮੱਰਥਨ ਭਾਵਨਾ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਆਪਣੇ ਸਮਾਜਕ ਨਿਯਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਇਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ-ਆਧਾਰ ਉੱਪਰ ਖ਼ਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ’ਤੇ ਸਵੱਰਗ ਕਹਿੰਦੇਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਭਾਰਤ ਇਸ ਰਾਹ ਤੋਂ ਭਟਕਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਦਰਸ਼ਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਅਫਸੋਸਨਾਕ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਧੋਗਤੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਆਧੁਨਿਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਜਾਤੀਵਾਦ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੇ ਵਰਣ ਧਰਮ ਦਾ ਕੋਹਝਾ ਵਿਗੜਿਆ ਰੂਪ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਣ ਧਰਮ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਕ ਨਵਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਭਾਰਤ ਉਭਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.45 ਸ਼ਲੋਕ :

स्वे स्वे कर्मणि अभि-र(म्)-तः, सम्-सिध्-तिम् लभ्-अते नरः। स्व-कर्म-नि-रतः सिध्-तिम्, यथा विन्द-ति तत् श्रृणु॥

ਸ੍ਵੇ ਸ੍ਵੇ ਕਰ੍ਮਣਿ ਅਭਿ ਰ (ਮ੍) ਤਹ, ਸਮ੍ਸਿਧ੍ ਤਿਮ੍ ਲਭ੍ਅਤੇ ਨਰਹ।
ਸ੍ਵਕਰ੍ਮ ਨਿ ਰਤਹ ਸਿਧ੍ਤਿਮ੍, ਯਥਾ ਵਿੰਦਤਿ ਤਤ੍ ਸ਼੍ਣੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ੍ਵੇ : ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ। ਸ੍ਵੇ ਕਰ੍ਮਣਿ : ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼। ਅਭਿਰਤਹ : ਸਮੱਰਪਿਤ। ਸਮ੍ ਸਿਧ੍ਤਿਮ੍ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਲਭ੍ਅਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਨਰਹ : ਇਕ ਆਦਮੀ। ਸ੍ਵਕਰ੍ਮ : ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ। ਸਿਧ੍ਤਿਮ੍ : ਪ੍ਰਪੱਕਤਾ। ਯਥਾ : ਕਿਵੇਂ। ਵਿੰਦਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਸ਼੍ਣੁ : ਸੁਣਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਤੱਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ, ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਤੂੰ ਸੁਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸ੍ਵੇ ਸ੍ਵੇ ਕਰ੍ਮਣਿ ਅਭਿ ਰ (ਮ੍) ਤਹ ਸਮ੍ਸਿਧ੍ਤਿਮ੍ ਲਭ੍ਅਤੇ ਨਰਹ :- ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਸੁਭਾਅ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਜੇ ਉਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਉਲਝਨ ਪੈਦਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰੇ, ਉਹੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਲਿਆਣ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਵਾਹ ਰੂਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਰਥ ਤਿਆਗ ਕੇ, ਤੱਤਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਆਚਰਣ ਕਰੇ, ਅਤੇ ਨਾ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਫਲ ਇੱਛਾ ਹੋਵੇ, ਦੋਵਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ, ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਕਰਮ ਦਾ ਵੇਗ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਮੋਹ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਵਾਂ ਵੇਗ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਿਰਲੇਪਤਾ (ਅਸੰਗਤਾ) ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਸਾਧਕ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਾਣੀਮਾਤਰ ਲਈ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਖਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਾਂ ‘ਅਭਿਰਤਹ’ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਸ਼ਰਧਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ) ਤੇ ਇਕ ਆਸਿਤਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਅਭਿਰਤਹ = ਤੋਂ ਭਾਵ - ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਲਈ ਕਰਨਾ, ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਿਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ, ਇੰਜ ਕੀਤਿਆਂ ਮਨ ਵਿਚ ਜੋ ਖੁਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ‘ਅਭਿ ਰਤਿ’ ਹੈ, ਫ਼ਲ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਰਮ ਕਰਨਾ, ਆਸਤਿਕਾਂ ਹੈ। ਕਰਮ ਵਿਚ ਜੇ ਅਭਿਰਤਿ ਹੈ ਤਾਂ ਕਲਿਆਣ ਹੈ, ਜੇ ਆਸਤਿਕਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਤਨ ਹੈ, ਬੰਧਨ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਤਤਪੂਰਵਕਤਾ ਪ੍ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਜੋ ਵੀ ਕਰਮ ਕਰੇ - ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਵ ਕਰ੍ਮਨਿ ਰਤਹ ਸਿਧ੍ਤਿਮ੍ ਯਥਾ ਵਿੰਦਤਿ ਤਤ੍ ਸ਼੍ਣੁ - ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤ-ਪੂਰਵਕ ਤੱਤਪਰਤਾ ਨਾਲ ਲੱਗਿਆ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸਸੰਬੰਧੀ ਸੁਣ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਮ-

ਮਾਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਤੇ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮਰੱਥਵਾਨ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਧਰਮ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਨੰਦਮਈ ਜਾਂ ਯੋਗਤਾਮਈ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਇਕ ਚੰਗਾ ਸਾਧਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਜੋ ਅਸਥਾਈ ਉਪਰਾਮਤਾ ਜਾਂ ਅਰੁਚੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਵੈਧਰਮ ਦੀ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਵੀਨ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਝਟ ਪਲ ਦੀ ਮਾਇਆ ਅਥਵਾ ਉਲਝਣ ਸੀ। ਜੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੁਤਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ। ਇਕ ਆਦਰਸ਼ਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਤਨ ਮਨ ਤੋਂ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਆਪਣੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜਿਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਵਫਾਦਾਰ ਹੈ। ਤਾਂ ਕਿ ਭਵਿੱਖ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਅਗਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ, ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਦਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ’ਤੇ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਭੰਗੀ ਝਾੜੂਦਾਰ ਆਪਣੇ ਕਿੱਤੇ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਕੰਮ ਕਰ ਲਵੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਕੰਮ ਦੇ ਯੋਗ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਰਵੱਈਆ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਨਿਮਾਣੀ ਤੁੱਛ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਇਕ ਪ੍ਰਵੀਨ ਯੋਗੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਕਿਸੇ ਸਾਧਕ ਲਈ ਕੋਈ ਕੰਮ ਵੀ ਗੰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਹਰ ਕੰਮ ਪਵਿੱਤਰ ਪੂਜਣ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਤੁਹਾਡਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨਰੋਆ ਉਸਾਰੂ ਅਤੇ ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.46 **ਸ਼ਲੋਕ** :

यत: प्र-वृत्-ति: भू-तानाम्, येन सर्वम् इदम् त (न्)-तम्। स्व-कर्मणा तम् अभि-अर्च-य, सिध्-तिम् विन्द ति मानव:॥

ਯਤਹ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤੁ ਤਿਹ ਭੂ ਤਾਨਾਮ੍, ਯੇਨ ਸਰ੍ਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤ (ਨ੍) ਤਮ੍।
ਸ੍ਵ ਕਰ੍ਮਣਾ ਤਮ੍ ਅਭਿ ਅਰ੍ਚਯ, ਸਿਧ੍ ਤਿਮ੍ ਵਿੰਦਤਿ ਮਾਨਵਹ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਯਤਹ : ਕਿਸ ਕੋਲੋਂ। ਪ੍ਰਵ੍ਰਤਿਹ : ਤਬਦੀਲੀ। ਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਜੀਵਾਂ ਦੀ। ਯੇਨ : ਕਿਸ ਦਾ। ਸਰ੍ਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਤਤਮ੍ : ਸਮਾਉਣਾ, ਵਿਆਪਣਾ। ਸ੍ਵਕਰ੍ਮਣਾ : ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਰਾਹੀਂ। ਤਮ੍ : ਉਸ ਦਾ। ਅਭਿ ਅਰ੍ਚਯ : ਪੂਜਾ ਕਰ ਰਿਹਾ। ਸਿਧ੍ ਤਿਮ੍ : ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ। ਵਿੰਦ੍ਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਮਾਨਵਹ : ਮਾਨਵ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਵਿਤਰੀ ਉਤਪਤੀ ਜਾਂ ਚੇਸ਼ਟਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਰਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕ੍ਰਮ ਰਾਹੀਂ ਪੂਜਾ ਕਰਕੇ ਮਾਨਵ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤਹ ਪ੍ਰਵ੍ਰਤ੍ਤਿਹ ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਯੇਨ ਸਰ੍ਵਮ੍ ਇਦਮ੍ ਤ (ਨ੍) ਤਮ੍ :- ਜਿਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸੰਚਾਲਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਤੇ ਉਤਪਾਦਕ ਹੈ। ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੇ ਲੀਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਰਹੇਗਾ ਜੋ ਹੁਣ ਵੀ ਵਰਤਮਾਨ ਕਾਲ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਨੰਤ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਅ ਰਾਹੀਂ ਪੂਜਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਵ੍ ਕਰ੍ਮਣਾ ਤਮ੍ ਅਭਿਅਰ੍ਚਯ ਸਿਧ੍ ਤਿਮ੍ ਵਿੰਦਤਿ ਮਾਨਵਹ - ਮਨੁ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਛੇ ਕਰਮ ਦੱਸੇ ਹਨ। ੦ ਆਪ ਪੜ੍ਹਨਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ, ਆਪ ਯਗ ਕਰਨਾ ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਯਗ ਕਰਵਾਉਣਾ, ੦ ਦਾਨ ਲੈਣਾ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਕਰਮ ਜੀਵਕਾ ਲਈ, ਬਾਕੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕਰਤੱਵ-ਕਰਮ ਹਨ। ਉਪਯੁਕਤ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨਿਯਤ ਛੇ ਕਰਮ ਤੇ ਸ਼ਮ-ਦਮ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਪਹਿਲਾਂ 18.42 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਦੇਖੋ) ਆਦਿ ਨੌਂ ਸ੍ਵਭਾਵਜ ਕਰ੍ਮ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ, ਉੱਠਣਾ ਬੈਠਣਾ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਚਾਰ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਜਣ ਕਰੇ। ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਲਈ ਪਰਜਾ ਦੀ ਰਖਿਆ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਯਗ ਕਰਨਾ, ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ, ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਆਸਤਕ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਪੰਜ ਕਰਮ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ੌਰਯਾ (ਸੂਰਬੀਰਤਾ) ਤੇਜ਼ ਆਦਿ ਸਤ ਸ੍ਵਭਾਵਜ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਸ਼ਤਰੀ ਸਰਵਤ੍ਰ ਵਿਆਪਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰੇ। ੦ ਵੈਸ਼ਯ - ਯਗ ਕਰਨਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ, ਵਿਆਜ ਲੈਣਾ, ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਕਰਨਾ, ਗਊ ਸੁਰੱਖਿਆ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਵਣਜ ਕਰਨਾ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸ੍ਵਭਾਵਜ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਤੇ ਸ਼ੂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵਿਹਿੱਤ ਤੇ ਸ੍ਵਭਾਵਜ ਕਰਮ ਸੇਵਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰੇ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਜੋ ਕਰਮ ਉਸ ਦੇ ਵਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਈ ਹੀ ਹਨ। ੦ ਸਿਧ੍ ਤਿਮ੍ ਵਿੰਦ-ਤਿਮਾਨਵਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਏਥੇ ਮਾਨਵਹ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਵੈਸ਼ਯ ਸ਼ੂਦ੍ਰ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮਚਾਰੀ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ, ਵਾਣਪ੍ਰਸਥੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਦਿ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸਾਈ ਬੋਧੀ, ਪਾਰਸੀ ਯਹੂਦੀ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਸੰਪ੍ਰਦਾਵਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਸਮੁੱਚੀ-ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਨੇੜਤਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਜਗਤ ਇਕ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਮਝਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਨਾ ਵਾਧੂ ਹੈ, ਨਾ ਬੇਕਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ, ਇਸ ਦਿਸਦੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਯੋਜਨਾ ਅਧੀਨ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਫਰਜ਼ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਹੀ ਰਵੱਈਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨਾਲ ਮਨ ਦੀ ਪਰਪੱਕਤਾ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਬੁੱਧੀਮਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਆਮ ਧਾਰਨਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਇਕ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੋਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਰੀਰਕ ਸੰਘਰਸ਼ ਜਾਂ ਯਤਨ ਰਾਹੀਂ ਸਰੀਰਕ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ

ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਸਰੀਰਕ ਉਸਾਰੀ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹੋ ਯਤਨ ਅੱਗੋਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਿਆਂ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਹਾਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਬੁੱਚੜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰੋਜ਼ੀ ਰੋਟੀ ਤੋਰਨ ਲਈ ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਭਗਤੀ ਲਈ। ਇਸ ਪੇਸ਼ੇ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਬਣ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਵਾਂ ਬੈਰਾਗੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਤੇ ਹੱਠ-ਧਰਮੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਗਰੰਥ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਯਧਾ-ਗੀਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਬੁੱਚੜ ਦੀ ਗੀਤਾ। ਸੰਸਾਰੀ ਭੌਤਿਕ ਹੋਂਦ ਵਿਚਲੇ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਦੁਰਭਾਗਮਈ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਢੁੱਕਵਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਂਹ ਵਾਚੀ ਰਵੱਈਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਵੱਈਆ, ਹਾਂ ਪੱਖੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੀ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਜੀਵਨ, ਨਿਰਮਾਤਾ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਰਜ ਡਿਊਟੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵੱਲ ਲਿਜਾਵੇਗਾ। ਉਹੋ ਹੀ ਯੋਗ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਭੌਤਿਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪਾਸੇ ਢਾਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਰੀਅਲ ਉੱਤੇ ਰੇਸ਼ੇਦਾਰ ਗ਼ਿਲਾਫ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅੰਦਰ ਗਿਰੀ (ਖੋਪਾ) ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਗ਼ਿਲਾਫ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਹੀ ਸਮੱਰਪਿਤ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਦਿਆਂ (ਸਾਧਕ ਨੂੰ) ਅਜਿਹੀ ਗਿਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਆਦਮੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.47 ਸ਼ਲੋਕ :

श्रेयान् स्व-धर्मः वि-गुणः, पर-धर्मात् सु-अनु-(स्था) स्थितात्।
स्व-भाव-नि-य(म्)-तम् कर्म, कुर्वन् न आप्-नो-ति किल्बिषम्॥

ਸ਼ਰੇਯਾਨ੍ ਸ੍ਵ ਧਰ੍ਮਹ ਵਿਗੁਣਹ, ਪਰ ਧਰ੍ਮਾਤ੍ ਸੁਅਨੁ (ਸ੍ਥਾ) ਸ੍ਥਿਤਾਤ੍।
ਸ੍ਵ ਭਾਵ ਨਿਯ (ਮ੍) ਤਮ੍ ਕਰ੍ਮ, ਕੁਰ੍ਵਨ੍ ਨ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ ਕਿਲ੍ਬਿ੍ .ਸ਼ਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਸ਼ਰੇਯਾਨ੍ : ਵਧੀਆ। ਸ੍ਵਧਰ੍ਮਹ : ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼। ਵਿਗੁਣਹ : ਨਿਆਸਰਾ, ਅਨਾਥ ਜੋ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਬਾਂਝਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਧਰ੍ਮਾਤ੍ : ਦੂਜੇ ਦੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਥਾਂ। ਸੁਅਨੁਸ੍ਥਿਤਾਤ੍ : ਜੋ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਭਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸ੍ਵਭਾਵ ਨਿਯ (ਮ੍) ਤਮ੍ : ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ। ਕਰ੍ਮ : ਕਾਰਜ। ਕੁਰ੍ਵਨ੍ : ਕਰ ਰਿਹਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਆਪ੍ਨੋਤਿ : ਉਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਲ੍ਬਿਸ਼ਮ੍ : ਪਾਪ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਇਸ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਆਚਰਣ ਕੀਤੇ ਹੋਏ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਧਰਮ ਤੋਂ ਗੁਣ ਰਹਿਤ ਵੀ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸੁਭਾਓ ਤੋਂ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਸ਼੍ਰੇਯਾਨ ਸ੍ਵ ਧਰਮਹ ਵਿਗੁਣਹ, ਪਰ ਧਰ੍ਮਾਤ੍ ਸੁਅਨ੍ (ਸਥਾ) ਸਿ੍ਥਤਾਤ੍ – ੦ ਏਥੇ 'ਸ਼ਵ ਧਰਮ' ਪਦ, ਵਰਣ ਧਰਮ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਸ੍ਵ ਅਥਵਾ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਧਰਮ (ਕਰਤੱਵ) ਸ੍ਵ-ਧਰਮ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸ੍ਵਧਰਮ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ, ਕੋਈ ਅਧਿਆਪਕ ਹੈ, ਪਤੀ ਹੈ, ਪਿਤਾ ਹੈ, ਪੁੱਤਰ ਹੈ, ਸਮਾਜ ਦਾ ਅੰਗੀਕਾਰ ਹੈ। ਤਾਂ ਹਰ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਅਥਵਾ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਹਨ। ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਤ ਜਗਿਆਸੂ ਤੇ ਸੇਵਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਭਗਤੀ ਜਗਿਆਸਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਉਸ ਦਾ ਸ੍ਵ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਦੀ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਜਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਸਵ੍ਭਾਵ ਨਿ-ਯ-(ਮ੍) ਤਮ ਕਰ੍ਮ, ਕੁਵਰਨ੍ ਨਾ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ ਕਿਲ੍ਬਿਸ਼ਮ – ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਹਿੱਤ ਅਤੇ ਨਿਖਿੱਧ – ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਹਿੱਤ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਖਿੱਧ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ੦ ਵਿਹਿਤ ਕਰਮਾਂ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਕਾਲ ਘਟਨਾ ਹਾਲਾਤ ਵਸਤੂ ਸੰਯੋਗ ਵਿਯੋਗ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵੱਖ ਵੱਖ, ਜੋ ਕਰਮ (ਨਿਯਮ) ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੀਯਤਕਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਤਵ ਰਾਜਸ ਤੇ ਤਾਮਸ ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਸੁਭਾਅ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸ੍ਵ ਭਾਵ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਕਰਮ ਤਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਗੁਣ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਨਮ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਉਸ ਵਿਚ ਗੁਣ ਤੇ ਪਾਲਣ ਯੋਗ ਆਚਰਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (18.47) ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਮਾਤਰ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ ਆਉਂਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਕੇਵਲ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਵਰਣ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਦੋਸ਼ (ਪਾਪ) ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਪ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਹਾਂ ਕਰਮ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨੇਕ ਨੀਤੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਹਿੱਤ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਉਹ ਕਰਮ ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਕੂਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਸਵੈਧਰਮ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤ ਹੈ। ਹਾਲਾਤ ਅਜਿਹੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਹੱਕ (ਧਰਮ) ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜਾਤੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਉਣਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਪਾਸਾ ਉਲਟਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਯੁੱਧ ਖੇਤਰ 'ਚੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਵੇ ਤੇ ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਘੋਰ ਪਛਤਾਵੇ ਤੋਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਅਧੂਰੀ ਜੰਗ ਲੜੇ। ਕਿਸੇ ਪਾਪੀ-ਦੁਸ਼ਟ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਿਆਂ ਜੇ ਮੌਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੁੜ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਮੈਡੀਕਲ ਦਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਵਕੀਲ ਨਹੀਂ ਬਣ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮੁੱਕਦਮੇ ਵੀ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸਰਲ ਰਵਾਨਗੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਖਤਰਨਾਕ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ, ਨਾ ਪਸੰਦ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋਏ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣਾ ਪੇਸ਼ਾ ਵਿਵਹਾਰ

ਜਾਂ ਕਸਬ ਬਦਲ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਜਾਂ ਮੌਕੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਖਸ਼ੀਅਤ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਿਖਿਆ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਸਮਾਂ ਜੋ ਇਸ ਉਪਰ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੋ ਤਰਫ਼ਾ ਲਾਭ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਲਾਭ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ, ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਐਨਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੱਛੀ ਲਈ ਪਾਣੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤੇ ਤਣਾਓ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮਜਬੂਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਝੁਕਾਓ ਹੋਣ ਪ੍ਰਤਿ ਉਹ ਚੇਤਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਉਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਘੱਟ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਯੋਗੀ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਇਹ ਕੁੱਝ ਆਦਰਸ਼ਕ ਨਿਯਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ-ਧਰਮ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੰਤਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਤੇ ਯਤਨ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਸਫਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਥਿੜਕਦਾ, ਸਥਾਈ ਤੌਰ ’ਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਥਿਰਤਾ ਨਿਰੰਤਰਤਾ ਅਡੋਲਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਯੋਗ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਛਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਕਾਰਜ ਤਿਆਗਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋਵੇ।

✪ ✪ ✪

18.48 ਸ਼ਲੋਕ :

सह-जम् कर्म कौन्तेय, स-दोषम् अपि न त्यज्-अ-ईत्। सर्व-आ-रम्भा: हि दोषेण, घूमेन अग्नि: इव आ-वृ-ता:॥

ਸਹ ਜਮ੍ ਕਰ੍ਮ ਕੌਂਤੇਯ, ਸਦੋ੍ਸ਼ਮ੍ ਅਪਿ, ਨ ਤ੍ਯਜ੍ ਅਇਤ੍।
ਸਰ੍ਵ ਆਰੰਭਾਹ ਹਿ ਦੋ੍ਸ਼ੇਣ, ਧੂ੍ਮੇਨ ਅਗਿਨ੍ਹ ਇਵ ਆਵ੍ਰਤਾਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਹਜਮ੍ : ਇਕੱਠੇ ਜਨਮੇ। ਕਰ੍ਮ : ਕਿਰਿਆ। ਕੌਂਤੇਯੇ : ਹੇ ਕੌਂਤੇ। ਸਦੋਸ਼ਮ੍ : ਕਸੂਰ ਦੇ ਨਾਲ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਤ੍ਯਜ੍ਅਇਤ੍ : ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਛੱਡ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਰ੍ਵਆਰੰਭਾਹ : ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਏ ਸਾਰੇ ਕੰਮ। ਹਿ : ਲਈ। ਦੋਸ਼ੇਣ : ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਰਾਹੀਂ। ਧੁਮੇਨ : ਧੂੰਏ ਰਾਹੀਂ। ਅਗਿਨ੍ਹ : ਅੱਗ। ਇਵ : ਵਾਂਗ। ਆਵ੍ਰਤਾਹ : ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੌਂਤੇਯ! ਦੋਸ਼ਯੁਕਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਤਿਆਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਧੂੰਏਂ ਤੋਂ ਅੱਗ ਦੇ ਵਾਂਗ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਘੇਰੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਹਜਮ੍ ਕਰ੍ਮ ਕੌਂਤੇਯ, ਸ ਦੋ੍ਸ਼ਮ੍ ਅਪਿ ਨ ਤ੍ਯਜ੍ ਅਇਤ੍ - ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜੋ ਕਰਮ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਮਨੁੱਖ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਅ ਨੀਯਤ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾਪ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਪਾਪ ਕਿਰਿਆ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਪਾਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਰਮ ਧੂੰਏ ਤੋਂ ਅੱਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ ਨਾਲ ਆਵ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਸੁਭਾਵ-ਨੀਯਤ-ਕਰਮ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਨੂੰ ਸ਼ਮ ਦਮ ਆਦਿ ਕਸ਼ਤਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੌਰ੍ਯ ਤੇਜ ਆਦਿ। ਵੈਸ਼ਯ ਲਈ ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਗਊ ਰੱਖਿਆ, ਆਦਿ ਤੇ ਸ਼ੂਦ੍ ਲਈ ਸੇਵਾ ਕਰਮ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਹਨ। ੦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਉਹ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰਵ ਦੇ ਗੁਣ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਸ ਵਰਣ ਲਈ, ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਨੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਲਈ ਯਗ ਕਰਨਾ, ਕਰਵਾਉਣਾ, ਪੜ੍ਹਨਾ ਪੜ੍ਹਾਉਣਾ। ਕਸ਼ਤ੍ਰੀਆਂ ਲਈ ਯੁੱਧ ਯਗ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਣੀ, ਵੈਸ਼ਯ ਲਈ ਯਗ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਕਰਨਾ। ‘ਸ਼ੂਦ੍ ਲਈ ਸੇਵਾ’ ੦ ਸਹਿਜ ਕਰਮ ਦੇ ਕੁੱਝ ਦੋਸ਼ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਸਾ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਉਹ ਕਰਮ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਿਚ ਭੁੱਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰ੍ਵ ਆਰੰਭਾਹ ਹਿ ਦੋ੍ਸ਼ੇਣ - ਧੂ੍ਮੇਨ ਅਗਨਿ੍ਹ ਇਵ ਆਵ੍ਰਤਾਹ - ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਕਰਮ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸ਼ ਭਰਪੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਸੁਲਗਾਉਣ ਸਮੇਂ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਧੂੰਆਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ, ਪਰ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਕਰਮ ਪਾਪ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਣ ‘ਭਾਈ! ਤੂੰ ਜਿਸ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਘੋਰ ਕਰਮ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਏਂ, ਉਹ ਤੇਰਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਨਿਆਏ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਯੁੱਧ ਨੂੰ ਕਰਨਾ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਕਸ਼ਤਰੀਆਂ ਲਈ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੁਣ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। (2.31)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਸੱਚ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਕਰਮ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਰਿਆਈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਵਾਤਾਵਰਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਰੀਕ ਲੱਖਾਂ-ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾਏ ਬਿਨਾਂ, ਅਸੀਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੇ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਭੋਜਨ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਵੰਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਜਾਂ ਖੋਹ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਤਿਆਗੀ ਤਪੱਸਵੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰੀਰਕ-ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀ ਖੁੱਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਹੋਰ ਬਣਸਪਤੀ ਵਿਚ ਜੰਮ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਰਮ ਨਹੀਂ ਜੋ ਪਾਪ ਮੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਨੇਕ ਤੇ ਭੈੜੇ, ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਕਿਉਂ ? ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀਆਂ ਨੇ ਨੇਕੀ ਸੱਚਾਈ ਦਿਆਲਤਾ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਮਾਨਵੀ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਜ਼ੁਲਮ ਪਾਪ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਦੇ ਕਿਸ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ? ਕਿ ਇਹ ਨੇਕ ਹੈ ਜਾਂ ਦੁਸ਼ਟਮਈ ਹੈ ? ਜੋ ਬਾਲਣ ਹੈ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਧੂੰਆਂ ਛੱਡਦਾ ਹੈ, ਉਸਨੂੰ ਵਧੀਆ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ, ਜੋ ਧੂੰਆਂ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਲਣ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬੁਰਿਆਈ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਪਾਪ ਵਧਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਤਿ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨੇਕੀ ਦਿਆਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਗੇ ਕਾਰਜ ਹਨ। ਥਾਂ, ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਹੀ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਪ ਦੰਡ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਰ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਪੂਜਾ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਸਥਾਨ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯਾਤਰੀ ਸੜਕ ਉੱਪਰ ਬਣੇ ਆਰਾਮ ਘਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਬਾਲਣ ਨਾਲ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੜ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਦੇਰੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਕਿ ਚੰਗਾ ਬਾਲਣ ਮਿਲੇਗਾ ਤੇ ਫਿਰ ਹੀ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗਾ। ਯੋਗੀ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਇਸ ਯਾਤਰੀ ਵਰਗਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਹੋ ਕਾਰਜ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਯੁਕਤ ਹਨ। ਕੰਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤਿਕਿਰਿਆ ਨਾ ਬਣੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤ ਹੈ, ਜੋ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ, ਚੰਗਾ ਹੈ। ਉਪਕਾਰੀ ਹੈ, ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਭੂ ਪਿਆਰਾ ਸਮਝਦਿਆਂ ਹੀ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.49 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-सज्ज्-त-बुद्धिः सर्वत्र, जि-त-आत्मा वि-ग(म्)-त-स्पृहः।
नैष्कर्म्य-सिद्धिम् परमाम्, सम्-नि-आसेन अधि-गच्छ-ति॥

ਅਸਜ੍ਜਤ ਬੁਧਿਹ ਸਰ੍ਵਤ੍ਰ, ਜਿਤ ਆਤ੍ਮਾ ਵਿਗ (ਮ੍) ਤ ਸ੍ਪ੍ਰਹਹ।
ਨੈਸ਼੍ਕਰ੍ਮਯ ਸਿਧਿਮ੍ ਪਰਮਾਮ੍, ਸਮ੍ਨਿਆ-ਸੇਨ ਅਧਿ ਗੱਛ੍ਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਸਜ੍ਜੁਤ ਬੁਧਿਹ : ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤ ਨਹੀਂ। ਸਰ੍ਵਤ੍ਰ : ਹਰ ਪਾਸੇ। ਜਿਤ ਆਤ੍ਮਾ : ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਗਤ ਸ੍ਪ੍ਰਹਹ : ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਉਛਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਨੈਸ਼੍ ਕਰ੍ਮਯ ਸਿਧਿਮ੍ : ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ। ਪਰਮਾਮ੍ : ਉੱਚਤਮ, ਪਰਮ੍। ਸਮ੍ਨਿਆ ਸੇਨ : ਤਪੱਸਿਆ ਰਾਹੀਂ। ਅਧਿਗੱਛ੍ਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਹਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਿਥਕ ਅਥਵਾ ਅੰਸ਼ਬੱਧ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਲੁਪਤ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਤਪੱਸਿਆ ਰਾਹੀਂ ਉੱਚਤਮ ਮਨੋ-ਅਵੱਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਜੋ ਭੋਗ ਤ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਸਜ੍ਜਤ ਬੁੱਧਿਹ ਸਰ੍ਵਤ੍ਰ = ਜਿਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਸਭ ਜਗ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧੀ ਅਥਵਾ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਭਾਵ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਘਟਨਾ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਵਸਤੂ ਕਿਰਿਆ ਪਦਾਰਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ੦ ਜਿਤਆਤ੍ਮਾ - ਜਿਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਅਧਿਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਲਸ ਪ੍ਰਮਾਦ ਆਦਿ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿਧਾਂਤ ਪੂਰਵਕ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਰੀਰ ਦੀ ਤਤਪਰਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਕਿਰਿਆ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਤੋਂ ਹਟਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਥੋਂ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਤਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਗ (ਮ੍) ਤ ਸ੍ਪ੍ਰਹਹ = ਜੀਵਨ ਧਾਰਣ ਮਾਤਰ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੂਖ਼ਮ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ੍ਪ੍ਰਹਾ' ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਰੁਖੀ ਸੁੱਕੀ ਰੋਟੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ, ਕੁਝ ਖਾਏ ਬਿਨਾ ਕਿਵੇਂ ਜੀ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਾਣੀ ਪੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਠੰਡ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਸ਼ਾਖ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ ਵਿਚ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸ਼ਕਤ-ਬੁੱਧੀ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਿੱਤਾਤਮਾ ਬਣ ਸਕੇ। ਜਿੱਤ ਆਤਮਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਹ ਵਿਗਤ ਸ੍ਪ੍ਰਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ਾਖ ਦਾ ਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਨੈਸ਼ਕਰ੍ਮਯ ਸਿਧਿਮ੍ ਪਰਮਾਮ੍ ਸਮ੍ਨਿ ਆਸੇਨ ਅਧਿ ਗੱਛਤਿ = ਅਜਿਹਾ, ਅਸੱਕਤ ਬੁੱਧੀ, ਜਿੱਤ+ਆਤਮਾ ਤੇ ਵਿਗਤ ਸਪ੍ਰਹ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਕਰਮ ਨੈਸ਼੍ਕਰਮਯ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਨੈਸ਼੍ਕਰਮਯ ਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਕਿਰਿਆ ਮਾਤਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਉਸ ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਭੋਰਾ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫਲ 'ਤੇ ਭੋਰਾ ਵੀ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜੋ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸ੍ਵਤਹ ਸਿੱਧ ਨਿਸ਼ਕਰਮਤ ਹੈ - ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਬਲ ਡੂੰਘੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਚ ਰੁੱਝਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਰਗਰਮੀ ਅਗਲੇ ਘੰਟੇ ਦੂਜੀ ਸਰਗਰਮੀ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਆਰਾਮ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖੋਜ ਕਰਕੇ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ ਅਤੇ ਥਾਂ ਨਾਲ ਬੱਝਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਰਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਗੋਚਰ ਕਰਕੇ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਦਾ। ਸਾਰੇ ਸਥਾਨ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਦਾਨੀ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਏਧਰ ਉਧਰ ਫੈਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਯੋਗ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਪਾਣੀ ਪੁਲ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਕੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪੁਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਵੰਡਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਾਣੀ ਦੇ ਵਹਾਓ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਪੁਲ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂਆਂ ਤੋਂ ਅਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਕੋਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦੇ, ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਉੱਚੇ ਨੀਵੇਂ ਖਿਆਲ ਉੱਠਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਸਥਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਲਹਿਰਾਂ ਨਹੀਂ ਉੱਡਦੀਆਂ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਖੁਸ਼ੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਵਿਖੇਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲਚੀ ਅਥਵਾ ਹਿਰਸੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅਜੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਯੋਗੀ ਵੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵੱਲ ਹਿਰਸੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇੱਛਾਵਾਂ 'ਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹੋ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮਹਾਨ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਦਾ ਮਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਚੁੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਕ੍ਰਿਆਹੀਣਤਾ ਅਥਵਾ ਬ੍ਰਹਮ ਅੱਵਸਥਾ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.50 ਸ਼ਲੋਕ :

सिध्-तिम् प्र-आप्-तः यथा ब्रह्म, तथा आप्-नोति नि-बोध मे। सम्-आसेन एव कौन्तेय, नि-(स्था) ष्ठा ज्ञानस्य या परा॥

ਸਿਧ੍ਤਿਮ੍ ਪ੍ਰਆਪ੍ਤਹ ਯਥਾ ਬ੍ਰਹਮ੍, ਤਥਾ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ ਨਿਬੋਧਮੇ।
ਸਮ੍ਆਸੇਨ ਏਵ ਕੌਂਤਯੇ, ਨਿ (ਸ੍ਥਾ) ਸ਼੍ਟ੍ਾ ਗ੍ਯ੍ਾਨ੍ਸ੍ਯਾ ਪਰਾ॥

o ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਿਧਿਮ੍ : ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ। ਪ੍ਰਆਪ੍ਤਹ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਬ੍ਰਹਮ੍ : ਬ੍ਰਹਮ। ਤਥਾ : ਉਹ। ਆਪਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਿਬੋਧਾ : ਸਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਸਮ੍ਆਸੇਨ : ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ। ਏਵ : ਭੀ। ਕੌਂਤਯੇ : ਹੇ ਕੌਂਤਯੇ। ਨਿ (ਸ੍ਥਾ) ਸ਼੍ਟ੍ਾ : ਅਵੱਸਥਾ, ਨਿਸ਼ਟਾ। ਗ੍ਯ੍ਾਨਸ੍ਯ : ਗਿਆਨ। ਯਾ : ਕਿਹੜਾ। ਪਰਾ : ਉਚੇਰਾ।

o ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਕੌਂਤਯੇ! ਸਿੱਧੀ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਨਿਸ਼ਟਾ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਮ ਨਿਸ਼ਠਾ ਹੈ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਸਮਝ ਲੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- o ਸਿਧ੍ਤਿਮ੍ ਪ੍ਰਆਪ੍ਤਹ ਯਥਾ ਬ੍ਰਹਮ, ਤਥਾ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ ਨਿਬੋਧਮੇ - ਏਥੇ ਸਿੱਧੀ ਦਾ ਭਾਵ - ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਅਸਤਕ ਬੁੱਧੀ ਜਿੱਤਾਤਮ ਤੇ ਵਿਗਤ ਸ੍ਪ੍ਰਹਾ) ਜਿਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਐਨਾ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਭੋਰਾ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਜਾਂ ਆਸਤਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। o ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਮਨ ਚਾਹੀ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਧੀਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਘਾਟ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਿੱਧੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਵੀ ਕਾਮਨਾ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਮਮਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਮਨਾ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਸਿੱਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਸਿੱਧੀ ਨਾਲ ਕਾਮਨਾ ਵਧੇ, ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਰੂਪੀ ਸਿੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸਾਧਕ ਹੀ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। o ਉਹ ਜਿਸ ਕ੍ਰਮ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਮਝ। (ਨਿਬੋਧਮੇ) ਕਾਰਣ ਇਹ, ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗ ਦੀਆਂ ਜੋ ਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਉਹ ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗੀ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। o ਨਿਬੋਧ - ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਖਯੋਗ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ - ਉਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਤੇਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ 'ਨਿਬੋਧ' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। o ਸਮ੍ਆਸੇਨ ਏਵ ਕੌਂਤੇਯ, ਨਿ (ਸ੍ਥਾ) ਗ੍ਯ੍ਾਨਸ੍ਯ ਯਾ ਪਰਾ = ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਸਾਧਕ ਦੀ ਕੋਈ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਏਸੇ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪਰਾ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਪਰਾ-ਨਿਸ਼ਠਾ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਕਹਾਂਗਾ - ਉਸ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਿੱਧੀ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਹਰ ਵਸਤੂ ਨਿਰੰਤਰ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਤੇ ਮੰਤਵ, ਇਸ ਅੰਤ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਜੋ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਹੈ, ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਪੂਰਣਤਾ ਵੱਲ ਸਮੂਰਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਾਰਬਨ - ਜੋ ਧਰਤੀ ਹੇਠਾਂ ਬਹੁਤ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦੱਬੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ - ਇਕ ਕੀਮਤੀ ਹੀਰੇ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਕੋਲੇ ਦੇ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਅਜਿਹੇ ਦੋ ਤੱਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਅਜਿਹਾ ਚਮਤਕਾਰ ਕਰ ਵਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਇੱਕ ਮਹਿਕ ਦਾ ਮਿੱਠਾ ਸਵਾਦਲਾ ਸੇਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਇਹ ਕਾਰਨ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੇਬ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਵਿਚ ਸੂਰਜ, ਮੀਂਹ, ਤ੍ਰੇਲ, ਧੁੰਦ, ਪਾਣੀ ਕੋਰੇ ਬਰਫ਼ ਮਿੱਟੀ ਰੇਹ, ਹਵਾ ਸਾਰਿਆ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪਣਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਨ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੀਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਪਰਯਤਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਦਮੀ ਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲਾਭ ਦਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਕੇਵਲ ਭੌਤਿਕ ਸਤਹ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਕ ਹੀਰਾ ਮੁੜ ਕੇ ਕਾਰਬਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਹਿਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੇ ਦੇਵ-ਆਹਾਰ ਮੁੜ ਫੇਰ ਧੂਲ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਧੀ - ਜੋ ਕੇਵਲ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਈ ਹੈ। ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਧੀ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਟੱਲ, ਨਾ ਬਦਲਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਣਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਸਰੀਰ ਦੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਤਾਂ ਮਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਦੂਜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮਨ ਦੇ ਕਈ ਆਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਹਨ। ਅਣਗਿਣਤ ਪੁੰਨਰ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅੰਦਰ ਇਹ ਮਨ ਵਿਚ ਤਬਦੀਲੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਅੰਤਰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਅਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯੋਗ ਅਭਿਆਸ ਹੀ ਮਨ ਦੀਆਂ ਨੁਕਰਾਂ ਨੂੰ (ਯੋਗ ਦੀ) ਛੈਣੀ ਨਾਲ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਕੱਟ ਕੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਢਾਲਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਧ ਓਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਮਨ ਦੇ ਨੁਕਸਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਪੂਰਣਤਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਅਦਭੁਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਹੱਕਦਾਰ ਕੇਵਲ ਮਾਨਵ ਹੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.51 ਸ਼ਲੋਕ :

बुद्धया वि-शुद्धया युज्-तः, धृ-त्या आत्मानम् नि-यम्-य च।
शब्द-आदीन् विषयान् त्यज्-त्वा, राग-द्वेषौ वि-उद्-अस्-य च॥

ਬੁੱਧਯਾ ਵਿਸ਼ੁਧਯਾ ਯੁਜ੍ਤਹ, ਧ੍ਰਤ੍ਯਾ ਆਤ੍ਮਾਨ-ਮ੍ਨਿ ਸਮ੍ਯ, ਚ।
ਸ਼ਬ੍ਦ ਆਦੀਨ੍ ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ ਤ੍ਯਜ੍ ਤ੍ਵਾ, ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼ੌ ਵਿਉਦ੍ਅਸ੍ਯ, ਚ॥

o ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬੁੱਧਯ : ਬੁਧੀਮੱਤਾ ਨਾਲ। ਵਿਸ਼ੁਧਯਾ : ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ੁੱਧ। ਯੂਜ੍ਤਹ : ਧਰਮ ਅਰਥ ਕਰਨਾ, ਦਾਨ ਦੇਣਾ।

ਧ੍ਰਤ੍ਯਾ : ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ। ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍ : ਸਵੈ, ਅੰਤਹਕਰਣ। ਨਿਯਮ੍ਯ : ਨਿਅੰਤਰਣ ਹੁੰਦਿਆਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ਬ੍ਦ ਆਦੀਨ੍ : ਧੁਨੀ ਤੇ ਹੋਰ। ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ : ਅਜਿਹੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ। ਤ੍ਯਜ (ਜ) ਤ੍ਵਾ : ਤਿਆਗਣਾ, ਛੱਡ ਦੇਣਾ। ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ੌ : ਖਿੱਚ ਆਕਰਸ਼ਨ ਤੇ ਨਫ਼ਰਤ। ਵਿਉਦ੍ਅਸ੍ਯ : ਤਿਆਗ ਦੇਣਾ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ੁੱਧ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ, ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਥਵਾ ਸਵੈ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਤੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਅੰਤਰਣ ਵਿਚ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ, ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਗੰਧ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਤੇ ਰਾਗ ਦੋਸ਼ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਬਧ੍ਯਾਵਿ-ਸ਼ੁਧਯਾ ਯੁਜ੍ਤਹ = ਜੋ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗੀ ਸਾਧਕ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਿਸ਼ੁੱਧ ਅਰਥਾਤ ਸਾਤਵਿਕ ਦੀ (ਗੀਤਾ 18.30) ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਵੇਕ, ਸਾਫ਼ ਸਾਫ਼ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਵਿਚ ਭੋਰਾ ਵੀ ਸ਼ੰਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਇਸ ਸ਼ਾਖਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਨਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗ ਲਈ, ਜਿਸ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਵਿਚ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਵੇਕ ਤੋਂ ਉਹ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਧ੍ਰਤਤ੍ਯ ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍ ਨਿਯਮ੍ ਯ ਚ = ਸੰਸਾਰਿਕ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਲੋਭਮਈ ਵਸਤਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਵੀ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਵਿਚਲਿਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। ਅਜਿਹੀ ਦ੍ਰਿੜ-ਸਾਤਿਵ ਦੀ ਧ੍ਰਿਤਿ (18.33) ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਨਿਯਮ ਕਰਨਾ, ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਰਯਾਦਾ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ। ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਇਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਰਹੇ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ, ਸਾਧਕ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਵੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਸ਼ਬ੍ਦ ਆਦੀਨ੍ ਵਿਸ਼ਯਾਨ੍ ਤ੍ਯਜ੍ਤ੍ਵਾ – ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਸੰਬੰਧ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸੰਯੋਗ ਜਨ੍ਯ ਸੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ, ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ – ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਚਿੰਤਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ੦ ਰਾਗ ਦਵੈਸ਼ੌ ਵਿਓਦ੍ ਅਸ੍ਯ ਚ = "ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤੂ ਮਹੱਤਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ।" ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਭਾਵ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਰਾਗ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਅਸਤ੍ ਵਸਤੂ ਦਾ ਜੋ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਦਵੇਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਗ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦਵੇਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਾ ਹੈ। ਰਾਗ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਰਾਗ ਕਰੇ, ਨਾ ਹੀ ਦਵੇਸ਼ ਕਰੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਉਹ ਵਸਤੂ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ ਜੋ ਬਾਹਰੀ ਅਸੰਗਤ ਵਸਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕਾਸੀਦ ਕੀਤਾ ਪਾਣੀ ਏਸੇ ਲਈ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸ਼ੁੱਧ ਸਹੀ ਸਮਝ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਬਾਰੀਕੀ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਸਾਫ਼ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਰਮਲ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਨੀਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਦੇਖਦਿਆਂ ਇਕ ਪੀਲੀ ਵਸਤੂ – ਹਰੀ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ। ਏਥੇ ਦੇਖਣ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ – ਦੇਖੀ ਹੋਈ ਵਸਤੂ ਉਪਰ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਰੰਗ ਰਹਿਤ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪੀਲਾ ਰੰਗ, ਪੀਲਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ। ਬੁੱਧੀਸ਼ੀਲ, ਜੀਵ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਸੰਦ ਮਾਤ੍ਰ ਹੈ। ਜੇ ਬੁੱਧੀਸ਼ੀਲ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਨੁਕਸ਼ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਰਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸ਼ੁੱਧੀਕਰਣ ਕਰਨਾ, ਸਵੈ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੱਤ ਹੈ। ਨਿਸ਼ਠਾ ਪ੍ਰੇਮ ਲਗਾਓ ਜਾਂ ਬੇਮੁਖਤਾ ਸਭ, ਜੋ ਸਭਾਵ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਂਤ ਦ੍ਰਿੜ ਸੰਤੁਲਤ ਟਿਕਾਓ ਬੁੱਧ ਅਥਵਾ ਮੱਤ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ੁੱਧ ਸਮਝ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਵੈ ਉੱਪਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਸਾਡੀ ਸਰੀਰਕ-ਚੇਤਨਾ ਵੱਲਝੁਕਦੇ ਹੋਏ ਕਮਾਲ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਰੀਰ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਲਈ ਕਦੇ ਕਦੇ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਚਿਮਟਨਾ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ, ਅਵੱਸਥਾ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਸੰਕੇਤਕ ਅਵੱਸਥਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਰੀਰਕ ਲੋੜ ਜਿਵੇਂ ਖਾਧ ਖੁਰਾਕ, ਕੱਪੜੇ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਸਾਧਕ ਕਟੌਤੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਂਚ ਸਿੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਅੱਗੋਂ ਜਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਵਲ ਖਿੱਚ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਅਕਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਦਗੀ ਤੇ ਸਵੈ ਸਿਖਿਆ – ਸਾਧਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਰਾਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.52 **ਸ਼ਲੋਕ :**

विविक्त-सेवी लघु-आशी, य(म्)-त-वाक्-काय-मानस:। ध्यान-योग-पर: नित्यम्, वैराग्यम् सम्-उप-आ-श्रि-त:॥

ਵਿਵਿਕ੍ਤਸੇਵੀ ਲਘੁਆਸ਼ੀ, ਯ (ਮ੍) ਤਵਾਕ੍ ਕਾਯ ਮਾਨਸਹ।
ਧ੍ਯਾਨ ਯੋਗ ਪਰਹ ਨਿਤ੍ਯਮ੍, ਵੈਰਾਗ੍ਯਮ੍ ਸਮ੍ ਉਪਆਸ਼੍ਰਿਤਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਵਿਵਿਕ੍ਤਸੇਵੀ : ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ। ਲਘੁਆਸ਼ੀ : ਥੋੜ੍ਹਾ ਖਾਣਾ, ਅਲਪਾਹਾਰੀ। ਯ (ਮ੍) ਤਵਾਕ੍ਾਯ ਮਾਨਸਹ : ਬਚਨ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣਾ। ਧਯਾਨ ਯੋਗਪਰਹ : ਮਨ ਧਿਆਨ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨਾ। ਨਿਤ੍ਯਮ੍ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਵੈਰਾਗ੍ਯਮ੍ : ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਨਿਰਪੱਖ ਜਜ਼ਬਾਤ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉੱਠਕੇ। ਸਮ੍ਉਪਆਸ਼੍ਰਿਤਹ : ਸ਼ਰਨ ਲੈਣੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਏਕਾਂਤਵਾਸ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ, ਹਲਕਾ ਭੋਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਮਨ ਬਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਨਿਤਯਧਿਆਨ ਯੋਗ ਪਰਾਯਣ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ – ਹੋ ਕੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਵਿਵਿਕ੍ਤ ਸੇਵੀ ਲਘੁ ਆਸ਼ੀ :– ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਕ ਦਾ ਸੁਭਾਅ – ਉਸ ਦੀ ਰੁਚੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਕਾਂਤ ਸੇਵਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਹੋਣੀ ਤਾਂ ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਆਗ੍ਰਹ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਏਕਾਂਤ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਹਲਚਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਉਕਤਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਹਲਚਲ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਾਧਨ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਮਨ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇਗਾ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਿਰਮਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨ ਪਰਸੰਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਧਨਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਹਾਇਕ ਬਣੇਗਾ। ਏਕਾਂਤ ਭੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਲੋਕ ਸਨਮਾਨ ਆਦਰ ਕਰਨਗੇ। ਹਾਂ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਲਘੁਆਸ਼ੀ :– ਸਾਧਕ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਸ੍ਵਲ੍ਪ ਅਰਥਾਤ ਨੀਯਮਤ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ

ਹੈ - ਭੋਜਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਹਿੱਤ, ਮਿੱਤ ਤੇ ਮੇਧ੍ਯ - ਤਿੰਨ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਹਿੱਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ - ਭੋਜਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਵਿਕਾਸਮਈ ਹੋਵੇ। ਮਿੱਤ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ - ਭੋਜਨ ਨਾ ਵਧੇਰੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਨਾ ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਸਰੀਰਕ ਨਿਰਵਾਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ (6.16) ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਪੁਸ਼ਟ ਰਹੇ। ਮੇਧ੍ਯ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ - ਭੋਜਨ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਵੇ। ੦ ਯ (ਮੁ) ਤ-ਵਾਕ੍ ਕਾਯ ਮਾਨਸਹ - ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। (17.14-16) ਉਹ ਆਵਾਰਾ ਨਾ ਘੁੰਮੇ, ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਯਾਤਰਾ ਨਾ ਕਰੇ। ਵਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਫਜ਼ੂਲ ਗੱਲਬਾਤ ਨਾ ਕਰੇ। ਲੋੜ ਪੈਣ ਸਮੇਂ ਹੀ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਨਿੰਦਾ ਚੁਗਲੀ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਮਨ ਵਿਚ ਰਾਗਪੂਰਵਕ - ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਚਿੰਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਧ੍ਯਾਨ ਯੋਗ ਪਰਹ ਨਿਤ੍ਯਮ੍ - ਸਾਧਕ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਕਰੇ। ਧਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਵਰਤਿਆ ਨਾ ਜਾਵੇ। ਧਿਆਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਧਿਆਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ, ਹੋਰ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ ਵੀ ਧਿਆਨ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਬਣੀ ਰਹੇ। ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਵੱਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਵੈਰਾਗ੍ਯਮ੍ ਸਮ੍ ਉਪਆ ਸ਼੍ਰਿਤਹ = ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਰਾਗ ਪੂਰਵਕ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਸਰਾ 'ਸਹਾਰਾ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਖ ਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ ਵੈਰਾਗ ਉੱਪਰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਨ ਸਮੁਦਾਯ ਸਥਾਨ ਆਦਿ ਉੱਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਪਰਲੌਕਿਕ ਭੋਗਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਦ੍ਰਿੜ ਵੈਰਾਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੰਨਿਆਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਗਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਸਰਵ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੈ। ਨਿਯਮ ਕਰਮ ਸਿੱਧੀ ਦੇ ਅਰਥ ਨਿਸ਼ਕ੍ਰਿਆ ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਅਵੱਸਥਾਨ ਰੂਪ ਸਿੱਧੀ। ਬਲ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਕਾਮਨ ਅਥਵਾ ਆਸਕਿਤ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੋਵੇ। ਪਰਿਗ੍ਰਹ ਦੇ ਅਰਥ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਬਦ 50-53 ਨੰਬਰ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ। ਮਾਨਵ ਸਮਾਜ ਪ੍ਰੀਆ ਜੀਵ ਹੈ, ਲੋਕ ਸਮੂਹ ਤੇ ਭੀੜ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਕਾਂਤਪਣ ਇਕੱਲਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਮਾਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਪਾਗਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਰਦੀਵਾਰੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣਾ ਉਸ ਲਈ ਨਰਕ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਉਹ ਸਿਖਿਅਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਸਾਥ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਮਿਲਕੇ ਚੱਲਣਾ, ਫਿਰਨਾ, ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਾਠ ਹੈ। ਪਰ ਯੋਗੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਉਲਟ, ਇਕਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਾਹਰਮੁਖਤਾ ਤੋਂ ਅੰਤਰਮੁਖਤਾ ਵੱਲ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਵੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਤਣਾਓ-ਰਹਿਤ ਅਵੱਸਥਾ, ਉਸ ਦੇ ਆਪੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਉਸ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭੈੜਾ ਤੇ ਔਖਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਇਹੋ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਜੱਰਬੇ ਰਾਹੀਂ ਕਿ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਮਨ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਖੁਰਾਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਲਈ ਭੋਜਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਦਮੀ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿਚ ਯੋਗੀ ਵੀ ਉਹੋ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮੁਢਲੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਘੱਟ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤਾ ਖਾਣਾ ਦੋਵੇਂ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੋਗ ਵਿਚ ਮੁਹਾਰਤ ਹਾਸਿਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟ ਖਾਣਾ ਸਰੀਰ ਅਤੇ ਮਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਹੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਹਲਕਾ ਖਾਣ ਤੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਦੋਵੇਂ ਗੁਣ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਸਾਧਕ ਅੰਦਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਤੇ ਪੂਰਨਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭੌਤਿਕੀ ਭੋਜਨ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਘਾਟ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਬਚਨ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਨਿਅੰਤਰਣ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੋਲਦਾ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਬਚਾਓ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਜ਼ੁਬਾਨ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਫਾਲਤੂ ਸ਼ਬਦ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਪੇ-ਤੋਲੇ ਬੋਲ ਉਸ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਚਮਤਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਯੋਗੀ ਦੇ ਆਚਰਨ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਠਾਠ ਬਾਠ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਹਰ ਕਾਰਜ ਉੱਚਿਤ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਉਦੇਸ਼-ਪੂਰਣ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ 'ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੇ ਵਹਿਮ ਭਰਮ ਉਸ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹਨ। ਇਕਾਂਤਪਣ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਰਸਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਯੋਗੀ ਆਪਣੀ ਬਿਰਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਜੋੜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਅਸਲੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਵਿਚਾਰ ਆਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਉੱਚੇ ਸੁੱਚੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਚੇਲਾ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵੈਰਾਗ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਚਤੁਰਹੀਣ ਮਨ ਵਿਚ ਇੱਛਾ, ਖੁਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਬੁਰਿਆਈਆਂ, ਜਦ ਵੀ ਝਲਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਵੀਨ ਯੋਗੀ ਦਾ ਮਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਥਿਰ ਤੇ ਦ੍ਰਿੜ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.53 ਸ਼ਲੋਕ :

अहम्-कारम् बलम् दर्पम्, कामम् क्रोधम् परि-ग्रहम्। वि-मुच्-य निर्-ममः शान्तः, ब्रह्म(न्) भूयाय कल्प-ते॥

ਅਹਮ੍ ਕਾਰਮ੍ ਬਲਮ੍ ਦਰ੍ਪਮ੍, ਕਾਮਮ੍ ਕ੍ਰੋਧਮ੍ ਪਰਿ-ਗ੍ਰਾਹ੍ਮ।
ਵਿਮੁੱਚ੍ਯ ਨਿਰ੍ ਮਮਹ ਸ਼ਾਂਤਹ, ਬ੍ਰਹਮ (ਨ੍) ਭੂਯਾਯ ਕਲ੍ਪਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਹਮ੍ ਕਾਰਮ੍ : ਹੰਕਾਰ ਹਉਮੈ। ਬਾਲਮ੍ : ਸ਼ਕਤੀ। ਦਰ੍ਪਮ੍ : ਹੰਕਾਰ ਘੁਮੰਡ, ਆਕੜ। ਕਾਮਮ੍ : ਇੱਛਾ। ਕ੍ਰੋਧਮ੍ : ਗੁੱਸਾ। ਪਰਿਗ੍ਰਹਮ੍ : ਲੋਭ ਲਾਲਚ, ਹਿਰਸ। ਵ੍ਰਿਮੱਚ੍ਯ : ਤਿਆਗ ਕਰ ਚੁੱਕੇ। ਨਿਰ੍ ਮਮਹ : ਮੈਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਸ਼ਾਂਤਹ : ਸ਼ਾਂਤਮਈ। ਬ੍ਰਹਮ੍ (ਨ੍) ਭੂਯਾਯ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਣਨ ਵਾਸਤੇ। ਕਲ੍ਪਤੇ : ਯੋਗ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੰਕਾਰ, ਸ਼ਕਤੀ (ਦੀ ਆਕੜ) ਗੌਰਵ, ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੇ ਪਰਿਗ੍ਰਹਿ (ਦੂਜਿਆਂ ਕੋਲੋਂ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ) ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਸਰੂਪ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਅਹਮ੍ ਕਾਰਮ੍ ਬਲਮ੍ ਦਰ੍ਪਮ੍ ਵਿਮੁਚ੍ਯ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਕੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਮਨਮਾਨੀ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਜਿੱਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਬਲ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ, ਆਦਿ ਬ੍ਰਹਮ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜੋ ਘੁਮੰਡ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਰ੍ਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਭੋਗ ਪਦਾਰਥ ਤੇ

ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ, ਮਿਲ ਜਾਣ, ਉਸ ਇੱਛਾ ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਾਮ' ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਥ ਉਪਰ ਠੇਸ ਲੱਗਣ 'ਤੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਅਨਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਜੋ ਜਲਨਾਤਮਿਕ ਵਿਰਤੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਕਰੋਧ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭੋਗ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਤੋਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਜੋ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਰਿਗ੍ਰਹ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਧਕ - ਅਹੰਕਾਰ, ਬਲ, ਦਰਪ, ਕਾਮ, ਕਰੋਧ ਤੇ ਪਰਿਗ੍ਰਹ - ਆਦਿ ਸਭ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਾਂਤਹ = ਅਸਤ੍ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਤਹ-ਕਰਣ ਵਿਚ ਅਸ਼ਾਂਤੀ, ਹਲਚਲ, ਆਦਿ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਨਾਲ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਢੁਕਦੀ। ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਸਾਧਕ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨਿਰਮਮਹ = ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਨਿਰਵਾਹ ਮਾਤਰ ਲਈ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ, ਤੇ ਕਰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਜੋ ਸਾਧਨ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਮਤਾ, ਅਪਨਾਪਨ, ਨਾ ਹੋਵੇ। ਆਪਣਾ ਸਰੀਰ ਵਸਤੂ, ਆਦਿ ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਨਾਂ ਹੀ ਨਿਰਮਮਹ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ (ਨ੍) ਭੂਯਾਯ ਕਲ੍ਪਤੇ - ਮਮਤਾ ਰਹਿਤ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨੁੱਖ (ਸ਼ਾਖਯੋਗ ਦਾ ਸਾਧਕ) ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਅਸਤ੍ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਸਮਰੱਥਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਜਦ ਤੱਕ ਅਸਤ੍ ਵਸਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕੱਪੜੇ ਪਹਿਣਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਹੈ। ਪਰ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਦੇ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਉੱਪਰ ਕੀਤੀ ਟੀਕਾ ਟਿੱਪਣੀ 'ਤੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਦੇ ਦੁਖੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਕੱਚੀ ਪਿੱਲੀ ਕਿਸਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਪਹਿਚਾਣ ਰੱਖਣ, ਤੇ ਆਤਮਾ ਦਾ ਇਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਇਕਰਾਰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ਹਉਮੈਵਾਦ ਹੈ। ਚੇਤਨ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਥਾਪਨ ਹੋਣਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਹਉਮੈਵਾਦ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭੌਤਿਕ ਹਸਤੀ ਵਜੋਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਣਾ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਦੂਜੇ ਉੱਪਰ ਗਲਬਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਬੁਰਿਆਈ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਹਿੰਸਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ, ਜੋ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਿਚ ਸਫ਼ਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਰਵੱਈਆ ਉਹ ਜੋ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਗ਼ਰੂਰ ਵਾਲਾ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹੈ, ਆਕੜ ਭਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਯੋਗੀ ਇਸ ਬੁਰਿਆਈ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਨ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮ ਅਥਵਾ ਇੱਛਾ, ਚੰਮ-ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਭੱਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਇਹ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਹੰਢਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਭੋਗੀ ਹੈ। ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਯੋਗੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆਧਾਰ ਭੂਤ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਚਾਹ ਅਨੁਰਾਗ ਨੂੰ ਰੋਕਣਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਫ਼ਰਤ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਉਪਜਾਉਣੀ ਹੈ। ਯੋਗੀ, ਜੋ ਹਰ ਵਸਤੂ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ-ਸਰੂਪ ਦੀ ਝਲਕ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਪ੍ਰੇਮ ਅਨੁਰਾਗ, ਨਾ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਦਾ ਭਾਈਵਾਲ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਤਿ ਪਾਲਣਾ ਅਥਵਾ ਜੀਵਕਾ, ਧਨ ਮਾਲ ਅਥਵਾ ਜਾਇਦਾਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਜਾਇਦਾਦ ਰੱਖਣੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ। ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਯੋਗੀ, ਸਰੀਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਰੀਰ ਜੀਵਕਾ ਚਲਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਮਾਲਕੀ ਅਥਵਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰੀਤਿਆਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਚੀਜ਼ਾਂ-ਵਸਤਾਂ, ਧਨ ਦੌਲਤ ਦਾ ਤਿਆਗ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੋਗੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ 'ਮੇਰਾ' ਨਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਮਨ ਨੂੰ ਬੇਚੈਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਗ ਇਸ ਉੱਚਤਮ ਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਨੋ-ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.54 **ਸ਼ਲੋਕ** :

ब्रह्मभूत: प्र-सद्-न (त)-आत्मा, न शोच-ति न काङ्क्ष ति। सम: सर्वेषु भू-तेषु, मद्-भक्तिम् लभ्-अते पराम्॥

ਬ੍ਰਹਮ੍ ਭੂਤਹ ਪ੍ਰਸਦ੍ਨ (ਤ) ਆਤ੍ਮਾ, ਨ ਸ਼ੋਚਤਿ ਕਾਂਕ੍ਸ਼ਤਿ।

ਸਮਹ ਸਰਵੇਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਮਦ੍ ਭਕਤਿਮ੍ ਲਭ੍ਅਤੇ ਪਰਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬ੍ਰਹਮ੍ਭੂਤਹ : ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦਾ ਹੋਣਾ। ਪ੍ਰਸਦ੍ਨ ਆਤ੍ਮਾ : ਸ਼ਾਲੀਨ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸ਼ੋਚਤਿ : ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਾਂਕ੍ਸ਼ਤਿ : ਇਛਾ। ਸਮਹ : ਉਹੋ ਹੀ। ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ : ਸਾਰੇ। ਭੂਤੇਸ਼ੁ : ਜੀਵ। ਮਦ੍ ਭਕਤਿਮ੍ : ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ। ਲਭ੍ਅਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਮ੍ : ਪਰਮ ਵਡੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਸੰਨ ਚਿੱਤ ਪੁਰਸ਼, ਨਾ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਆਕਾਂਕਸ਼ਾ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਮੱਸਤ ਭੂਤਾਂ ਵਿਚ (ਭਾਵ ਵਿਚ ਯੁਕਤ) ਹੋਇਆ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਰਾਭਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਬ੍ਰਹਮਭੂਤਹ - ਜਦ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚੋਂ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀਆਂ ਅਹੰਕਾਰ ਘੁਮੰਡ ਆਦਿ ਵਿਰਤੀਆਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਫਿਰ ਮਮਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਾ ਭੋਗ ਸੁੱਖ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 5.24) ੦ ਪ੍ਰਸਦ੍ਨ (ਤ) ਆਤ੍ਮਾ : ਜਦ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਸਤਿ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭੰਗ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹਿੱਲਚਲ ਬੇਚੈਨੀ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਅਸਤਿ੍ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਘਟ ਜਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਕਾਰਣ ਮਿਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਫਿਰ ਕਦੇ ਅਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗੀ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਹਿਤ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਅਭਾਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦਾ ਭਾਵ ਅਟੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਨ ਸ਼ੋਚਤਿ ਨਾ ਕਾਂਕ੍ਸ਼ਤਿ - ਉਸ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੋਕ ਚਿੰਤਾ, ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਸੰਸਾਰਕ ਹਾਨੀ ਕਿੰਨੀ ਵੱਡੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ, ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ, ਜਾਂ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਪਦਾਰਥ ਬਣ ਜਾਣ ਜਾਂ ਵਿਗੜ ਜਾਣ - ਉਸ ਉਪਰ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਉਹ ਸਥਿਰ ਅਟੱਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਮ੍ ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ੁ - ਜਦ ਤੱਕ ਸਾਧਕ ਨੂੰ, ਭੋਰਾ ਕੁ ਵੀ ਹਰਸ਼ ਸ਼ੋਕ, ਰਾਗ-ਦਵੇਸ਼, ਆਦਿ ਦਵੰਦ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਤੱਕ ਉਹ ਪਰਮਾਤਮਾ

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਸਮ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਜਦ ਸਾਧਕ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਵੰਦਤਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮੇਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ (ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਦਰਿਆ ਦੀ ਹਸਤੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।) ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਮ' ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ 'ਸਮ' ਹੈ। (9.29) ੦ ਉਹ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਸਮ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਜਿਵੇਂ ਮਨੋਰਾਜ੍ਯ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਜੋ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਮਨ ਹੀ ਅਨੇਕ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਮਨੋ-ਮਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਮਨੋਮਈ ਹੋਣ ਨਾਲ ਜਿਵੇਂ ਸਭ-ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਮਨ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸਾਰੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿਚ (ਆਤਮ ਸਰੂਪ ਤੋਂ) ਉਹ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ (6.29) ਏਸੇ ਨੂੰ ਏਥੇ ਸਮਹ ਸ੍ਰਵੇਸ਼ੂ ਭੂਤੇਸ਼ੂ ਕਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਮਦ੍ ਭਕਿਤਮ੍ ਲਭ੍ ਅਤੇ ਪਰਾਮ੍ :- ਜਦ ਸਮਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭਿਨੰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮ ਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਕਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਏਥੇ 'ਪਰਾ ਭਕਤਿ' ਕਿਹਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ ਅਵੱਸਥਾ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਪਰਾ-ਭਕਤਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਭਗਤੀ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਪੱਖ ਪਾਤ ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਰੁਚੀ ਰੁਝਾਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਸਕੂਲ, ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਉੱਤਮ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਮੁਕਤੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਦੂਜਾ ਸਕੂਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਦਵੀ ਰੁਤਬਾ ਤੇ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਹੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਬਨਾਵਟੀ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਮੁੱਢਲਾ ਅੰਤਰ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਮਾਰਗਾਂ ਵਿਚ। ਪਰ ਸਿਖ਼ਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਮਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਬੇਪਨਾਹ ਪਿਆਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ ਭਗਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ, ਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਬੱਚਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਮਿੱਠੀ ਮੋਹ ਭਰੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵਿਚ ਲਿਬਰੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਭਗਤੀ ਇਕੋ ਸਿੱਕੇ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਪੁੱਠੇ ਪਾਸੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਵੀਨ ਪੂਰਣ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਦੋ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਇਕ ਘਟਨਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਕੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਕੋਲ ਚੱਲ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਾਭਾਂ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਹੂਲਤਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਦਰ੍ਹਾਂ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਮੁੰਡਾ ਟਪਰੀਵਾਸਾਂ ਦੀ ਝੁੱਗੀ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦੀ ਗੱਲ੍ਹ ਉੱਪਰ ਚਟਾਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਹੋਰ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਉਤਪਨ ਹੋ ਗਈ। ਟਪਰੀਵਾਸੀਆਂ ਨੇ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਬਸਤੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਵਹਿੰਦੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਿਆ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਅਮੀਰ-ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਉਹੋ ਉਸਦਾ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਡੁੱਬ ਰਹੀ ਕਿਸ਼ਤੀ ਦੀ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ। ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਤੇ ਘਰੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਗਿਆਨ, ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਦਾ ਸਮਲਿਤ ਹੋਣਾ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਵੀ ਭਗਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ। ਉਸ ਲਈ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਬਹੁਰੂਪੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਜੀਵ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਅੰਦਰ ਹਰ ਥਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਪਾਸਾਰ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁੱਜਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਕਿ ਅਜੇ ਤੱਕ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਵਸਤੂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸਤਾਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਏਥੇ ਫੇਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.55 **ਸ਼ਲੋਕ** :

भज्-त्या माम् अभि-(ज्ञा) जा-ना-ति, यावान् यः च अस्-मि तद्-त्वतः।
ततः माम् तद्-त्वतः ज्ञा-त्वा, विश्-अ-ते तद्-अनन्तरम्॥

ਭਜ੍ਤ੍ਯਾ ਮਾਮ੍ ਅਭਿ (ਗ੍ਯ੍ਾ) ਜਾ ਨਾਤਿ, ਯਾਵਾਨ੍ ਯਹ ਚ ਅਸ੍ਮਿ ਤਦ੍ਤ੍ਵਤਹ।
ਤਤਹ ਮਾਮ੍ ਤਦ੍ ਤ੍ਵਤਹ ਗ੍ਯ੍ਾਤ੍ਵਾ, ਵਿਸ਼੍ਅਤੇ ਤਦ੍ ਅਨਨ੍ੰਤਰਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਭਜ੍ਤ੍ਯਾ : ਉਪਾਸਨਾ ਰਾਹੀਂ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਅਭਿ ਗ੍ਯ੍ਾ ਜਾਨਾਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਯਾਵਾਨ੍ : ਕੀ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਤਦ੍ਤ੍ਵਹ : ਸੱਚਾਈ ਅੰਦਰ। ਤਤਹ : ਤਦ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਤਦ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਤ੍ਵਾ : ਜਾਣ ਚੁੱਕਾ। ਵਿਸ਼੍ਅਤੇ : ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ। ਤਦ੍ : ਉਹ। ਅਨਨ੍ੰਤਰਮ੍ : ਪਿੱਛੋਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਸ ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ, ਮੈਂ ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਹਾਂ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਤੱਤਵ (ਸੱਚ) ਤੋਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਸੱਚ) ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਕੇ ਤੱਤਕਾਲ ਹੀ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਭਜ੍ਤ੍ਯਾ ਮਾਮ੍ ਅਭਿ (ਗ੍ਯ੍ਾ) ਜਾ-ਨਾ-ਤਿ - ਜਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲਈ ਖਿੱਚ ਤੇ ਰਾਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਆਪ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਵੱਖਰਾ ਕੋਈ ਅਸਤਿੱਤਵ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦਰਲੇ ਅਹੰਕਾਰਮਈ ਭਾਵ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਸਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਾ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਬ੍ਰਹਮ ਭੂਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ, ਸ਼ਾਂਤ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਨਿਵਿਕਾਰ ਹਾਂ' ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਹੰ: ਭਾਵ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਭਗਤੀ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਮਿਟ ਸਕਦਾ ਹੈ। ੦ ਯਾਵਾਨ੍ = ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਸਗੁਣ ਦੇ ਸਿਵਾਏ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਸ਼ਿਵ, ਗਣੇਸ਼, ਸ਼ਕਤੀ, ਸੂਰ੍ਯ ਆਦਿ ਅਨੇਕ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਲੀਲ੍ਹਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ - 'ਇਹੋ ਪਰਾਭਗਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਯਾਵਾਨ੍ ਅਰਥਾਤ ਸਮਗ੍ਰ ਰੂਪ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਚ,ਅਸ੍ਮਿ ਤਦ੍ ਤ੍ਵਤਹ =

ਇਹੋ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ, ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਕਲਾਂ ਸੂਰਤਾਂ ਵਿਚ, ਅਨੇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਮੇਤ, ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹੋ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਨੇਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਅਨੇਕਾਂ ਇਸ਼ਟ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਕਹੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕ ਹੈ। 'ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ, ਮੈਂ ਜੋ ਹਾਂ, - ਇਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੈ।" ੦ ਤਤਹ ਮਾਮ੍ ਤਦ੍ਤ੍ਵਤਹ ਗ੍ਯ੍ਾ ਤ੍ਵਾ, ਵਿਸ਼੍ ਅਤੇ ਤਦ੍ ਅਨੰਨ੍ਤਰ੍ਮ = ਅਜਿਹਾ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਕੇ, ਤਤਕਾਲ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜੋ ਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਭਾਵ ਸਨ, ਉਹ ਮਿਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਨ ਨਾਲ, ਉਸ ਵਿਚ ਅਨਜਾਨਪਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਤੱਤਵ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੂਰਣਤਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਉਥੇ ਪੁੱਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਪੁੱਜਣਾ ਅਸੰਭਵ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਅਸੰਭਵ ਲਈ ਪਹੁੰਚ, ਕੇਵਲ ਮੁਹੱਬਤ ਰਾਹੀਂ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਸੱਚੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਲਈ ਨਾ ਜਾਣਿਆ ਤੇ ਨਾ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਵੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਅਸਲ ਪਹਿਚਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਡਾਕਟਰ ਮਰੀਜ਼ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਉਹ ਦੁਖੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝ ਕੇ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਰੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਵੀ ਉਪਯੋਗੀ ਤੇ ਇਲਾਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਪਿਆਰ ਮੋਹ ਨਾਲ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਪਿਆਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲ ਸੇਵਾ ਹੈ। ਭਗਤ, ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ (ਭਗਤ) ਉਸ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਉੱਨਾ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਛੀ ਲਈ ਦੋ ਫੰਗਾਂ (ਪਰਾਂ) ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਭਗਤ ਲਈ ਅਥਵਾ ਸਾਧਕ ਲਈ, ਭਗਤੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਜੀਵ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਦੇਣ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ ਕੇ ਹੀ, ਉਹ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮਝ ਕੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਆਪ ਬ੍ਰਹਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ "ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਭੂ ਇੱਕ ਹਨ" ਇਕ ਮਾਲਕ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨੌਕਰ, ਨਿਰੰਤਰ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ, ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਾਂਗ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਾਲਕ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਵੀ ਬੈਠਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਰੇ ਘਰੇਲੂ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਆਪ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰੇ। ਪਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਵਿਅਕਤੀ ਐਡੇ ਉੱਚੇ ਰੁੱਤਬੇ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਕਹੇ ਤੇ ਠੁਕਰਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਲਕ ਫੇਰ ਵੀ ਇਹ ਰੁਤਬਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਪਰਕਰਣ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੇ ਹੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਭਗਤ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

18.56 **ਸ਼ਲੋਕ** :

सर्व-कर्माणि अपि सदा, कुर्वाणः मद्-वि-अप-आ-श्रयः। मद्-प्र-सादात् अव-आप्-नोति, शश्वतम् पदम् अ-वि-अयम्॥

ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮਾਣਿ ਆਪਿ ਸਦਾ, ਕੁਰ੍ਵਾਣਹ ਮਦ੍ਵਿਅਪ ਆਕਸ਼੍ਯਹ।
ਮਦ੍ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ ਅਵ ਆਪ੍ ਨੋਤਿ, ਸ਼ਕਸ਼੍ਵ੍ਤਮ੍ ਪਦਮ੍ ਅਵਿਯਯ੍ਮ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮਾਣਿ : ਸਾਰੇਕਾਰਜ। ਆਪਿ ਸਦਾ : ਭੀ ਹਮੇਸ਼ਾ। ਕੁਰ੍ਵਾਣਹ : ਕਰਦਿਆਂ। ਮਦ੍ਵਿਅਪ ਆਸ਼੍ਯਹ : ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਿਆਂ। ਮਦ੍ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ : ਮੇਰੀ ਸ਼ੋਭਾ ਰਾਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰਾਹੀਂ। ਅਵਆਪ੍ਨੋਤਿ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਸ਼੍ਵ੍ਤਮ੍ : ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਸਦੀਵੀ। ਪਦਮ੍ : ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ। ਅਵਿਯਯਮ੍ : ਜੋ ਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਸਦਾ ਸਮੱਸਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ (ਭਗਤ) ਮੇਰੇ ਅਨੁਗ੍ਰਹ (ਮੇਰੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਰਾਹੀਂ) ਉਹ ਸਦੀਵੀ ਅਨਾਸ਼ਵਾਨ (ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ) ਪਦ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮਣਿ ਅਪਿ ਸਦਾ, ਕੁਰ੍ਵਾਣਹ = ਏਥੇ, 'ਕਰਮਣਿ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਰ੍ਵ' ਤੇ ਕੁਰ੍ਵਾਣਹ ਪਦ ਦੇ ਨਾਲ 'ਸਦਾ' ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਧਿਆਨ ਪਰਾਯਣ ਸ਼ਾਂਖਯੋਗੀ ਨੇ ਸਰੀਰ ਵਾਣੀ ਤੇ ਮਨ ਦਾ ਸੰਜਮ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿਕੇ ਸਦਾ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਪਦ ਨੂੰ ਲੌਕਿਕ ਪਾਰ-ਲੌਕਿਕ ਸਮਾਜਿਕ ਸਰੀਰਕ ਆਦਿ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਮੇਰਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਭਗਤ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਸਾਧਨਾ ਭਜਨ ਕਰਕੇ, ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ, ਕਿ ਜੋ ਸਦਾ ਮਸ਼ੀਨ ਵਾਂਗ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਇੰਜ, ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਹੀ ਕਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿੰਦਾ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ "ਮਦ੍ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍" ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਕੇਵਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਕੌਣ ਹੈ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ? ੦ ਮਦ੍ਵਿਅਪ ਆਕ੍ਸ਼੍ਯਹ = ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਤੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਦਾ, ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ, ਅਥਵਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦਾ, ਕਿਸੇ ਘਟਨਾ, ਹਾਲਾਤ, ਵਸਤੂ, ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਕੇਵਲ ਮੇਰਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਮੇਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਸੁਤੰਤਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ, ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ (12.07) ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਘਾਟ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। (9.22) ਇਹ ਮੇਰਾ ਸਦਾ ਲਈ ਹੀ ਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਨਿਯਮ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਣ ਆ ਕੇ ਮੇਰਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (9-30-32) ੦ ਅਵ੍ਆਪ ਨੋਤਿ, ਸ਼ਕਸ਼੍ਵਤਮ੍ ਪਦਮ੍ ਅਵਿਅਯਮ੍ :- ਸਵੱਤਹ ਸਿੱਧ ਪਰਮ ਪਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ੍ ਅਵ੍ਯਯਪਦ ਸਰਵ-ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ। ਉਸੇ ਪਰਮ ਪਦ ਨੂੰ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿਚ ਪਰਮਧਾਮ, ਸਤਯ ਲੋਕ, ਬੈਕੁੰਠੇ ਲੋਕ, ਗੋਲੋਕ, ਸਾਕੇਤ ਲੋਕ, ਮੁਕਤੀ, ਸਰੂਪ ਸਥਿਤੀ ਆਦਿ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਮ ਪਦ ਇੱਕ

ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਮਾਰਗ ਤੇ ਉਪਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਭੇਦ ਹੋਣ ਨਾਲ ਉਪਾਸਕਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (7.21 ਤੇ 14.27)। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਚਿੰਨ-ਮਈ ਲੋਕ ਇਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਸਭ ਜਗ੍ਹ ਵਿਆਪਕ ਰੂਪ ਤੋਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਭਗਵਾਨ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਇਕ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲੋਕ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਜਦ ਭਗਤ ਦੀ ਹੋਰ ਨਿਸ਼ਠਾ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਿਛਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਉਂਦੇ ਜੀ ਉਸ ਲੋਕ ਦੀਆਂ ਦਿੱਵਯ ਲੀਲਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਰਬੋਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਰਮ ਆਪਣੇ ਸਿਖ਼ਰ ’ਤੇ ਪੁੱਜ ਕੇ ਵੀ ਇਕੋ ਹਨ। ਜੋ ਸਾਧਕ ਸਤਿਗੁਣਾਂ ਵਿਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਦਲਾਲੀ ਦਾ ਹੀ ਅੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਦਲਾਲੀ ਦਾ ਮੁੱਕ ਮੁਕਾ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਤਵ ਦਾ ਵੀ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਦਲਾਲੀ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇਜ਼ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਥਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀਆਂ। ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹਾਂ, ਸੱਖਣਾਪਣ ਹੀ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਉਪਜਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੁੱਛ ਜਿਹਾ ਯਤਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਅਨੁਸਾਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਦਲਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ, ਉਸ ਦੀ ਅਦੁੱਤੀ ਭਾਵਨਾ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸੋਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਸੋਚਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਲੋਪ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਤਮ ਤਿਆਗ ਦੀ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਦਰਅਸਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਮਿਲਦਾ। ਉਸ ਦੀਆਂ ਆਪਣੀਆ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਕੋਲ ਪੁੱਜਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਹੇਠਲੀ ਤਰੰਗ ਨਾਲ ਘਿਓ ਖਿਚੜੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀ ਹੁਣ ਦਰਿਆ ਦੀ ਨਹੀਂ ਆਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਬਲਕਿ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਸਾਧਕ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਉਹ ਇਕ ਹਸਤੀ ਹੈ ਪਰ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਾਲ ਯੁੱਧ ਕਾਰਜ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਖੇਡ ਦਾ ਇਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਖਿਡੌਣੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਉਹ ਨਾ ਅਭਿਨੇਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਦਲਾਲ ਹੈ, ਨਾ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਫਲ ਨੂੰ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜੋ ਵਸੀਲੇ ਵਜੋਂ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਹਉਮੈ ਹਾਰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਹੈ, ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ ‘ਕਰਮ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰੁੱਝੇ ਰਹਿਣਾ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਮੋਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਕਰਮ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਨ ਨੂੰ ਮੰਤਵ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾ ਕਰੋ। ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।’

✪ ✪ ✪

18.57 ਸ਼ਲੋਕ :

चेतसा सर्व-कर्माणि, मयि सम्-नि-अस्-य मद्-परः। बुध्-ति-योगम् उप-आ-श्रि-त्-य, मद्-चित्तः सततम् भव॥

ਚੇਤਸਾ ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮਾਣਿ, ਮਯਿ ਸਮ੍ਨਿ ਅਸ੍ਯ ਮਦ੍ ਪਰਹ।
ਬੁੱਧ੍ਤਿ ਯੋਗਮ੍ ਉਪ ਆਸ਼੍ਰਿਤ੍ਯ, ਮਦ੍ ਚਿਤਹ ਸਤਤਮ੍ ਭਵ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਚੇਤਸਾ : ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ’ਤੇ। ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮਾਣਿ : ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆਵਾਂ। ਮਯਿ : ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ। ਸਮ੍ਨਿਅਸ੍ਯ : ਸੰਨਿਆਸ ਲੈਣਾ। ਮਦ੍ਪਰਹ : ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਬੁਧ੍ਤਿ ਯੋਗਮ੍ : ਵਿਵੇਕ ਰੂਪ ਯੋਗ। ਉਪਾਸ਼੍ਰਿਤ੍ਯ : ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ। ਮਦ੍ਚਿਤਹ : ਮਨ ਨਾਲ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਸਤਤਮਮ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਭਵ : ਹੋਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੂ ਸਮੱਸਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਮਰਪਿੱਤ ਕਰਕੇ, ਮੇਰੇ ਪਰਾਯਣ ਹੋ ਕੇ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ, ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਬਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਚੇਤਸਾ ਸਰ੍ਵਕਰ੍ਮਣਿ ਮਯਿ ਸਮ੍ਨਿ ਅਸ੍ਯ - ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਅਰਪਨ ਕਰ ਦੇ। ੦ ਮਦ੍ - ਪਰਹ (ਮਤ੍ਪਰਹ) ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇ। ੦ ਬੁਧ੍ਤਿ ਯੋਗਮ੍ ਉਪ ਆਸ਼੍ਰਿਤ - ਯ = ਸਮਤਾ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਲੈ। ੦ ਚੇਤਸਾ - ਸਰ੍ਵ ਕਰ੍ਮਣਿ ਮਯਿ ਸਮ੍ ਨਿਅਸ੍ਯ - ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਅਰਪਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਚਿੱਤ ਤੋਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਮੰਨ ਲਵੇ ਕਿ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ, ਪਦਾਰਥ, ਘਟਨਾ, ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਕੋਈ ਵਸਤੂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਸਦਉਪਯੋਗ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ੦ ਮਦ੍ਪਰਹ (ਮਤ੍ਪਰਹ) ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਰਮ ਆਸਰਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਲੈਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਅਨੰਯ-ਭਾਵ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪਰਾਯਣ ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਬੁਧੁਤਿ ਯੋਗਮ੍ ਉਪ ਆਸ਼੍ਰਿਤ - ਯ - ਗੀਤਾ ਭਰ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਮਤਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਮਹਿਮਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਇਕ ਸਮਤਾ ਆ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਗਿਆਨੀ ਧਿਆਨੀ ਵੀ ਹੈ, ਯੋਗੀ ਭਗਤ ਆਦਿ ਵੀ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਤਾ ਨਹੀਂ ਆਈ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਲੱਛਣ ਹੋਣ ’ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣਤਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਇਹ ਸਮਤਾ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ, ਉਹ ਸੁਖੀ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਮਨੁੱਖ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹੇ ਕਿ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਾਲਾਤ ਨਾਲ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਸੁੱਖ ਅਥਵਾ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਅਤੇ ਦੁੱਖ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਵੀ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਸੁੱਖ ਆਏ ਦੁੱਖ ਆਏ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ, ਸੁੱਖ ਜਾਏ ਦੁੱਖ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵੀ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿਚ, ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ, ਲਾਭ ਹਾਨੀ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਹਮੇਸ਼ ਜਿਉਂ ਦਾ ਤਿਉਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਰਹੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਨਾਲ ਸਮਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਹ ਸਮਤਾ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਦ੍ਚਿੱਤਹ ਸਤਤਮ੍ ਭਵ - ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸਮੱਰਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ’ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਮਦ੍ਚਿਤਹ ਦੇ ਨਾਲ ਸਤਤਮ੍ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ (ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ) ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਹੋ ਜਾ। ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਤਦ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ। ‘ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ’ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹੰਤਾ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਲੱਗ

ਜਾਣ ਨਾਲ ਚਿੱਤ, ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਿਸ਼ਯ ਬਣਨ 'ਤੇ 'ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਹਾਂ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨਾਲ ਤਾਂ ਸਦਾ ਹੀ ਵਿਯੋਗ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਜੋ ਸੰਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਵਿਯੋਗ ਹੈ। ਜੇ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਸੰਯੋਗ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਤੋਂ ਵਿਯੋਗ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਨਿਤ੍ਯ ਵਿਯੋਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਭੁੱਲਕੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਯੋਗ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚਿੱਤ ਨਾਲ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਵਿਵੇਕ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ। ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦੇ ਅਰਥ - ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਬੜੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਦਾ ਬੋਝ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ - ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਜਿਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ, ਉਹ ਇੰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰੁੱਤਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਦੇ ਸਮਰਪਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਹ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਝ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਐਨ ਅਨੁਕੂਲ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਵੈ ਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੱਧੀ - ਯੋਗ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਜਾਣਨ ਅਤੇ ਲੱਭਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਲੜੀ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 'ਮੈਂ' ਉਪਾਧੀ ਦੀ ਢੁਕਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਗਲੀ ਪੜਤਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵਸਤੂ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿ ਸਕੀਏ ਕਿ ਇਹ 'ਮੇਰੀ' ਹੈ। ਤੀਜੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਠੀਕ ਅਸਲ ਕਰਮ ਕੀ ਹਨ ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਉਪਯੋਗੀ ਅਧਿਐਨ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਇਸ ਫੈਸਲੇ ਉੱਪਰ ਪੁੱਜਣ 'ਤੇ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਜੋ ਹਉਮੈ 'ਮੈਂ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਸ ਕੋਲ ਮਾਲਕੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ 'ਮੇਰਾ - ਮੇਰੀ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਢੁਕਵੀਂ ਪੜਤਾਲ, ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਇਸ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਲਿਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਉਮੈ - ਜੋ ਮੈਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਮਾਲਕੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮੇਰਾ/ਮੇਰੀ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਕਰਮ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਤੱਤ ਕੇਵਲ ਕਲਪਨਕ ਹੀ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਜੀਵਤਮ ਲਈ ਕੋਈ ਉੱਤਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਉਪਾਸਕ - ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ, ਉਹ ਕੰਮ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਜੋ ਵੀ ਫਰਜ਼ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਾ ਕਰੇਗਾ। ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕਰਮ ਸੰਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਕੰਮ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵੀ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜੋ ਜੋ ਵੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਹਨ। ਜੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਯੋਜਨਾ-ਬੱਧ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਅਧੂਰੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਸੰਨਿਆਸ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਕਾਰਜ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮਝ ਕੇ ਹੀ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਚਿੰਤਾ ਇਹ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣਾ ਮਨ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਰ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਜੇਕਰ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇਕੋ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਨਿਵਾਜੇ ਗਏ ਹੋ, 'ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਮੰਗ ਕਰਨੀ ਚਾਹੋਗੇ ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਇਹ ਮੰਗ ਕਰੋਗੇ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਸਕੂਲ, ਪਾਣੀ ਵਾਲੇ ਸਰੋਵਰ ਤੇ ਖ਼ੈਰਾਤ ਘਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਵਾਵੇ ? ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਰਉਪਕਾਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕ-ਹਿਤੂ-ਕਾਰਜ ਅਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਹਾਨ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਟਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਗ਼ੈਰ ਮਾਮੂਲੀ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਿਗੂਣੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਨੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਕਾਰਜ ਕਰੀਏ, ਬਲਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਜਾਈਏ। ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਭਗਤੀ ਕਰੀਏ, ਅਸਾਡਾ ਮਨ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹੇ। ਅਸਾਡੇ ਅੰਦਰ ਵਿਵੇਕ ਕਰਨ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਆਵੇ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਾਨਵ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਅਵੱਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਕਾਮਿਲ ਯਕੀਨ ਵਿਚ ਬੱਝ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਓਸਦੇ ਹੀ ਬੱਚੇ ਹਾਂ। ਜੋ ਸਰਬ-ਸ਼ਕੀਤਮਾਨ ਹੈ, ਅਮਰ ਹੈ, ਭਾਗਵਾਨ ਹੈ ਅਤੇ ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਵਿਵੇਕ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.58 **ਸ਼ਲੋਕ** :

मद्-चित्त: सर्व-दुर्गाणि, मद्-प्र-सादात् तरिष्यसि। अथ चेत् त्वम् अहम्-कारात्, न श्रो-स्यसि वि-नश्-स्यसि॥

ਮਦ੍ ਚਿਤਹ ਸਰ੍ਵ ਦੁਰ੍ਗਾਣਿ, ਮਦ੍ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ ਤਰਿਸ਼੍ਯਸਿ।

ਅਥ ਚੇਤ੍ ਤ੍ਵਮ੍ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਾਤ੍, ਨ ਸ਼੍ਰੋ ਸ੍ਯਸਿ ਵਿਨਸ਼੍ ਸ੍ਯਸਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਦ੍ ਚਿਤਹ : ਆਪਣਾ ਮਨ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਨਾ। ਸਰ੍ਵਦੁਰ੍ਗਾਣਿ : ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ। ਸਦ੍ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ : ਤੇਰੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ। ਤਰਿਸ਼੍ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਕਰੋਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਕਾਬੂ ਪਾ ਲਵੋਗੇ। ਅਥ : ਹੁਣ। ਚੇਤੁ : ਜੇ। ਤ੍ਵਮ੍ : ਤੁਹਾਡਾ। ਅਹਮ੍ਕਾਰਾਤ੍ : ਹਉਮੈਵਾਦ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸ਼੍ਰੋਸ੍ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਸੁਣੋਗੇ। ਵਿਨਸ੍ਸ੍ਯਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਆਪਣਾ ਮਨ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਕੇ, ਮੇਰੀ ਮਿਹਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਸਦਕੇ, ਤੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਉੱਪਰ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੂੰ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਵੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮਦ੍ ਚਿਤਹ ਸਰ੍ਵ ਦੁਰ੍ਗਾਣਿ ਮਦ੍ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ ਤਰਿਸ਼੍ਯਸਿ = ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਸੰਪੂਰਨ, ਵਿਘਨ ਵਾਧਾਂ, ਸ਼ੋਕ, ਦੁੱਖ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਵੇਂਗਾ। ੦ ਜੇ ਭਗਵਤ ਭਗਤ ਵੱਲੋਂ ਸਾਰੇ ਕਰਤੱਵ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੀ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿਚ ਫਿਰ ਵੀ ਕਮੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕੁੱਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਖਕੇ, ਅਭਿਮਾਨ ਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਸੂਖ਼ਮ ਦੋਸ਼ ਰਹਿ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਦੀ ਕੋਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ

ਕਰ ਲਵੇਂਗਾ। ੦ ਅਥ ਚੇਤ੍ ਤ੍ਵਮ੍ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਾਤ੍ ਨ ਸ਼੍ਰੋ ਸ੍ਯਸਿ - ਵਿਨ੍ਕ੍ਸ਼੍ ਸ੍ਯਸਿ = ਭਗਵਾਨ, ਅਤਿਅਧਿਕ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਤਮੀਯਤਾ ਪੂਰਵਕ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ 'ਅਥ' ਪਕਸ਼ਾਂਤਰ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੈਂ ਕਿਹਾ - ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਜੇ ਹੰਕਾਰ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਰਥਾਤ, 'ਮੈਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ ਕੁੱਝ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹਾਂ, ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਆਦਿ ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇਂਗਾ, ਮੇਰਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ = ਵਿਨ੍ਕ੍ਸ਼੍ ਸ੍ਯਸਿ। ਭਾਵੇਂ ਭੋਰਾ ਵੀ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਰਜਨ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਮੰਨੇ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਫਿਰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਚੇਤ੍' ਅਗਰ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਤੂੰ ਅਣਜਾਣਪੁਨੇ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇਂਗਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਭੁੱਲ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣੇਗਾ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕਸ਼ਮ੍ਯ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਮੁਆਫ਼ੀ ਯੋਗ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਹੰਕਾਰ ਜਾਂ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਕੇ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਪਤਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਸੁਰੀ-ਸੰਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਤਮ ਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ - ਏਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਪਸਾਰੇ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ। ਸਾਵੇਂ ਪੱਧਰ ਮਿਲਣਸਾਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਮੁਖੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਸਾਧਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਧਿਆਨ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਸਿਹਤਮੰਦ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਥਾਵਾਂ ਬਿਲਕੁਲ ਖੁਸ਼ਕ ਹਨ, ਉਥੇ ਪਾਣੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਪਾਸਾਰ ਲਈ ਦਰੱਖਤ ਲਗਾ ਕੇ ਗਰਮ ਮੌਸਮ ਤੇ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਠੰਡਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉੱਪਰ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਗਿਆਨ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਧਨ ਲੱਭ ਲਏ ਹਨ ਤੇ ਸਫਲਤਾਵਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵੀ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ, ਬਾਹਰਲੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਬਾਹਰਲੇ ਕੀਤੇ ਯਤਨ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜੇ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਇਹ ਵਧੇਰੇ ਸਫਲ ਤੇ ਅਰਥ ਭਰਪੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਿਆ, ਇਹ ਲਾਭਕਾਰੀ ਸੰਸਾਰ ਉਸ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਬਹੁਤੇ ਦੁੱਖ ਬਾਹਰ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਮਨ ਕਮੀਨਾ ਪਾਪੀ ਤੇ ਦੁਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਾ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਕਮੀਨਗੀ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਤੇ ਪਾਪ ਹੀ ਫੈਲਾਏਗਾ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੁੱਖਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਮਨ ਨਿਅੰਤਰਣ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ, ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ੈਤਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਹ ਮਨ - ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਿਤ ਹੈ, ਹਰ ਪਾਸੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲੋਂ ਉਪਯੋਗੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਹੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸੱਚਾ ਸੁੱਚਾ ਉਪਾਸਕ ਤੇ ਸਾਧਕ ਹੈ, ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੱਥ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਹਾਇਤਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਭਗਤ ਦੀ ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਕੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਪੱਕ ਪ੍ਰਵੀਨ ਦ੍ਰਿੜਮਨ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਨੂੰ ਦਰਸਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਤਸੀਹੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ, ਜੋ ਜੋ ਕਠਨ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ, ਉਹ ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮੰਨ ਲਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਾਧਨਾ ਭਗਤੀ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਠਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੈ। ਜੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ, ਸਾਰਿਆਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਭਗਤ ਨੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹਉਮੈ ਮਿਟਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ - ਤੁਸੀਂ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੋਗੇ, ਭਾਵੇਂ ਜਿੰਨੇ ਯਤਨ ਵੀ ਤੁਹਾਡੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹਉਮੈ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਹਉਮੈਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਧੇਰੇ ਹੋਵੇ, ਕਿ 'ਮੈਂ ਹੀ ਕਰਤਾ ਹਾਂ' ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਤਹਾਡੇ ਮਨ ਉੱਪਰ ਕਾਬੂ ਪਾਇਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਮਨ ਵਿਚ ਛੁਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਉਮੈ ਦੀ ਝਲਕ ਹੋਵੇ।

✪ ✪ ✪

18.59 **ਸ਼ਲੋਕ** :

यत् अहम्-कारम् आ-श्रि-त्-य, न योत्स्ये इति मन्-य-से। मिथ्या एषः वि-अव-सायः ते, प्र-कृतिः त्वाम् नि-योक्ष्यति॥

ਯਤ੍ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਿਤ੍ਯ, ਨ ਯੋਤ੍ਸ੍ਯੇ ਇਤਿ ਮਨ੍ਯਸੇ।
ਮਿਥ੍ਯਾ ਏਸ਼ਹ ਵਿਅਵ ਸਾਯਹ ਤੇ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿਹ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਨਿਯੋਕ੍ਸ਼੍ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਤ੍ : ਜੇ। ਅਹਮ੍ਕਾਰਮ੍ : ਹਉਮੈਵਾਦ। ਆਸ਼੍ਰਿਤ੍ਯ : ਸ਼ਰਣ ਲੈ ਚੁੱਕਣਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਯੋਤ੍ਯ੍ਯੇ : ਮੈਂ ਲੜਾਂਗਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮਨ੍ਯਸੇ : ਤੁਸੀਂ ਸੋਚੋਗੇ। ਮਿਥ੍ਯਾ : ਅਭਿਮਾਨੀ, ਘੁਮੰਡੀ, ਖਾਲੀ। ਏਸ਼ਹ : ਇਹ। ਵਿਅਵ ਸਾਯਹ : ਇਰਾਦਾ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ। ਤੇ : ਉਸ ਦਾ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿਹ : ਕੁਦਰਤ। ਤ੍ਵਾਮ੍ : ਉਸ ਦਾ। ਨਿਯੋਕ੍ ਸ਼੍ਯਤਿ : ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੇਗਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੇ ਤੂੰ ਘੁਮੰਡੀ ਬਣ ਕੇ ਇਹ ਮੰਨ ਰਿਹਾ ਹੈਂ ਕਿ "ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਲੜਾਂਗਾ", ਤਾਂ ਇਹ ਤੇਰਾ ਇਰਾਦਾ ਖਾਲੀ ਅਥਵਾ ਮਿਥਿ ਹੈ। ਅਭਿਮਾਨ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੇਰਾ ਸੁਭਾਓ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਅਜਿਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੇਗੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧਤ੍ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਮ੍ ਆਸ਼੍ਰਿਤਯ - ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵ - ਮਹੱਤਵ ਤੋਂ ਅਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਵਿਕ੍ਰਿਤ ਅੰਸ਼ ਹੈ 'ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਹਾਂ' ਅਜਿਹੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹਰਦਮ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਬਦਲਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ। (3.05) ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੱਸ ਹੋਇਆ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕਰਮ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕਰਨਾ ਵੀ ਕਰਮ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਮਨੁੱਖ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵੱਸ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਉਸ ਤੋਂ ਨਿਰਲਿਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਲਈ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਜਿਹਾ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ੦ ਨ ਯੋਤਸਯੇ ਇਤਿ ਮਨ੍ਯਸੇ :- ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, (ਵੇਖੋ 2.07) ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਸਾਫ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, 'ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। (2.09) ਇਹ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ। ਭਗਵਾਨ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ, ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਤਰਫ਼ ਤੋਂ 'ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦਿੱਤੀ।' ਇਹ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਨਹੀਂ, ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੇਗਾ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਹੱਸ ਪਏ। (2.10) ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਜਨ ਨਾਲ ਅਤਿਅਧਿਕ ਸਨੇਹ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਹੁੰਣਾ ਏਂ, ਉਹੋ ਹੀ ਤੂੰ ਕਰ।' (18.63) ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ

ਲੱਗੀ। ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, ਨ ਯੋਤ੍ਸ੍ਯੇ ਕਿ ਤੂੰ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਏਂ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਇੰਜ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕਰਦਾ। ਮੈਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ, ਕੀ ਨਾ ਕਰਾਂਗਾ ? ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਮੇਰੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਗਿਆ ਏਂ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ। (7.14) ਤ੍ਰੈਗੁਣਮਈ ਮਾਇਆ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ ਰੁਕਾਵਟ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। (7.13) ੦ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਾਣੀ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵੱਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮੰਨਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਗ਼ੁਲਾਮ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਪਦਾਰਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੌਤ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। (9.03) ੦ ਮਿਥ੍ਯਾ ਏਸ਼ਹ ਵਿਅਵ ਸਾਯਹ ਤੇ – ਵ੍ਯਵਸਾਯ ਅਰਥਾਤ ਨਿਸ਼ਚਾ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਵਾਸਤਵਿਕ – ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਜੋ ਨਿਤ੍ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਹ ਨਿੱਸ਼ਚਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ। 2. ਅਵਾਸਤਵਿਕ – ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਕਰਨਾ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨਾ ਮਿਥਯ ਹੈ, ਝੂਠਾ ਹੈ। ਆਸਰਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਹ ਤ੍ਵਾਮ੍ ਨਿ ਯੋਕ੍ਸ਼੍ – ਯਤਿ = ਭਗਵਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਤੇਰਾ ਕਸ਼ਤਰੀ ਸੁਭਾਅ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਹੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਕਸ਼ਤਰੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ ਸੂਰਬੀਰਤਾ, ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਪਿੱਠ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣਾ (18.43) ਤੇ ਧਰਮ ਮਯ ਯੁੱਧ ਦਾ ਮੌਕਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਤੂ ਯੁੱਧ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕੇਂਗਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਇਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਇਕ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਇਸ ਨਿਰਦਇਤਾ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਉੱਪਰ ਹੱਸ ਵੀ ਪਵੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਸ ਅੰਦਰ ਜਿਹੜੀ ਹਉਮੈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਉਮੈ ਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਛੋਟੇ ਮਾਸੂਮ ਬੱਚੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮਾਂ ਬਾਪ ਵੱਲੋਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੀਆਂ ਆਦਤਾਂ ਛੁਪੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਸ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਨੇ ਇਸ ਕਤਲ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਕਿਉਂ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਸਾਧਨ ਉਥੇ ਨਹੀਂ, ਜਿਥੇ ਹਉਮੈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਰਮ ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਭੈੜਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਭੈੜਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜੋ ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੁਰਿਆਈਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਭਿੰਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਛੋਟੇ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਬਹਾਨਾ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਏਸੇ ਲਈ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ : "ਤੈਨੂੰ ਕਸ਼ਤਰੀ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਏਸੇ ਦਿਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਤੇਰਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਤੂੰ ਬੁਰਾਈ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਦੇਖੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੀ ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਇਕਾਂਤਵਾਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰੇਂ ? ਜਦੋਂ ਤੇਰੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਅਨਿਆਇ ਤੇ ਪਾਪ ਹੋ ਰਹੇ ਹੋਣ ? ਗੂੜ੍ਹੀ ਨੀਂਦ ਵਿਚ ਵੀ ਕੱਟ ਰਹੇ ਮੱਛਰ ਵੱਲ ਤੇਰਾ ਹੱਥ ਅਚਾਨਕ ਝਪੱਟਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਤੇਰੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਏਸੇ ਲਈ ਜੋ ਦੁਸ਼ਟਤਾ ਹੈ, ਬੁਰਾਈ ਹੈ, ਉਹ ਤੈਨੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰੇਗੀ। ਤੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਫੈਸਲਾ ਤੇਰੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਦਵੰਦਾਤਮਕ ਝਗੜੇ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਲਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨਦੇਹ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਏਂ। ਇਹ ਭਾਵ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਉਤਪਨ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਬੁਰਾਈ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਏਂ। ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਰਿਹਾ ਏ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਰਜੋਗੁਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤੇਰੇ ਅੰਦਰ ਹਉਮੈਵਾਦ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਹਾਰ ਨਾ ਮੰਨ ਤੇ ਤੂੰ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਨਾ ਕਰਵਾ।" ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਖੁਦੀ ਹੈ, ਹਉਮੈਵਾਦ ਹੈ, ਨਾ ਗਿਆਨ, ਨਾ ਮੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਅਜੇ ਤੱਕ ਹਉਮੈਵਾਦ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਉਸ ਲਈ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ।'

✪ ✪ ✪

18.60 **ਸ਼ਲੋਕ** :

स्व-भाव-जेन कौन्तेय, नि-(बन्ध्) बध्-त: स्वेन कर्मणा।
कर्तुम् न इच्छसि यत् मोहात्, कर्-इ-(स्य) ष्यसि अ-वश: अपि तत्॥

ਸ੍ਵਭਾਵ ਜੇਨ ਕੌਂਤੇਯ ਨਿ (ਬੰਧੂ) ਬਧ੍ਤਹ ਸ੍ਵੇਨ ਕਰ੍ਮਣ।
ਕਰ੍ਤੁਮ੍ ਨ ਇਛੱਸਿ ਯਤ੍ ਮੋਹਾਤ੍, ਕ੍ਰ ਈ (ਸ੍ਯ) ਸ਼੍ਯਸਿ ਅਵਸ਼ਹ ਅਪਿ ਤਤ੍॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਸ੍ਵਭਾਵ ਜੇਨ : ਆਪਣੀ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਕੌਂਤੈਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਨਿ (ਬੰਧੂ) ਬਧ੍ਤਹ : ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਪਾਬੰਦ। ਸ੍ਵੇਨ : ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ। ਕਰ੍ਮਣ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਰਾਹੀਂ। ਕਰ੍ਤੁਮ੍ : ਕੰਮ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਇਛੱਤਿ : ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਯਤ੍ : ਉਹ। ਮੋਹਾਤ੍ : ਮਾਇਆ ਤੋਂ। ਕ੍ਰ ਈ (ਸ੍ਯ) ਸ਼੍ਯਸਿ : ਕਰੋਗੇ। ਅਵਸ਼ਹ : ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਤਤ੍ : ਉਹ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– 'ਹੇ ਕੌਂਤੇਯ! ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੋ ਕਰਮ ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਬੇਬਸੀ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰੇਂਗਾ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਸ੍ਵ-ਭਾਵ ਜੇਨ ਕੌਂਤੇਯ ਨਿ (ਬੰਧ੍) ਬਧ੍ ਤਹ ਸ੍ਵੇਨ ਕਰ੍ਮਣਾ – ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਵਿਚ, ਜਿਵੇਂ ਕਰਮ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਵਿਰਤੀਆਂ ਰਹੀਆ ਹਨ, ਇਸ ਜਨਮ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਜਿਵੇਂ ਸੰਸਕਾਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਵੇਂ ਦੇਖਿਆ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਜੋ ਕਰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਬਣੀ ਹੈ – ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸੁਭਾਅ' ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸ੍ਵਭਾਵ ਜੇਨ ਸ੍ਵਕੀਯ ਕਰਮ ਕਿਹਾ ਹੈ। (ਦੇਖੋ 2.31) ੦ ਕਰਤੁਮ੍ ਨ ਇਛਸਿ ਯਤ੍ ਮੋਹਾਤ੍, ਕਰ੍ ਇ (ਸ੍ਯ) ਸ਼੍ਯਸਿ ਅਵਸ਼ਹ ਅਪਿ ਤਤ੍ = ਸੁਭਾਅ ਤੋਂ ਕਸ਼ਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਤੂੰ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੋ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਪਰਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਕਰੇਂਗਾ। ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਨੇ ਕਰਤੱਵ ਪਾਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਜੇ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਘਾਟਾਂ ਜਾਂ ਦੋਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਦੋਸ਼ ਵਾਧਕ (ਪਾਪ ਜਨਕ) ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ (3.35 ਤੇ 18.47) ਉਸ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਮ (ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤੂੰ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਵਿਚ ਪਰਵੱਸ ਏਂ। ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਸੁਭਾਅ) ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋ। ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਕਰਮਾਂ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। (3.33) ੦ ਭਗਵਾਨ – ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਕਸ਼ਤਰੀ

ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਗਾ ਦੇਵੇਗਾ। ਜੇ ਤੂੰ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਮੇਰੀ ਆਗਿਆ (ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ) ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਮ ਕਰੇਂਗਾ ਤਾਂ ਤੇਰਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ੁੱਧ-ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਮੁਕਤੀ ਮਾਰਗ ਹੈ। ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਨ ਹੈ। ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਕਰਮ ਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ, ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਓ ਜਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਤਰਮੁਖ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਇਕ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਸਾਈਕਲ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਈਕਲ ਨੂੰ ਟੋਏ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਅੰਦਰ ਸਿਖਾਂਦਰੂ ਘੱਟ ਹੋਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਕਈ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਮਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਜਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਦੁੱਖ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹੀ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ੍ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸੁਪਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬਣਤਰ ਦਾ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਯੋਜਨਾ ਬੱਧ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੱਜਰਬਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨੋ-ਤਰੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਓ ਤੋਂ ਉਲਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਵੀ ਪਰ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਕਿ ਚੰਗੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਭੈੜੇ ਹੀ ਸੁਪਨੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਬਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਰਕ ਸਵੱਰਗ ਆਦਮੀ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਹਨ। ਆਦਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਛਾਈਂ ਵਾਂਗ ਉਸ ਨਾਲ ਚਿਮਟੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਉਹ ਬਰਤਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਲਸਣ ਦਾ ਰਸ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਤੇਜ਼ ਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਬਰਤਨ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਨਾ ਧੋ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਤਿੱਖੀ ਤੇਜ਼ ਕੌੜੀ ਗੰਧ ਆਉਂਦੀ ਹੀ ਰਹੇਗੀ। ਹਉਮੈਵਾਦ ਲਗਭਗ ਲਸਣ ਦੀ ਗੰਧ ਵਾਂਗ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਠੋਰ ਸ਼ਖ਼ਤ ਹੈ ਤੇ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਖ਼ੁਰਾ-ਖੋਜ ਮਿਟਾ ਦੇਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ।'

✪ ✪ ✪

18.61 ਸ਼ਲੋਕ :

ईश्वर: सर्व-भू-तानाम्, हृद्-देशे अर्जुन तिष्ठति। भ्रामयन् सर्व-भूतानि, यन्त्र-आ-रूढानि मायया॥

ਇਸ਼੍ਵਰਹ ਸਰ੍ਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਹ੍ਰਦ੍ਦੇਸ਼ੇ ਅਰ੍ਜੁਨ, ਤਿਸ਼੍ਟ੍ਤਿ।
ਭ੍ਰਾਮਯਨ੍ ਸਰ੍ਵ ਭੂਤਾਨਿ, ਯੰਤ੍ਰ ਆ ਰੂਡਾਨਿ ਮਾਯਯਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਸ਼੍ਵਰਹ : ਈਸ਼੍ਵਰ। ਸਰ੍ਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ। ਹ੍ਰਦ੍ਦੇਸ਼ੇ : ਦਿਲਾਂ ਅੰਦਰ। ਅਰ੍ਜੁਨ : ਹੇ ਅਰਜਨ। ਤਿਸ਼੍ਟਤਿ : ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭ੍ਰਾਮਯਨ੍ : ਘੁੰਮਣ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਮਨ ਵਿਚ ਘੋਖ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ। ਸਰ੍ਵਭੂਤਾਨਿ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਯੰਤ੍ਰ ਆਰੂਡਾਨਿ : ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹਨਾ। ਮਾਯਯਾ : ਮਾਇਆ ਰਾਹੀਂ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਅਰਜਨ ! ਮਾਇਆ ਰਾਹੀਂ ਸਮੱਸਤ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਯੰਤਰ ਰੁਡ (ਕਿਸੇ ਮਸ਼ੀਨ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕਰਨ ਵਾਂਗ) ਭ੍ਰਮਨ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਈਸ਼ਵਰ ਸਮੱਸਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਸ਼ਵਰਹ ਸਰ੍ਵ ਭੂਤਾਨਾਮ੍...... ਯੰਤਰ ਆਰੂਤਾਨਿ ਮਾਯਯਾ = ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਭ ਦਾ ਸ਼ਾਸਕ ਹੈ, ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਿਰਪੱਖ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਭ ਦਾ ਸੰਚਾਲਕ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ 'ਮੈਂ' ਤੇ 'ਮੇਰਾ' ਮੰਨ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮੇਰੇਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੁਭਾਅ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਗ਼ੁਲਾਮ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਤਾਂ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਯੰਤਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯੰਤਰਾਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਸੁਭਾਅ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਪਾ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰੀਰਾਂ ਤੋਂ 'ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨਾਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਚੰਗਾ ਹੈ, ਮਰਯਾਦਾ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਮਰਯਾਦਾ-ਯੁਕਤ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜੇ ਸੁਭਾਅ ਭੈੜਾ ਹੈ। ਨਫ਼ਰਤ ਵਾਲਾ ਚੰਡਾਲ ਰੂਪੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵੀ ਭੈੜੀਆਂ ਹੀ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਯੰਤਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਸਥਿਤ-ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁਭਾਅ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸੁਭਾਅ ਸੁਧਾਰਨ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਹੈ। ਸੁਭਾਅ ਚੰਗਾ ਮੰਦਾ ਕਰਨ ਦਾ, ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਮਨੁੱਖ ਆਪ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੁੱਧ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਰਥ ਉੱਪਰ ਸਵਾਰ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਰੱਥ ਚੱਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋਧਾ ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰੱਥ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਤੋਂ ਅਚੇਤ ਹੈ ਤੇ ਜੋਧਾ ਸੁਚੇਤ ਹੈ, ਉਸ ਸਭ ਕੁੱਝ ਤੋਂ, ਜੋ ਵੀ ਉਹ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਨਾਇਕ ਜਿਸ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਰਮ ਦਾ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਥਵਾਹਕ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹਥਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਯੁੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਸਾਰੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵਿਧੀ ਪੂਰਵਕ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਆਪ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। - ਉਹ - ਪ੍ਰਭੂ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦਾ ਹੀ ਪਰਤਾਪ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ - ਜਿਹੜਾ ਰੰਗ ਤੋਂ ਸਫ਼ੈਦ ਹੋਵੇ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਹੋਵੇ। ਜੋ ਦਿਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁੱਧ ਹੈ, ਨਿਰਮਲ ਹੈ, ਉਹ ਸੱਚ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ - ਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਰਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ, ਬਲਕਿ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਰਹਿਣ

ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁੱਡੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜਿਹੜੀਆਂ ਘੁੰਮਦੇ ਪਹੀਏ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਵੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੀਵ ਅਗਿਆਨੀ ਹਨ ਉਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਸਵੈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਹ ਇਸ ਰਾਏ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਕਰਨਾ, ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਏ ਦੇ ਸੱਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵਧੇਰੇ ਮਾਯਾ ਦੇ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹੋ ਹੀ ਸਾਧਕ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਬਦਲ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸਵੀਕਾਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਿਡੌਣਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੋ ਉੱਚੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਨੀਵੇਂ ਹਨ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਹਨ। ਉਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਾਧਨ ਦੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕ ਸਹਿਮਤੀ ਵਾਲਾ ਮਾਧਿਅਮ (ਵਾਹਨ) ਬਣਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਸੱਪ ਦੇ ਦੰਦਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਜ਼ਹਿਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ। ਜੇ ਉਹੋ ਜ਼ਹਿਰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਕੋਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਪਿਆਰਾ ਗੁਣ ਹੈ। ਪਰ ਇਹੋ ਮਾਇਆ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਬੰਧਨ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.62 ਸ਼ਲੋਕ :

तम् एव शरणम् गच्छ, सर्व-भावेन भारत। तत्-प्र-सादात् पराम् शन्तिम्, स्थानम् प्र-आप्-स्यसि शश्वतम्॥

ਤਮ੍ ਏਵ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਗੱਛ, ਸਰ੍ਵ ਭਾਵੇਨ ਭਾਰਤ।

ਤਤ੍ ਪ੍ਰ ਸਾਦਾਤ੍ ਪਰਾਮ੍ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍, ਸ੍ਥਾਨਮ੍ ਪ੍ਰਆਪ੍ ਸ੍ਯਸਿ ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਮ੍ : ਉਸ ਨੂੰ। ਏਵ : ਭੀ। ਸ਼ਰਣਮ੍ ਗੱਛ : ਸ਼ਰਣ ਲੈਣੀ। ਸਰ੍ਵ ਭਾਵੇਨ : ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ। ਤਤ੍ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ : ਉਸ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ। ਪਰਾਮ੍ : ਪਰਮ, ਮਹਾਨ। ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ : ਸ਼ਾਂਤੀ। ਸ੍ਥਾਨਮ੍ : ਘਰ ਨਿਵਾਸ। ਪ੍ਰਆਪ੍ ਸ੍ਯਸਿ : ਓਹ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਣਗੇ। ਸ਼ਾਸ਼੍ਵਤਮ੍ : ਸਦੀਵੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ! ਤੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਓਸ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਜਾ। ਓਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਤੂੰ ਪਰਮ-ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ-ਸਥਾਨ ਨਿਤਯ ਪਰਮ ਧਾਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਮ੍ ਏਵ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਗਛ - ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜੋ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਚਾਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੂੰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈ। ਹੋਰ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਆਦਿ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ। ੦ ਜਦ ਤੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਯੰਤਰ ਨਾਲ ਮੈਂ ਮੇਰੇਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਤਦ ਤੱਕ ਈਸ਼ਵਰ ਆਪਣੀ ਮਾਇਆ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੁਮਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ 'ਏਵ' ਪਦ ਵਿਚ ਉਸ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਰੀਰ ਰੂਪੀ ਯੰਤਰ ਨਾਲ ਭੋਰਾ ਵੀ 'ਮੈਂ - ਮੇਰੇ ਪਨ' ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖ ਕੇ ਤੂੰ ਕੇਵਲ ਉਸ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਚਲਾ ਜਾਹ। ੦ ਸਰ੍ਵ ਭਾਵੇਨ : ਸਰਵ ਭਾਵ ਤੋਂ ਸ਼ਰਨ ਜਾਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਤੋਂ, ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੋਵੇ। ਸਰੀਰਕ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਸ ਦਾ ਪੂਜਨ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰੇਮ ਪੂਰਕ ਭਜਨ ਹੋਵੇ। ਓਸ ਦੇ ਵਿਧਾਨ ਵਿਚ ਚਲ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਮੇਰਾ ਕਲਿਆਨ ਸੰਭਵ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ ਪਰਾਮ੍ ਸ਼ਾਂਤਿਮ੍ - ਸ੍ਥਾਨਮ੍ ਪ੍ਰਆਪ੍ ਸ੍ਯਸਿ ਸ਼ਾਕਸ਼੍ਵਤਮ੍ = ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ (18.56) ਮੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਵਿਘਨ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। (18.58) ਇਹੋ ਗੱਲ ਏਥੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੋਂ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸਥਾਨ (ਪਦ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਪਰਮ-ਪਦ ਨੂੰ ਹੀ 'ਪਰਾਸ਼ਾਂਤੀ' ਨਾਂ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪਰਾਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸਥਾਨ (ਪਰਮਪਦ) ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਕੋ ਥਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਪਰਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪ-ਰਤਿ ਤੇ ਸ਼ਾਸ਼ਵਤ ਸਥਾਨ ਦਾ ਅਰਥ 'ਪਰਮਪਦ' ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਮੇਵ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਗੱਛ - ਭਗਵਾਨ ਇਸ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਰਵ ਵਿਆਪੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਸ਼ੰਕਾ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ? ਜੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਗਤੀ ਨੂੰ 18.63 ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਨਗਤੀ ਨੂੰ (18.64) ਸ਼ਲੋਕ ਅਨੁਸਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਗੁਪਤ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਸਰਬ-ਵਿਆਪੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੀ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ 4.06, 5.21, 9.24 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 18.61, 15.15 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਰਾਹੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਦਰਸਾਇਆ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੋਵੇਂ ਇਕ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਸਵੱਲਾ ਲਾਭਕਾਰੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੰਮ ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਵੇ। ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਣਾ, ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦਲਾਲ ਸਮਝਣਾ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਣਾ, ਅਜਿਹੇ ਰਵੱਈਏ, ਅਸਥਾਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਜੀਵਤਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਲਈ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਜੋ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਉਹ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਲਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲਹਿਰਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਆਕਾਰ ਅਸਥਾਈ ਹਨ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੜ ਵਾਂਗ ਤਰਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਉਹੋ ਹੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਹਿਰ ਦੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਖੇਡ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਹਸਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸੱਚ ਪ੍ਰਤੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨਾ - ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਲਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਆਰੰਭ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਾਂਡਵ ਭਰਾ, ਵਿਦੁਰ, ਦਰੋਪਤੀ ਕਚੇਲਾ ਅਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਦੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਵੀ ਓਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੋਹਾ, ਸੁਗਰੀਵ, ਭਵੀਸ਼ਨ ਤੇ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਰਨ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕੈਕਈ, ਬਾਲੀ ਰਾਵਨ ਆਦਿ

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਨੇ ਦੁੱਖ ਤਸੀਹੇ ਝੱਲੇ ਸਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸਥਿਤੀ ਉਪਯੋਗੀ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਲੀ ਸੁੱਖ ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪੌਣ ਨਿਰੰਤਰ ਚੱਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਪਾਸਕਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਚਤੁਰ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲ ਮਲਾਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੱਲ ਰਹੀ ਆਪਣੇ ਹੱਕ ਵਾਲੀ ਹਵਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਮਲਾਹ ਅਜਿਹੀ ਉਪਯੋਗੀ ਹਵਾ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਮਿਹਨਤ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅਜਿਹੇ ਲੋਕ ਕਰਮ ਵਿਚ ਫਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਕਰਮ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਸਥਾਨ ਤੇ ਸਰਬੋਤਮ ਸ਼ਾਂਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.63 ਸ਼ਲੋਕ :

इति ते ज्ञानम् आ-ख्या-तम्, गुह्यात् गुह्य-तरम् मया। वि-मृश्-य एतत् अशेषेण, यथा इच्छसि तथा कुरू॥

ਇਤਿ ਤੇ ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਆਖ੍ਯਾ ਤਮ੍, ਗੂਹ੍ਯਾਤ੍ ਗੂਹਾਤਰਮ੍ ਮਯਾ।
ਵਿ ਮ੍ਰਸ਼੍ਯ ਏਤਤ੍ ਅਸ਼ੇਸ਼ਣ, ਯਥਾ ਇਛਸਿ ਤਥਾ ਕੁਰੂ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤੇ : ਉਸਨੂੰ। ਗ੍ਯਾਨਮ੍ : ਬੁੱਧੀ। ਆਖ਼੍ਯਾਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਗੂਹਯ੍ਾਤ੍ : ਗੁਪਤ ਭੇਦ ਬਿਨਾਂ। ਗੂਹਾਤਰਮ੍ : ਵਧੇਰੇ ਗੁਪਤ ਭੇਦ ਵਾਲਾ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਵਿਮ੍ਰਸ਼੍ਯ : ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਕਰਨਾ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਅਸ਼ੇਸ਼ਣ : ਪੂਰੇ। ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਇਛਸਿ : ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਤਥਾ : ਇੰਜ। ਕ੍ਰੂ : ਕਰਨਾ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਗਿਆਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਕੇ ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਚਾਹੁਣਾ ਏਂ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਇਤਿ ਤੇ ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਆਖ਼੍ਯਾਤਮ੍ ਗੁਹਯ੍ਾਤ੍ ਗੁਹਯ੍ ਤਰਮ੍ ਮਯਾ = ਪੂਰਵ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸਰਬ–ਵਿਆਪਕ ਅੰਤਰ–ਯਾਮੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਗਤਿ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਏਥੇ 'ਇਤਿ' ਪਦ ਤੋਂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਸ਼ਰਨਗਤੀ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਵਰਨਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ ਗੁਪਤ ਹੈ ਤੇ ਅੰਤਰ ਯਾਮੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨਗਤੀ ਅਤਿ ਗੁਪਤ ਹੈ। ੦ ਵਿਮ੍ਰਿਸ਼੍ ਯ ਏਤਤ੍ ਅਸ਼ੇਸ਼ਣ = ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਅਤਿ ਗੁਪਤ ਸ਼ਰਨਗਤੀ ਰੂਪ ਗਿਆਨ ਦੱਸ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਭਗਤੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਤੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਉਪਰੋਕਤ ਦੱਸੀਆਂ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਏਤਤ੍ ਪਦ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲਾਂ ਆਈਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਅਸ਼ੇਸ਼ਣ' ਪਦ ਵਿਚ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਮ੍ਰਿਸ਼੍ਯ ਏਤਤ੍ ਅਸ਼ੇਸ਼ਣ = ਪਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਤਿ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਦੀ ਸੰਧੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਅਰਜਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬੇਮੁਖ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ? ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੇਰੀਆਂ ਕਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਅਸਲੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਝ ਲਵੇਗਾ, ਫਿਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ੦ ਯਥਾ ਇਛਸਿ ਤਥਾ ਕੁਰੂ – ਪਹਿਲੀਆਂ ਆਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ, ਫਿਰ ਤੇਰਾ ਜਿਵੇਂ ਜੀਅ ਕਰੇ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਤੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਣਾ ਏਂ, ਕਰ। ਅਜਿਹੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਆਤਮੀਯਤਾ ਕ੍ਰਿਪਾਲਤਾ ਅਤੇ ਹਿਤੈਸ਼ੀ–ਪੁਣਾ ਝਲਕਦਾ ਹੈ। ੦ 7.02, 9.01, 10.1 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ, ਅਰਜਨ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਰਜਨ ਉੱਪਰ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਆਤਮੀਯਤਾ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ੦ ਭਗਤ – ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਧਮਕੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਉਹ ਸੱਚ ਜੋ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਤੇ ਡੂੰਘਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਦੂਜੀ ਸੱਚਾਈ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੁਪਤ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਤੇ ਗੁਪਤ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਬਾਕੀ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਭੇਦਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਨੂੰ ਹੁਣ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਯੁੱਗਾਂ ਤੱਕ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਸਨ। ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਨੇ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਤੋਂ ਲਾਭ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅੰਦਰਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਚਮਤਕਾਰ ਨਾਲ ਹੀ ਵਰਤ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਗਿਆਨ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਅਰਪਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਵਹਾਰ ਗਿਆਨ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪਵਿੱਤਰ ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੈਵੀ ਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿਦਿਆ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਨਾਤਨ ਹੈ। ਪੁਰਾਣੀ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰਣ ਪਰਪੱਕ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਿਗਿਆਨ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗਿਆਨ ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਤੋਂ ਸਥਾਈ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਵੱਲ, ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਵੱਲ ਹੋ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੌਤ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਵੱਲ ਲਿਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਮਲੀ ਪਾਸਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਆਦੇਸ਼ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ? ਇਸ ਵਿਚ ਫੋਕੀ ਝੂਠੀ ਦਲੀਲ, ਦੰਭ ਤੇ ਰੂੜ੍ਹੀ ਬੱਧ ਸਿਧਾਂਤ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦਾ। ਜੋ ਨਿਯਮ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਨਿਯਮ ਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸਵੀਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲਾਭ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਗਿਆਨ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਨਿਰਮਲਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਵੀਨਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ ਲੈਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਾ ਕੋਈ ਪਾਪ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਅਪਮਾਨ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਜਾਨਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਵਿਨਾਸ਼ਵਾਦ, ਨਾਸਤਿਕਤਾ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਹੋਂਦ, ਨਾ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਖੋਜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਮਾਰਗ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਕਾਸ ਅਥਵਾ ਵਾਧੇ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਭੌਤਿਕੀ ਮਾਨਸਿਕ ਬੌਧਿਕ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਅਰਜਨ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਸਹੀ ਸ਼ੁੱਧ–ਸਮਝ ਉਤਪਨ ਕਰਨ। ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੈਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਿਯਮਾਂ ਅਸੂਲਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਅਮਲ ਕਰਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹਨ। ਜਿਹੜੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ

ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਉਹ ਅਟੁੱਟ ਤੇ ਅਖੰਡ ਹਨ। ਉਹ ਸਤਿ ਸਰੂਪ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬਹਾਨੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਖਿਅਕ, ਨਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਪ ਸੁਰੱਖਿਅਕ ਹਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਯੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਯੋਗ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮਾਲਕ ਕਰਤਾ ਗੁਰੂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਯਮ ਪਾਲਕ ਹਨ। ਸੱਚ ਨੂੰ ਢੂੰਡਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.64 ਸ਼ਲੋਕ :

सर्व-गुह्य-तमम् भूय:, श्रृणु मे परमम् वच:। इष्ट: अ(स्)-सि मे दृढम् इति, तत: वच् स्यामि ते हितम्॥

ਸਰ੍ਵ ਗੁਹਯਤਮਮ੍ ਭੂਯਹ, ਸ਼੍ਰਣੁ ਮੇ ਪਰਮਮ੍ ਵਚਹ।
ਇਸ਼੍ਟਹ ਅ (ਸ੍) ਸਿ ਮੇ ਦ੍ਰਡਮ੍ ਇਤਿ, ਤਤਹ ਵਚ੍ ਸ੍ਯਾਮਿ ਤੇ ਹਿਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਸਰ੍ਵ ਗੁਹਯਤਮਮ੍ : ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੁਪਤ। ਭੂਯਹ : ਦੁਵਾਰਾ, ਫਿਰ। ਸ਼੍ਰਣੁ : ਸੁਣਨਾ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਪਰਮਮ੍ : ਪਰਮ, ਵਡੇਰਾ। ਵਚਹ : ਸ਼ਬਦ। ਇਸ਼੍ਟਹ : ਪਿਆਰਾ। ਅ (ਸ੍) ਸਿ : ਆਪ ਹੋ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਦ੍ਰਡਮ੍ : ਪਿਆਰਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਤਤਹ : ਇਸ ਲਈ। ਵਚ੍ ਸ੍ਯਾਮਿ : ਬੋਲੇਗਾ। ਤੇ : ਉਸ ਦਾ। ਹਿਤਮ੍ : ਜੋ ਚੰਗਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਗੁਪਤ ਤੋਂ ਗੁਪਤ ਮੇਰੇ ਪਰਮ ਬਚਨ ਨੂੰ ਤੂੰ ਫਿਰ ਸੁਣ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਏਂ। ਏਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਹਿਤ ਵਾਲੇ ਬਚਨ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਸਰ੍ਵ ਗੁਹਯ੍ ਤਮਮ੍ ਭੁਯਹ, ਸ਼੍ਰਣੁ ਮੇ ਪਰਮਮ੍ ਵਚਹ = ਪਹਿਲੇ ਤ੍ਰੇਹਠਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੁਪਤ (ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਦੀ) ਤੇ ਅਤਿ ਗੁਪਤ (ਅੰਤਰ ਯਾਮੀ ਨਿਰਾਕਾਰ ਦੀ) ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ 9.01 ਤੇ 15.20 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਅਤਿ ਵਧੇਰੇ ਗੁਪਤ (ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਹੈ ਪਰ 'ਸਰਬ ਗੁਹਯ੍ਤਮ' ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਤਿ ਗੁਪਤ') ਸਭ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਕਹੀ ਗਈ। ਭਗਵਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਫਿਰ ਕਹਾਂਗਾ – ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ। ੦ ਦਰਅਸਲ ਸਰਵਗਹਯ੍ਤਮ੍ ਪਦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਛਿਆਠਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਇਸ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। 2.07 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ, ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਅਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹੋਏ ਭਗਵਾਨ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ – ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਬਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਦੇਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਲ। ਪਰ ਏਥੇ 18.66 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ 'ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਭਾਰ ਆਪਣੇ ਉਪਰ ਨਾ ਲੈ – ਇਹ ਭਾਰ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਛੱਡ ਦੇ......। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਭਾਰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਸਾਰੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਤੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਵਚਨ ਸੁਣ। ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ 18.57 ਅਤੇ 18.58 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਇਸ਼ਟਹ ਅ (ਸ੍) ਸਿ ਮੇ ਦ੍ਰੜਮ੍ ਇਤਿ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮਰਜ਼ੀ ਆਵੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ......। ਜੋ ਆਗਿਆ ਪਾਲਕ ਹੈ, ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ, 'ਭਗਵਾਨ ਮੇਰਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਸ ਭੈਅ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤਰ ਏਂ।' ਇਹ ਸਫਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਸਫਾਈ ਤਾਂ ਹੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਜਦ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭੈਅ ਹੋਵੇ, ਸ਼ੰਕਾ ਹੋਵੇ, ਹਲਚਲ ਹੋਵੇ। ੦ ਇਸ਼ਟ – ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਭਗਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤ ਸਭ ਕੁੱਝ ਛੱਡ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਟ ਮੰਨ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਿਯਮ ਅਟੱਲ ਹੈ (4.11 ੦ ਦ੍ਰਿੜਮ੍ – ਪਦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੂੰ ਇਕੋ ਵਾਰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਆਪਦੇ ਸ਼ਰਣ ਹਾਂ। (2.07) ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀ ਸੱਚੇ ਹਿਰਦੇ ਤੋਂ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਕਿ 'ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਹਾਂ।' ਉਸਨੂੰ ਮੈਂ ਸੰਪੂਰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਇਹੋ ਮੇਰਾ ਵਰਤ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ ਵਚ੍ ਸ੍ਯਾਮਿ ਤੇ ਹਿਤਮ੍ – 'ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਮਿੱਤਰ ਏਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਵਧੇਰੇ ਗੁਪਤ ਗੱਲ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸਠ ਗੱਲ ਹੀ ਤੈਨੂੰ ਕਹਾਂਗਾ। ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਾਂਗਾ। ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇਰਾ ਹੀ ਲਾਭ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਦੀ ਥਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰਕ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲਾ ਕੋਇਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਅੱਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਚਮਕ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋਇਆਂ – ਦੁੱਖ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲਣੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਡੁਬਕੀ ਲਾਉਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਕੁ ਜੋ ਤਜਰੱਬੇ ਕਾਰ ਹਨ, ਉਹੋ ਹੀ ਇੰਜ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਜੋ ਮੁੱਖ ਨਿਯਮ ਕਾਰਜ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ, ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇਕ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਮਝਦਾਰ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਨਸਿਕ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰਜਨ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰੇਯਾਸ ਸਿਖਾ ਦੇਣ। ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ ਆਪ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੁਣ ਸ਼ਿਸ਼ ਵਾਂਗ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੇਯ੍ਾਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰਮਮ੍ ਵਾਚਹ ਜਿਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਉੱਚਤਮ ਮਹਾਨ ਸ਼ਬਦ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਵਾਕਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਰੇ ਸ਼ਬਦ ਮਹਾਂ ਵਾਕਯ ਹਨ। ਪਰਮੱਮ੍ ਵਾਚਹ ਮਹਾਂਵਾਕ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਹਨ, ਜੋ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸਮਝ ਆਮ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਾਫ ਅਧਿਆਤਮਕ ਸੱਚ, ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਰਮਲ ਤੇ ਅਗਾਂਹ ਵਿਧੀਆਂ ਆਤਮਾਵਾਂ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ੁੱਧ ਸੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਝ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਚੇ ਮਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਜੋ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰਸਾਇਣਕ ਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਦੈਵੀ-ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਥੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਦੈਵੀ ਛੂਹ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ, ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਸ ਨੂੰ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਨਿਗੁਣੀ ਜਿਹੀ ਸਰਕੜੇ ਦੀ ਡੰਡੀ ਤੋੜਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬੰਸਰੀ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਲਤੜਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੇਕਾਰ ਘਾਹ ਫੂਸ ਕੂੜਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਨੇ ਬੰਸਰੀ ਬਣ

ਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਕਾਰਜ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਜੋ ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਮੁਗਧ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਹਨ। ਬੇਕਾਰ ਸਰਕੜੇ (ਬਾਂਸ) ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਇਕ ਸਾਜ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਗੀਤ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੈਵੀ ਛੋਹ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਦੂਜੇ - ਪ੍ਰਭੂ ਮਾਨਵੀ ਸਮੱਗਰੀ ਨਾਲ ਕੀ ਕੁੱਝ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ਲੋਕ ਵੇਖੋ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਇਕ ਸਾਧਕ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ? ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਿੰਦਾਵਣ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਗਵਾਲਣਾਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਮਝਦੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਨ। ਬੱਸ ਏਸੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਸੀ। ਭਗਤ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਭਾਗ ਹੈ। ਉਹ ਏਸੇ ਭਾਵਨਾ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.65 ਸ਼ਲੋਕ :

मद्-तना: भव मद्-भज्-त:, मद्-याजी माम् नमस्-कुरू।

माम् एव (इ-स्य) एष्य-सि सात्यम्, ते प्रति-जा(ज्ञ) ने प्रिय: असि मे॥

ਮਦ੍ ਮਨਾਹ ਭਵ ਮਦ੍ ਭਜ੍ਤਹ, ਮਦ੍ ਯਾਜੀ ਮਾਮ੍ ਨਮਸ੍ ਕੁਰੂ।

ਮਾਮ੍ ਏਵ (ਈਸ੍ਯ) ਏਸ਼੍ਯਸਿ, ਸਤ੍ਯਮ੍ ਤੇ, ਪ੍ਰਤਿ ਜਾ (ਗ੍ਯ਼ਾ) ਨੇ ਪ੍ਰਿਯਾਹ ਅਸਿ ਮੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਦ੍ ਮਨਾਹ : ਮਨ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਤ ਕੀਤਿਆਂ। ਭਵਮਦ੍ ਭਜ੍ਤਹ : ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਰੱਖਦਿਆਂ। ਮਦ੍ਯਾਜੀ : ਮੇਰੇ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ। ਮਾਮ੍ : ਮੈਨੂੰ। ਨਮਸ੍ਕੁਰੂ : ਝੁਕ ਜਾਣਾ, ਡੰਡੌਤ ਕਰਨੀ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਏਸ਼੍ਯਸਿ : ਆਪ ਆਵੋਗੇ। ਸ੍ਤਯਮ੍ : ਸੱਚਾਈ। ਤੇ : ਉਸ ਨੂੰ। ਪ੍ਰਤਿ ਜਾ (ਗ੍ਯ਼ਾ) : ਮੈਂ ਇਕਰਾਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਿਯਾਹ : ਪਿਆਰਾ। ਅਸਿ : ਆਪ ਹੋ। ਮੇ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਮਨ ਲਗਾਉਣਾ ਵਾਲਾ ਏਂ। ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਏਂ। ਮੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਏਂ। ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਦਾ ਏਂ। ਇੰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਏਂ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਸਤਿ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਏਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਮਦ ਭਜ੍ਤਹ = ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ 'ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਅਹੰਤਾ (ਮੈਂ ਪਨ) ਨੂੰ ਬਦਲ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਧਕ ਲਈ ਸਾਧਨ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਜਟਲਾਉਣੇ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਦ੍ ਭਜ੍ਤਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਹਾਂ, ਮੇਰਾ ਆਪਣਾਪਨ ਹੈ, ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਥਾਂ 'ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਮੇਰੇ ਹਨ' ਦੇ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਨਾ ਮੈਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਹਾਂ, ਨਾ ਹੀ ਮੇਰਾ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਮਤਾ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਦ੍ ਮਨਾਹ = ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੰਨ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਮਨ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਤਾਂ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੀ ਹੈ। ਮਨ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਨਾਂ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲੀਲ੍ਹਾ ਆਦਿ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਹੋਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਦ੍ਯਾਜੀ - ਅਹੰਤਾ ਬਦਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਅਥਵਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮੰਨ ਲੈਣ 'ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ, ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਾਧਕ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਉਹੋ ਕੰਮ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ-ਸੰਬੰਧ ਦ੍ਰਿੜ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਵਧ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਭਗਵਾਨ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਲੰਘਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ ਨਮਸ੍ - ਕੁਰੂ = ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਦਰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮੱਰਪਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਤੇ ਇੰਜ ਕਹਿਣਾ, 'ਮੈਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹਾਂ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਰਨਗੇ, ਉਹ ਮੰਗਲਮਈ ਹੋਵੇਗਾ। ਦ੍ਰਿੜ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣਾ, ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਸਮਕਾਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ ਏਵ (ਈ ਸ੍ਯ) ਏਸ਼੍ਯ-ਸਿ ਸਤ੍ਯਮ੍ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿ ਜਾ (ਗ੍ਯ਼ਾ) ਨੇ ਪ੍ਰਿਯਹ ਅਸਿ ਮੇ :- ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਮਨ ਲਾਉਣ ਨਾਲ, ਮੇਰਾ ਪੂਜਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਿਵਾਸ ਕਰੇਗਾ - ਅਜਿਹੀ ਮੈਂ ਸਤ੍ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਆਰਾ ਏਂ।' ੦ ਪ੍ਰਿਯਹ ਅਸਿ ਮੇ - ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਜੀਵ ਮਾਤਰ ਨਾਲ ਅਤਿਅਧਿਕ ਸਨੇਹ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਜੀਵ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਚਾਹੇ ਭੇਜੇ - ਭਗਤ ਨੂੰ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦੁੱਖ (ਨਰਕ) ਵਿਚ ਪਾਵੇ, ਚਾਹੇ ਸੁੱਖ (ਸਵੱਰਗ) ਵਿਚ ਲਿਜਾਵੇ - ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਵਿਧਾਨ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਜੀਵ ਤੋਂ ਕਦੇ ਬੇਮੁਖ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਇਹ ਬਲਕਿ ਜੀਵ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਤਿ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਇਕ ਹਨ। ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੂਰਜੀ ਰੂਪ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਸੁਗਾਤ ਧੁੱਪ ਤੇ ਗਰਮੀ ਹੈ, ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਜੀਵਨ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੂਰਜ ਲਈ ਨੰਗਾ ਸੱਚ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵੀ ਨੰਗਾ ਸੱਚ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਖ਼ਰਾ ਖ਼ਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਜੋ ਸੱਚ ਹੈ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਲਈ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ 'ਤੇ ਅਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਸੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ। 'ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਪਿਆਰਾ ਏਂ' ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਉਂਜ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪਵਿਤਰਤਾ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਸਮਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਗਵਾਹ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦਵੈਤਾ ਤੇ ਵਿਸ਼ੱਸ਼ਟ-ਆਦਵੈਤਾ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤਾ - ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਰੀਕੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਢੰਗਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆਰ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਬੱਧਤਾ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਏਕੀਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੇਲ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉੱਨਤੀ ਅਥਵਾ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਸਿਖ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਿਆਰ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਅੰਤਰ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਚਰਮ ਸੀਮਾ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੇ ਥਾਂ ਜਾਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਸਵਾਰੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਪਵਿੱਤਰ ਯਾਤਰਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸਾਧਨ ਤੇ ਮੰਤਵ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ, ਅਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ, ਇਕ ਵਰ ਹੈ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ

ਨੂੰ ਸਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਦਮੀ ਇਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾਉਂਦਾ। ਉਸ ਦਾ ਮੂਲ ਮਨ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਲਿਜਾਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਸਰੂਪ ਵਾਲਾ ਮਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਲਈ ਬਹੁਤ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੈਦਾਵਾਰ ਦਾ ਵਾਧਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਆਵਾਰਾ ਭੌਂਦੂ ਵਿਵਹਾਰ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਨਿਰੰਤਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਸਹੀ ਸਮਝ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਨ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਸਮੱਰਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੁਚੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਫਿਰ ਦੈਵੀ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਖ਼ਰ ਅਥਵਾ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਮੌਕਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਪ੍ਰਭੂ ਆਰਾਧਨਾ ਤੇ ਭਗਤੀ ਵਧਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ-ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੋਪੀ, ਜਦੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਰੰਗੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਹੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਤਵ ਪੂਰਤੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਸ਼ੁੱਧ ਉਪਾਸਨਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੈਵੀ-ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਵੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਪਰ ਵੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਪਾਗਲਪਣ ਅਵੱਸਥਾ ਵਰਗੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਛਾ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਾ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਦੌਲਤ ਦਾ ਪਿਆਰ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਉੱਪਰ ਸਾਰਾ ਧਨ ਦੌਲਤ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਂ ਬਾਪ ਆਪਣੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਾਧਕ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪਿਆਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਆਪਣਾ ਆਪ, ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਸ ਉਪਰੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਡੰਡੌਤ ਜਾਂ ਸਜਦਾ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਇਕ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜ ਨੂੰ - ਉਹ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਪਾਸਕ ਪ੍ਰਭੂ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਡੰਡੌਤ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਸੰਬੰਧੀ ਸੱਚ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਵੱਧ ਚਰਨ-ਬੰਦਨਾ ਕਰੇਗਾ, ਉਨੀ ਵਧੇਰੇ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇਗਾ। ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਇਕੱਤੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸਿਖਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਭਗਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਤਬਾਹੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਇਸ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਆਪ ਇਹ ਕਾਰਜ ਪੂਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਚਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਾਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਇਥੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ਡੁੱਬ ਰਿਹਾ ਵਿਅਕਤੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨਾਲ ਹਵਾ ਵਿਚ ਸਾਹ ਲੈਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.66 ਸ਼ਲੋਕ :

सर्व-धर्मान् परि-त्यज्-य, माम् एकम् शरणम् व्रज। अहम् त्वा सर्व-पापेभ्य:, मोक्षयिष्यामि मा शुच:॥

ਸਰ੍ਵ ਧਰ੍ਮਾਨ੍ ਪਰਿਤ੍ਯਜ੍ਯ, ਮਾਮ੍ ਏਕਮ੍ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਵ੍ਰਜ।
ਅਹਮ੍ ਤ੍ਵਾ ਸਰ੍ਵ ਪਾਪੇਭ੍ਯਹ, ਮੋਕ੍ਸ਼੍ਯਿਯਾਮਿ ਮਾ ਸ਼ੁਚਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰ੍ਵ ਧਰ੍ਮਾਨ੍ : ਸਾਰੇ ਫਰਜ਼। ਪਰਿਤ੍ਯਾਜ੍ਯ : ਤਿਆਗ ਚੁੱਕਿਆ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ, ਮੈਨੂੰ। ਏਕਮ੍ : ਇਕੱਲਾ। ਸ਼ਰਣਮ੍ : ਸ਼ਰਣ ਲੈਣੀ। ਵ੍ਰਜ : ਲੈਣਾ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਤਵਾ : ਓਸਦਾ। ਸਰ੍ਵ ਪਾਪੇ ਭਯਹ : ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ। ਮੋਕ੍ਸ਼੍ਯਿਯਾਮਿ : ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਾ : ਨਹੀਂ। ਸ਼ੁਚਹ : ਦਿਲ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ (ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਸੰਨਿਆਸ ਲੈ ਕੇ) ਮੇਰੀ ਇਕ ਹੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਜਾ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਤੂੰ ਸ਼ੋਕ ਮੱਤ ਕਰ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਸਰ੍ਵ ਧਰ੍ਮਾਨ੍ ਪਰਿਤ੍ਯਾਜ੍ਯ - ਮਾਮ੍ ਏਕਮ੍ ਸ਼ਰਣਮ੍ ਵ੍ਰਜ = ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ, ਧਰਮ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਰਥਾਤ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ - ਇਕੋ ਇਕ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾ। ੦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਣਾ - ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਪਤਨੀ ਆਪਣਾ ਗੋਤਰ, ਪਤੀ ਦੇ ਗੋਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਭਗਤ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਗੋਤ, ਜਾਤ, ਨਾਂ ਆਦਿ (ਆਪਣੀ ਸ਼ਨਾਖ਼ਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ) ਖ਼ਤਮ ਕਰਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਕੇ ਨਿਰਭੈਅ ਨਿਸ਼ਚਿੰਤ ਤੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਧਰਮ ਸ਼ਬਦ ਏਥੇ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ 'ਸ੍ਵਭਾਵਜ' ਸ੍ਵਧਰ੍ਮਾਨ੍ ਤੇ ਕਰਮ ਪਦ ਆਏ ਹਨ। ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਰਮ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਵਿਚਕਾਰ ਸ੍ਵ-ਧਰਮ ਹੈ। ਜੋ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਵਾਚਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਧਰਮ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ੦ ਗੀਤਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਮਾਂ ਅਰਥਾਤ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸਰਵ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਧਰਮ ਹੈ। ੦ ਧਰਮ ਦਾ ਆਸਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜੇ ਕੋਈ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਆਸਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਅਨੰਯ-ਭਗਤੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ੦ ਸੁਗਮਤਾ ਨਾਲ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ (7.14) ੦ ਅੰਨਯਚੇਤਾ ਲਈ ਮੈਂ ਸੁੱਲਭ ਹਾਂ (8.14)। ੦ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅੰਨਿਹ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (8.22)। ੦ ਅੰਨਯ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਯੋਗ ਮੋਕਸ਼ ਮੈਂ ਹੀ ਵਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। (9.12) ੦ ਅੰਨਯ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (11.54) ੦ ਅੰਨਯ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਕਲਿਆਣ ਕਰਦਾ ਹਾਂ (12.6-7) ੦ ਗੁਣਾਤੀਤ ਹੋਣ ਦਾ ਉਪਾਅ ਅੰਨਯ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ (14.26) ੦ ਭਗਵਾਨ ਸਾਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਉਪਾਯ ਤੇ ਉਪੇਯ ਸਾਧਨ ਤੇ ਸਾਧਯ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।' ੦ ਅਹਮ੍ ਤਵਾ ਸਰ੍ਵ ਪਾਪੇ ਭਯਹ - ਮੋਕ੍ਸ਼੍ਯਿਸ਼੍ਯਾਮਿ ਮਾ ਸ਼ੁਚਹ = ੦ ਅਰਜਨ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਨੂੰ ਪਾਪ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ 'ਭਿੱਖਿਆ ਲੈਣੀ ਬਿਹਤਰ' ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਪਰਲੋਭਨ ਕਾਰਨ ਉਹ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 'ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਸੰਪੂਰਨ ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵਾਂਗਾ।" ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਛੱਡ ਕੇ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਂਗਾ, ਫੇਰ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਭਾਵਾਂ, ਵਿਰਤੀਆਂ, ਆਚਰਣਾਂ, ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਵਾਂਗਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਵੀ ਆਉਂਦਾ ਅਥਵਾ ਸੁਧਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਤੈਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਘਾਟ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਤੇਰੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਮੈਂ ਦੂਰ ਕਰਾਂਗਾ। ੦ ਮਾ ਸ਼ੁੱਚਹ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ

1. ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਕੇ ਤੂੰ ਚਿੰਤਾ ਕਰਦਾ ਏਂ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਅਪਰਾਧ ਹੈ, ਤੇਰਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੈ। ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਲਈ ਕਲੰਕ ਹੈ। 2. ਅਜੇ ਤੇਰੇ ਭਾਵ ਵਿਰਤੀਆਂ ਅਸ਼ੁੱਧ ਹੀ ਹਨ। ਤੂੰ ਐਨੀ ਚਿੰਤਾ ਮੱਤ ਕਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। 3. ਅਰਜਨ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਸੱਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅੱਠਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਭੂਮੰਡਲ ਦਾ ਧਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁੱਖ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਸ਼ੋਂਕ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਕੇ ਜੋ ਵੀ ਤੂੰ ਸ਼ੋਕ ਕਰਦਾ ਏਂ - ਫਿਰ ਤੇਰੀ ਵੱਡੀ ਗ਼ਲਤੀ ਹੈ - ਹੁਣ ਤੇਰਾ ਸ਼ੋਂਕ ਦੂਰ ਕਰਨਾ ਮੇਰਾ ਕੰਮ ਹੈ। 4. ਸ਼ਰਨਾਗਤ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਭਗਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸਦਗਤੀ ਦੁਰਗਤੀ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। o ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚੋਂ ਭੈਅ ਸ਼ੋਕ, ਚਿੰਤਾ, ਸ਼ੰਕਾ, ਪਰੀਖਿਆ ਤੇ ਵਿਪਰੀਤ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। o ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਵਿਸ਼ੇ ਸੰਬੰਧੀ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ ਹਨ 1. ਅਨੰਯ ਭਾਵ ਤੋਂ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾ। ਦੇਖੋ (18.66) 2. ਉਹ ਸਰ੍ਵਗ੍ਯ ਪੁਰਸ਼, ਸਰਵ ਭਾਵ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਜਨ ਕਰਦਾ ਹੈ (15.11) ਤੇ ਤੂੰ ਸਰਵ-ਭਾਵ ਤੋਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਜਾ। (18.62)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਕ ਜੀਵ ਜਿਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਰਮ ਰੂਪੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਕਰਮ ਧਰਮ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ, ਇਹੋ ਲਾਭਕਾਰੀ ਧਰਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤਿਆਗਣਾ ਵੀ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੀਤੇ ਉਪਰਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਖ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹਾਰ ਮੰਨਣਾ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੋਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਿੰਨਤਾਂ ਤਰਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਇਹ ਤਾਂ ਫੌਜ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨਦੀ ਜਾਂ ਦਰਿਆ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਹੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਦਰਿਆ ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਸਮੁੰਦਰ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਤੱਕ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਸਮੱਰਪਣ ਦਰਅਸਲ ਸਵੈ ਨੂੰ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕਾਰਜ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਅਨੰਤ ਚੰਗਿਆੜੇ ਹਨ। ਕਰਮਯੋਗੀ - ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲੂ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ ਸਮੱਰਪਨ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਇਕ ਭਗਤ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਪਰ ਆਸ਼ਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਜਾਂ ਭੈੜਾ, ਜੋ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਚੰਗੇ ਤੇ ਭੈੜੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਧਰਮ ਤੇ ਅਧਰਮ ਵਿਚ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਰੰਭ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਭਗਤ, ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਈ ਕੋਈ ਵੱਖਰੀ ਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਨਿਰਮਾਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਖੁਦੀ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੋ ਕੇ ਭੀੜ ਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿਚ ਤੁਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਗਤ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੋਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮਸਤ ਹੋਇਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਦੁਰਘਟਨਾਵਾਂ ਘਟਿਤ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕੋਈ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦੀ ਵਿਚ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਪਾਸਕ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਨੇਕ ਕਾਰਜ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀ ਬੇਅੰਤ ਤੇਜ਼ ਵਿਚਾਰ ਹੀ ਭਗਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰਨ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਅੰਦਰ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਵੀ ਸਵੈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ। ਚੰਗੀਆਂ ਤੇ ਭੈੜੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਦਲਾਓ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਧਰਮ ਜਾਂ ਅਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਪਿਛੋਕੜ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਾ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਜੋ ਚੇਤਨਾ ਜਾਂ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੰਤਰ ਕੀ ਹੈ, ਬਾਹਰ ਕੀ ਹੈ, ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਇਹੋ ਪ੍ਰਭੂ-ਸ਼ਰਣ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਵੈ ਸਪੁਰਦਗੀ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਜਾਂ ਸ਼ਰਣ ਲੈਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਯੋਗੀ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਭਗਤ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਇਕ ਸਾਮਾਨ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ - ਜੋ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਗਾਂ ਦੀ ਖ਼ਾਸੀਅਤ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਯੋਗੀ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਸਤਿਮਈ ਪਹਿਲੂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਗਿਆਨੀ ਚਿੱਤ ਸਮਝ ਕੇ ਜੋੜਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਭਗਤ ਇਸ ਦੇ ਆਨੰਦਮਈ ਪੱਖ ਵਿਚ ਪ੍ਰਫੁਲਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਅਚੇਤ ਸਰਦੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਆਦਮੀ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਬੱਚੇ ਵਿਚ ਕਲੰਕ-ਰਹਿਤ ਪਿਆਰ ਦੀ ਸਦਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੈਵੀ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਨਾਵਟੀਪਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਾ ਉਸ ਵਿਚ ਨਫ਼ਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਰੁਚੀਆਂ ਅਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈ ਚੁੱਕੀਆਂ, ਸੁੱਤੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਹ ਅਜੇ ਗਿਆਨੀ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਨਿਰਪੱਖ, ਨਿਰਲੇਪ, ਮਾਸੂਮ ਜੋ ਸਭ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ-ਮਨ, ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਕ ਬੱਚੇ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ ਕਿ ਮਨ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੀ ਸਾਰੇ ਤਿਆਗਾਂ ਤੋਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ। ਜੋ ਮਨ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਰੁਚੀਆਂ ਅਤੇ ਮਿਜ਼ਾਜ ਚਿਮੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਲਾਉਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਹੱਦ ਤੋਂ ਵਧ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਇਲਾਜ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹੋ ਕੁਦਰਤੀ ਰਾਹ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾ ਦੇਵਾਂਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਭੈੜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਕਸਤ ਹੋਵੇਗੀ। ਇੰਜ ਸਵੈ-ਧਰਮ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਚਿਮਟਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਤੇ ਕਰਮ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਚੁਕਵਾਉਣਾ - ਇਹੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੀਂਹ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਬੱਦਲ - ਹੇਠਾਂ ਭਰਵਾਂ ਮੀਂਹ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਫ਼ ਅਸਮਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਤਮਾ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨ ਸਰੂਪ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਵਸਤੂ, ਸ਼ੁੱਧ ਤਾਂ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਇਹ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੋਵੇ। ਉਹੋ ਵਸਤੂ ਅਪਵਿੱਤਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਸਤੂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਾਪ ਹੋਣ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਦੂਜੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਹਿ ਦੇਈਏ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਪਾਪੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਹੋ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਰਮ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਹੀਂ, ਪਰਾਏ

ਹਨ। ਜਦੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਪਾਪ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੋਕਸ਼ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੀਵਤਵ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਵੈ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਚੇਤਨਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਵਿਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਹੈ, ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਉਹ ਅਮਰ ਹੈ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੁਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਪਵਿੱਤਰ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਸਥਾਨ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਬੱਚਾ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਕ ਨਿਸ਼ਪ੍ਰਾਣ (ਮੁਰਦਾ) ਬੱਚਾ ਨਹੀਂ ਰੋਂਦਾ। ਇਕ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰੋਣਾ ਧੋਣਾ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਦੁੱਖ ਖ਼ਤਮ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜੋ ਦੈਵੀ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਯੋਗ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਰਾਮਤਾ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਪੁੱਛ ਪੜਤਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਤਾਂ ਹਰ ਪੱਖ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਚਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅੰਦਰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਸਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦਮ੍ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਦੇ ਤਿਆਗ ਪਿੱਛੋਂ ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਬਾਕੀ ਬਚਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਸਦੀਵੀ ਤੇ ਸਰਬ-ਲੋਕ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਰੂਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਰੁਚਿਤ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਲਈ ਹੈ, "ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰੋ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਪੂਰੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਜਾਗੋ।" ਪ੍ਰਭੂ ਅਜਿਹੇ ਫੁਰਮਾਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, "ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰੋ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਅੰਤਰਗਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਲ ਕਰੋ।" ਆਪ ਫਿਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਸੁਭਾਗ ਸ਼ਾਲੀ ਹਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਵੈ ਸਮੱਰਪਿਣ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਮਿਲਾਪ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਪੂਰਣ ਆਤਮ ਸਮਰੱਪਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਹ ਦਿਨ ਭਰ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਪਿੱਛੋਂ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਨਾ ਚਿੰਤਾ, ਨਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਨੰਦ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ, ਇਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪

18.67 ਸ਼ਲੋਕ :

इदम् ते न अ-तपस् काय, न अ-भज्-ताय कदाचन। न च अ-शुश्रूषवे वाच्यम्, न च माम् यः अभि-असूयति॥

ਇਦਮ੍ ਤੇ ਨ ਅਤਪਸ੍ ਕਾਯ, ਨ ਅਭਜ੍ਤਾਯ ਕਦਾਚਨ।

ਨ ਚ ਅਸ਼ੁਸ਼੍ਰੂਸ਼ਵੇ ਵਾਚ੍ਯਮ੍, ਨ ਚ ਮਾਮ੍ ਯਹ ਅਭਿਅਸੁ ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਦਮ੍ : ਇਹ। ਤੇ : ਉਹ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਤਪਸ੍ਕਾਯ : ਜੋ ਤਪੱਸਿਆ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਭਜ੍ਤਾਯ : ਜੋ ਉਪਾਸਨਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਕਦਾਚਨ : ਹਮੇਸ਼ਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਸ਼ੁਸ਼੍ਰੂਸ਼ਵੇ : ਜੋ ਸੇਵਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜੋ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਵੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਅਭਿਅਸੂਯਤਿ : ਨਿੰਦਾ ਕਰਨੀ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ਾਸਤਰ ਕਦੇ ਵੀ ਤਪ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਨਾ ਅਭਗਤ ਤੋਂ ਤੇ ਨਾ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਹੀ ਤੇ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦਵੇਸ਼ ਭਾਵ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਦਮ੍ ਤੇ ਨ ਅਤਪਸ੍ ਕਾਯ = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਆਏ 'ਸਰ੍ਵ ਗੁਹਯ੍ਤਮ੍ ਵਚਨ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ 'ਇਦਮ੍' ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। ੦ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਜੇ ਕੋਈ ਕਸ਼ਟ ਆ ਜਾਵੇ, ਉਲਟ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਹਿਣ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਤਪ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਰੂਪੀ ਤਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿਚ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਜੇ ਪਵਿਤਰਤਾ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਭਗਵਾਨ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਜੋ ਤਪੱਸਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਰਹੱਸ ਨਹੀਂ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਜੋ ਸ਼ਹਿਸ਼੍ਣ (ਸਹਿਣਸ਼ੀਲ) ਨਹੀਂ ਹੈ, ਉਹ ਕਦੇ ਵੀ ਤਪੱਸਵੀ ਬਣ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ 1. ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਹਰ੍ਸ਼ ਸ਼ੋਕ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ, ਨਿੰਦਾ ਵਡਿਆਈ ਆਦਿ ਦਵੰਦਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ (7.28) ਅਤੇ (15.05) 2. ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਵੇਗਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। (5.23) 3. ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਮੱਤ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਤ ਵਿਚ ਸ਼ੰਕਾ ਨਾ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੱਤ ਨਾਲ ਜਲਨ ਨਾ ਕਰਨੀ (5.05) 4. ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਯੋਗਤਾ, ਅਧਿਕਾਰ, ਪਦ ਤਿਆਗ ਤਪੱਸਿਆ ਆਦਿ ਦੀ ਜੇ ਘਾਟ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਅਧਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਸੁਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਵਿਕਾਰ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇਣਾ। (4.22, 12.15) ਜਿਹੜਾ ਸਾਧਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਉੱਪਰ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਪੱਸਵੀ ਹੈ। ੦ ਨ ਅ ਭਜ੍ ਤਾਯ ਕਦਾਚਨ - ਜੋ ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਉੱਪਰ ਨਾ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਹੈ ਨਾ ਸ਼ਰਧਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਕਹਿਣਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਨਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਉਲਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸਵਾਰਥੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਗਿਆ ਵਿਚ ਚਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਨਿਹਾਲ ਕਰਨਗੇ ? ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਲੈਣ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ? ਆਦਿ। ਇੰਜ ਦੁਰਭਾਵ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਪਤਨ ਕਰ ਲਏਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਅਸਤ੍ ਰੂਪੀ ਅਭਗਤ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਾ ਕਹਿਣਾ। ੦ ਨ ਚ, ਅਸ਼ੁਰੂਸ਼੍ਵੇਸ਼ਵੇ ਵਾਚ੍ਯਮ੍, ਜੋ ਇਸ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਦੀ ਉਪੇਕਸ਼ਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਦੇ ਨਾ ਸੁਣਾਉਣਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਨਾਂ ਰੁਚੀ ਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸੁਣਾਉਣ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇਗਾ। ਉਹ ਅਪਰਾਧ ਕਰੇਗਾ। ੦ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਭਲਾ ਘੱਟ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣਾਉਣਾ। ੦ ਨ ਚ ਮਾਮ੍ ਯਹ ਅਭਿਅਸੂ ਯਤਿ - ਜਿਹੜਾ ਗੁਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋਸ਼ ਕੱਢਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸੁਣਾਉਣਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅੰਤਹਕਰਣ ਅਤਿਅਧਿਕ ਮਲੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਉਲਟੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋਸ਼ਾਰੋਪਣ ਹੀ ਕਰੇਗਾ। ੦ ਦੋਸ਼-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਮਹਾਨ ਲਾਭਾਂ ਤੋਂ ਵੰਚਿਤ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣਾ ਪਤਨ ਕਰਵਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਸ਼-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਸ਼ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਭਿਅੰਕਰ ਦੋਸ਼ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ - ਨੈਤਿਕ ਅਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਗੋਸ਼ਟੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੱਤਾਂ ਦੇ ਸਤਮਈ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮੰਤਵ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਉਪਾਸਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣਾ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਰੁਤਬਾ, ਉਸ ਦੀ ਮਾਨ ਮਰਯਾਦਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਜੋ ਹੋਛੇ ਲਾਪ੍ਰਵਾਹ ਗਲਾਕੜ੍ਹ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ

ਲਈ ਇਹ ਮਹਾਨ ਗਰੰਥ ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਨਿਰਮਲ ਵਿਗਿਆਨ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਫੁਲਕਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਹ ਲਾਭਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਅੰਨ੍ਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਅਤਿ ਸੁੰਦਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਐਲਬਮ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪਰੰਤੂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਮਰਯਾਦਾ-ਯੁਕਤ ਹੈ, ਤਿਆਗਮਈ ਹੈ, ਹਉਮੈ ਤੋਂ ਬਚਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਗੀਤਾ ਇਕ ਵਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਇਕ ਵਧੀਆ ਸੰਗੀਤਮਈ ਸਾਜ਼ ਰੱਖਣ ਨਾਲੋਂ, ਮਰਯਾਦਾ ਯੁਕਤ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਾਜ਼ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵਧੀਆ ਸੰਗੀਤ ਕੱਢਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਪੂਰਣ ਪ੍ਰਵੀਨ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਭਗਤੀ ਲਈ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਭਗਤੀ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੀ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਦਗੀ ਸਰਲਤਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਰਤ ਕੁੱਝ ਸਮੱਰਪਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਖੋਂਹਦੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ। ਉਪਾਸਕ ਸੇਵਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਰਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਕੇ। ਮਾਨਵੀ-ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਵਰਤੋਂ - ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਦਿਲੋਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਪੱਖੋਂ ਸੇਵਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਕਿ ਦੈਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਲਾਭਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇਰੇ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਘੱਟ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਵੱਈਆ ਇਕ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬੁਰਾਈ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਵੇਗਾ, ਦੂਜੇ ਇਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਲੇਸ਼ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਬੀਜ਼ ਬੀਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਦਾ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇਕ ਕਾਰਜਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਕੀਤੇ ਭਲੇ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤਪੱਸਿਆ ਭਗਤੀ ਸੇਵਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗੀਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਉਠਾ ਸਕਦਾ। ਸ਼ਬਦ ਅਸ਼ਸੁਸ਼ਵੇ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹਨ। ਉਹ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਹਿਲੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਉਹ ਜਿਸ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਕੇ ਅਮਲ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਹੰਕਾਰ, ਹੱਠ ਧਰਮੀ ਕੱਟੜਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਇਸ ਸੁਨੇਹੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਉੱਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਮੱਲੋਮੱਲੀ ਥੋਪਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਨੀਵੇਂ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਜਾਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਘੁਮੰਡੀ ਹੰਕਾਰੀ ਸ਼ੇਖੀਬਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨੀਵੇਂ ਤੇ ਨਿਰਮਾਣ ਹਨ।'

✪ ✪ ✪

18.68 ਸ਼ਲੋਕ :

यः इदम् परमम् गुह्यम्, मद्-भक्तेषु अभि-ध-स्य-ति।

भज्-तिम् मयि पराम् कृ-त्वा, माम् एव (इ-स्य) एष्य-ति अ-संशयः॥

ਯਹ ਇਦਮ੍ ਪਰਮਮ੍ ਗੁਹਯਮ੍, ਮਦ੍ ਭਕ੍ਤੇਸ਼ੁ ਅਭਿ-ਧਸ੍ਯਤਿ।

ਭਜ੍ਤਿਮ੍ ਮਯਿ ਪਰਾਮ੍ ਕ੍ਰਤ੍ਵਾ, ਮਾਮ੍ ਏਵ (ਏ-ਸ੍ਯ) ਏਸ਼੍ਯਤਿ ਅਸੰਸ਼ਯਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹਇਦਮ੍ : ਉਹ। ਪਰਮਮ੍ : ਪਰਮ ਉੱਤਮ੍। ਗੁਹਯਮ੍ : ਗੁਪਤ। ਮਦ੍ਭਕ੍ਤੇਸ਼ੂ : ਮੇਰੇ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ। ਅਭਿਧਾਸ੍ਯਤਿ : ਐਲਾਨ ਕਰਨਗੇ। ਭਜ੍ਤਿਮ੍ : ਉਪਾਸਕ। ਮਯਿ : ਮੇਰੇ ਵਿਚ। ਪਰਾਮ੍ : ਪਰਮ। ਕ੍ਰਤ੍ਵਾ : ਕਰ ਚੁੱਕੇ। ਮਾਮ੍ਏਵ : ਮੈਨੂੰ, ਭੀ। ਏਸ਼੍ਯਤਿ : ਆਵੇਗਾ। ਅਸੰਸ਼ਯਹ : ਸ਼ੱਕ ਰਹਿਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਇਸ ਪਰਮ ਗੋਪਨੀਯ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਕਹੇਗਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਪਰਮ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਹ ਇਦਮ੍ ਪਰਮ੍ ਗੁਹਯ੍ਮ = ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਗਹਯ੍ਮ੍ ਸੰਵਾਦ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਗਰੰਥ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। 'ਪਰਮ ਗਹਯਮ੍' ਪਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਪਤ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਤੇ ਸਰਵ ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਮਦ੍ ਭਕਤੇਸ਼ੁ ਅਭਿਧਸ੍ਯਤਿ - ਜਿਸ ਦੀ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜਨ ਯੋਗ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਆਦਰ ਬੁੱਧੀ ਹੈ, ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਤੇ ਸੁਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮੇਰੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਕਹੇਗਾ - ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ੦ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਨ ਅਭਜ੍ਤਾਯ - ਪਦ ਵਿਚ ਇਕ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਏਥੇ ਮਦ੍ ਭਕਤੇਸ਼ੁ ਪਦ ਵਿਚ ਬਹੁਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤੇ ਸੁਣਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸੇ ਦੋਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬੈਠਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵਕਤਾ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੇ ਨਿਖੇਧ (ਨਿਯਮ) ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਵਕਤਾ ਕੇਵਲ ਉਸ (ਦੋਸ਼ੀ) ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ - ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਪਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਬੂਤਰ ਦਾਣੇ ਚੁਗਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕ ਕਾਂ ਆ ਕੇ ਦਾਣੇ ਚੁਗਣ ਲੱਗ ਜਾਵੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਡਾਇਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦਾਣਾ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਤਾਂ ਕਬੂਤਰਾਂ ਨੂੰ ਦਾਣੇ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੋਈ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਵਿਚਕਾਰ ਹੀ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਆ ਜਾਵੇ ਜਾਂ ਕੋਈ ਉੱਠਕੇ ਚਲਾ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਕਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਸ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਵਕਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਤਾਂ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵੱਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਹ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਾਮ੍ ਏਵ (ਈ - ਸ੍ਯ) ਏਸ਼੍ਯਤਿ ਅਸੰਸ਼ਯ = ਜੇਕਰ ਗੀਤਾ ਸੁਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਕੇਵਲ 'ਮੇਰਾ ਹੀ ਉਦੇਸ਼' ਹੋਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਦੇਹ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਕਾਰਣ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦੀ ਇਕ ਵਚਿੱਤਰ ਕਲਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਭੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਪੂਰਵਕ ਪੂਜਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (18.46) ਅਤੇ ਜੋ ਖਾਣ ਪਾਣ ਸ਼ੌਚ ਇਸ ਨਾਲ ਆਦਿ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ - ਉਹ ਵੀ ਸ਼ੁੱਭ ਅਸ਼ੁੱਭ ਫਲ ਰੂਪ ਕਰਮ ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (9.27-28) ਤਾਂ ਫਿਰ ਜਿਹੜਾ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਰਕੇ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਵੇ - ਫ਼ਿਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੈ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਸੱਚਾਈ ਨੇਕੀ ਹੋਰ ਗੁਣਕਾਰੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਵਧਦੇ ਹਨ। ਭੋਜਨ ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਵੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਲਾਭ ਲਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਤਜੱਰਬੇ ਅਤੇ ਘੋਖ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਸਰਬ ਸਾਂਝੇ ਕੰਮਾਂ ਜਾਂ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਭੋਜਨ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਲਈ ਦਬਾ ਕੇ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਹੜਾ ਰਲ ਮਿਲਕੇ

ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਂਦਾ ਹੈ – ਉਸ ਦੀ ਸਿਹਤ ਵੀ ਵਧੀਆ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ – ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਨ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭੌਤਿਕ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵੀ ਉੱਚਿਤ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਤੇ ਅਕਲ ਵੰਡਣੀ – ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੋਰ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਿਖ਼ਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਪੜ੍ਹਾਏਗਾ, ਉਨਾ ਵੱਧ ਸਿੱਖੇਗਾ। ਤੁਹਾਡੀ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਅਧਿਆਤਮਕ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨਾ, ਜੋ ਗੀਤਾ-ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਸਾਹਸੀ ਉਤਸ਼ਾਹਜਨਕ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲਾਭ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਵਧੇਰੇ ਦੀਰਘ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਨਿਭਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਕ ਹਥਿਆਰ ਹੀ ਸਮਝੇ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਓਸ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਰੂਪ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਪਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹਉਮੈ ਅਹੰਮ ਜਗਾਉਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਭੂ ਸੇਵਕ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਆਤਮਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਭਰਪੂਰ ਜੋਸ਼ੀਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਗਿਆਨ ਵਧੇਰੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਧਿਆਤਮ ਸੇਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਸਾਧਨ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। o ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ o 'ਭਗਵਾਨ, ਭਗਵਦਾ ਤੇ ਭਗਤੀ – ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਕ ਸਮਾਨ ਹਨ।'

✪ ✪ ✪

18.69 ਸ਼ਲੋਕ :

न च तस्मात् मनुष्येषु, क:-चित् मे प्रिय-कृत-तम:। भविता न च मे तस्मात्, अन्य: प्रिय-तर: भूवि॥

ਨ ਚ ਤਸ੍ਮਾਤ੍ ਮਨੁਸ਼੍ਯੇਸ਼ੁ, ਕਹਚਿਤ੍ ਮੇ ਪ੍ਰਿਯਾ ਕ੍ਰਤ੍ ਤਮਹ।
ਭਵਿਤਾ ਨ ਚ ਮੇ ਤਸ੍ਮਾਤ੍, ਅਨ੍ਯਹ ਪ੍ਰਿਯਾ ਤਰਹ ਭੁਵਿ॥

o **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਸ੍ਮਾਤ੍ : ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਮਨੁਸ਼੍ਯੇਸ਼ੁ : ਮਨੁੱਖ ਵਿਚਕਾਰ। ਕਹਚਿਤ੍ : ਕੋਈ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਪ੍ਰਿਯਾ ਕ੍ਰਤ੍ਮਹ : ਹੋਵੇਗਾ। ਭਵਿਤਾ : ਹੋਏਗਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੇ : ਮੈਨੂੰ। ਤਸ੍ਮਾਤ੍ : ਉਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ। ਅਨ੍ਯਹ : ਦੂਜਾ। ਪ੍ਰਿਯਾਤਰਹ : ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ। ਭੁਵਿ : ਧਰਤੀ ਵਿਚ।

o **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਿਯਾ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਭੂਲੋਕ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਮੇਰਾ ਪ੍ਰਿਯਾ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਹੋਏਗਾ ਭੀ ਨਹੀਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– o ਨ ਚ ਤਸ੍ਮਾਤ੍ ਮਨੁਸ਼੍ਯੇਸ਼ੁ, ਕਹ ਚਿੱਤ੍ ਮੇਪ੍ਰਿਯ ਕ੍ਰਤ੍ ਤਮਹ = ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਲੌਕਿਕ ਪਾਰਲੌਕਿਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਤੇ ਲੋੜ ਨੂੰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਪਰਾ ਭਗਤੀ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਉਹੋ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਭੋਰਾ ਵੀ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਭਗਵਤ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਆਦਿ ਪਰਮਾਰਥਕ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਭਗਵਤ ਗੀਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਉਸ ਵਿਚ ਕਦੇ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਦਿ ਦੀ ਇੱਛਾ ਆ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਟਿਕੇਗਾ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। o ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਪਯੁਕਤ – ਅਧਿਕਾਰੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਲਈ ਹੀ 'ਤਸ੍ਮਾਤ੍' ਪਦ ਦੇ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਉਸ ਦੇ ਸਮਾਨ ਮੇਰਾ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਿਯਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਹੋਰ ਪ੍ਰਿਯਾ ਕੰਮ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। o ਪ੍ਰਿਯ ਕ੍ਰਤ੍ਤਮਹ = ਪਦ ਵਿਚ ਜੋ ਕ੍ਰਿਤ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਵਾਰਥ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ, ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਆਦਿ ਦੀ ਕੋਈ ਕਾਮਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਭਗਵਤ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਲਈ ਗੀਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। o ਦੇਵਤਾ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਬਿਰਖਾਂ ਲਤਾਵਾਂ ਆਦਿ ਸਾਰੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਾਮਨਾਂ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਮਨੁੱਖ ਯੋਨੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰਾ ਕੰਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। o ਭਵਿਤਾ ਨ ਚ੍ ਮੇ ਤਸ੍ਮਾਤ੍ – ਅਨਯਹ ਪ੍ਰਿਯ – ਤਰਹ ਭੁਵਿ :– ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਕਾਮਨਾਂ ਤੇ ਸਵਾਰਥ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕਲਿਆਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਗੀਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਗੀਤਾ ਕੰਠ ਤੇ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਗੀਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਵੱਲ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੇਰਾ ਇਸ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਜੀਵਨ ਕਲਿਆਨ ਦੀ ਕੁੰਜੀ ਹੈ। ਆਚਰਣ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਉਠਾਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪੱਖ ਸੰਬੰਧੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੁੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਸ਼ੰਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਛੋਟੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਵੱਡੀਆਂ, ਵਧੀਆ ਜਾਂ ਘਟੀਆ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਭ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹਨ। ਜਗਤ – ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਦਾ ਪਾਸਾਰਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵਿਆਂ ਵਿਚ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਅਦਭੁਤ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਮਾਨ ਜਗਤ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੇ ਦੈਵੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਗਰੰਥ ਹੈ। ਇਹ ਗਰੰਥ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੁੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਕਰਨ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੂਲ ਨੀਂਹ ਅਥਵਾ ਆਧਾਰ ਦਾ ਜੋ ਇਸ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੈਵੀ-ਗਿਆਨ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਦੁਨਿਆਵੀ ਗਿਆਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਇਹ ਗਰੰਥ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੁਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਤੇ ਵਿਕਾਸਸ਼ੀਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਗੀਤਾ ਚਾਨਣ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਾਸਕ ਯੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਆਮ ਪਾਲਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਅੱਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਲਿਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਜ ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਸਾਧਕ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪਵਿੱਤਰ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। o ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ

○ 'ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਦਾ ਪਾਣੀ ਨਿਕਾਸ ਵਾਲੀਆਂ ਪਾਈਪਾਂ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੂੰਹ, ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਾਲੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਲਗਦਾ ਹੈ ਮੀਂਹ ਦਾ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਪਵਿੱਤਰ ਪਾਕ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਸ਼ਬਦ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਅਸਲ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਉੱਚੀ ਥਾਂ 'ਚੋਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।'

✪ ✪ ✪

18.70 ਸ਼ਲੋਕ :

अधि(इ)ए-(श्य)ष्य-ते च य: इमम्, धर्म्यम् सम्-वादम्-आवयो:।

ज्ञान-यज्ञेन तेन-अहम् इष्ट: (यज्-त:), (अस्) स्-याम् इति मे मति:॥

ਅਧਿ (ਈ) ਏ (ਸ਼੍ਯ) ਸ਼੍ਯਤੇ ਚ ਯਹ ਇਮਮ੍, ਧਰ੍ਮ ਯਮ੍ ਸਮ੍ਵਾਦਮ੍ ਆਵਯੋਹ।

ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਯਗ੍ਯ੍ੇਨ ਤੇਨ ਅਹਮ੍ ਇਸ਼ਟਹ (ਯਜ੍-ਤਹ) (ਅਸ੍) ਸੁਯਾਮ੍ ਇਤਿ ਮੇ ਮਤਿਹ॥

○ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਅਧਿ (ਈ) ਏ (ਸ਼੍ਯ) ਸ਼੍ਯਤੇ : ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਇਮਮ੍ : ਇਹ। ਧਰ੍ਮਯਮ੍ : ਪਵਿੱਤਰ। ਸਮ੍ਵਾਦਮ੍ : ਸੰਵਾਦ। ਆਵਯੋਹ : ਅਸਾਡੇ। ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਯ੍ਗ੍ਯੇਨ : ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ। ਤੇਨ : ਉਸ ਰਾਹੀਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਇਸ਼ਟਹ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। (ਪਜ੍ਤਹ) ਅਸ੍ ਸ੍ਯਾਸ੍ : ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ, ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਮਾਤਿਹ : ਕਾਮਲ ਭਰੋਸਾ, ਨਿਸ਼ਚੈ, ਮੱਤ।

○ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਜੋ ਅਸਾਡੇ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਧਰਮਮ੍ਯ ਸੰਵਾਦ (ਗੱਲਬਾਤ) ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਗਿਆਨ ਯਗ ਤੋਂ ਮੈਂ ਪੂਜਿਤ ਹੋਵਾਂਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਮੱਤ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ○ ਅਧਿ (ਈ) ਏ (ਸ਼੍ਯ) ਸ਼੍ਯ ਤੇ ਚਯਹ ਇਮਮ੍, ਧਰ੍ਮ ਯਮ੍ ਸਮ੍ ਵਾਦਮ੍ ਆਵਯੋਹ = ਤੇਰਾ ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਸਿਧਾਤਾਂ ਦੇ ਸਾਰ ਰੂਪ ਧਰਮ ਤੋਂ ਯੁਕਤ ਹੈ। ਇਹ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਅਸਾਡਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਅਜਿਹਾ ਧਰਮ ਮਈ ਸੰਵਾਦ ਤਾਂ ਵਿਲੱਖਣ ਅਲੌਕਿਕ ਅਵਸਰ ਆਉਣ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਬੇਚੈਨੀ ਵੈਰਾਗ ਹਲਚਲ ਮੱਚਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸਲੀ ਜਿਗਿਆਸਾ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਵੱਸ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਆਪਣੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਵੀ ਮਨ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼-ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਸ ਲਈ ਉਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ○ ਮਨ ਵਿਚ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਜਗਿਆਸਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜਦ ਜਗਿਆਸੂ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਉੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਵੀ ਜਦ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਸੁਣਨ ਦੀ ਨਵੀਂ-ਨਵੀਂ ਤੀਬਰ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਵਕਤਾ ਤੇ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਵਧੀਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ○ ਅਰਜਨ ਦੀ ਜਗਿਆਸਾ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਏਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਾਣੀ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੀ ਵਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਹਿਣ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁੱਖ - ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਹਰ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ○ ਅਧ੍ਯੇਸ਼੍ਯਤੇ - ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਜੋ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹੇਗਾ, ਪਾਠ ਕਰੇਗਾ, ਉਸ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ ਤੇ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਹੋਰ ਹੋਰ ਜਾਨਣ ਦੀ ਉਤਸੁਕਤਾ ਵਧੇਗੀ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਆਉਣ ਲੱਗਣਗੇ, ਫਿਰ ਇਹ ਭਾਵ ਉਸ ਦੇ ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੇ ਵਰਤਾਓ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣਗੇ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਗੀਤਾ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਓਤਪੋਤ ਹੋ ਕੇ ਚਲਦਾ ਫਿਰਦਾ ਗੀਤਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ○ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਯਗ੍ਯ੍ੇਨ ਤੇਨ - ਅਹਮ੍ ਇਸ਼ਟਹ (ਯਜ੍ਤਹ) (ਅਸ੍) ਸੁਯਾਮ੍ ਇਤਿ ਮੇ ਮਤਿਹ = ਯਗ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਦ੍ਰਵ ਯਗ ਤੇ 2. ਗਿਆਨ ਯੱਗ। 1. ਦ੍ਰਵ ਯਗ - ਜੋ ਯਗ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਉਹ ਦ੍ਰਵ ਯਗ ਹੈ। 2. ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ ਰਾਹੀਂ ਜਦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਗ੍ਯ੍ਾਤ ਗ੍ਯ੍ਾਤਵ੍ਯ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਯਗ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਪਾਠ ਕਰੇਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਮੈਂ, ਗਿਆਨ ਯਗ ਨਾਲ ਪੂਜਿਆ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਭਗਵਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਤੇ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ - ਇਸ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠੀ ਅਭਿਆਸੀ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਅਤਿ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਜ ਕਰਕੇ ਗਿਆਨ ਯਗ ਕਰਦੇ ਹਨ। ○ ਇਤਿ ਮੇ ਮਤਿਹ :- ਦਾ ਅਸਲ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹਾਂ। (9.04) ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਹਨ। (13.13) ਉਸ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰੇਮ ਦਯਾ, ਆਦਿ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਪੂਜਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਿਆਨ-ਯਗ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਤੇ ਮੇਰੇ ਸਾਰੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਇਕ ਗਹਿਰੀ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਮਿੱਠੀ ਯਾਦ ਵਾਰ ਵਾਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ○ ਕੋਈ ਵੀ ਜਿਹੜਾ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਗੀਤਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਗੰਭੀਰ ਅਰਥ ਨਾ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਏਸੇ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਰੂਪੀ ਪਾਠ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ ਯਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਜਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਗੀਤਾ ਅਧਿਐਨ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਆਤਮ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ੍ਰੀਵ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਕੀਤੇ ਅਧਿਐਨ ਸਦਕੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਾਮਲੇ ਆਪਣੇ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਠੀਕ ਸਮਝ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਅਚੇਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਦਰਸਾਈਆਂ ਸਿਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਢਾਲਿਆ ਹੈ। ਵੇਦਾਂਤ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਵੇਦਾਂਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਜਿਉਣਾ ਹੈ। ਸੋਚਣ ਸਮਝਣ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਚੰਗੇਰਾ ਅਮਲ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲ ਕਰਕੇ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਕੋਲ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਅਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੋ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਆਪਣੇ ਨਿਯਮਾਂ ਉਪਰ ਅਮਲ ਕਰਦੇ

ਹਨ, ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹਨ। ਜੋ ਗੀਤਾ ਪੜ੍ਹਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦੱਸੇ ਗਿਆਨ ਦਰਸ਼ਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਯਗ ਵੇਤਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ, ਜੋ ਸਿਰਜਨ ਹਾਰ ਹੈ, ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੇਵਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਵਿਧੀ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.71 ਸ਼ਲੋਕ :

श्रद्धा-वान् अन्-असूयः च (श्रृ)शृ-नु-यात् अपि यः नरः।
सः अपि मुच्-तः शुभान् लोकान्, प्र-आप्-नुयात् पुण्यकर्मणाम्॥

ਸ਼ਰ੍ਧਾ ਵਾਨ੍ ਅਨ੍ ਅਸੂਯਹ ਚ, (ਸ਼੍ਰ) ਸ਼੍ਰ ਨੁਯਾਤ੍ ਅਪਿਯਹ ਨਰਹ।
ਸਹ ਅਪਿ ਮੁਚ੍ਤਹ ਸ਼ੁਭਾਨ੍, ਲੋਕਾਨ੍ ਪ੍ਰ ਆਪ੍ ਨੁਯਾਤ੍ ਪੁਣਯ ਕਰ੍ਮਣਾਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਸ਼ਰ੍ਧਾਵਾਨ੍ : ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ, ਵਿਸ਼ਵਾਸਪਾਤਰ। ਅਨ੍ਅਸੂਯਹ : ਈਰਖ਼ਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਸ਼ੁਨ੍ਯਾਤ੍ : ਤੁਸੀਂ ਸੁਣ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਨਰਹ : ਆਦਮੀ। ਸਹ : ਉਹ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਮੁਚ੍ਤਹ : ਮੁਕਤ। ਸ਼ੁਭਾਨ੍ : ਖੁਸ਼। ਲੋਕਾਨ੍ : ਸੰਸਾਰ, ਲੋਕ। ਪ੍ਰਾਪ੍ਨਯਾਤ੍ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਗੇ। ਪੁਣ ਯਕਰ੍ਮਣਾਮ੍ : ਠੀਕ ਯੋਗ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਹ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਭਾਵ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਇਸ (ਗ੍ਰੰਥ) ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੇਗਾ, ਉਹ ਭੀ (ਪਾਪਾਂ ਤੋਂ) ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਪੁਣ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੁਭ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣਗੇ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਸ਼੍ਰਧਾਵਾਨ੍ ਅਨ੍ਅਸੂਯਹ ਚ = ... ਪੁਨ੍ਯ ਕਰ੍ਮਣਾਮ੍ = ਗੀਤਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁਣ ਲਵੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਜ ਸਤਿਕਾਰ ਭਾਵਾਂ ਸਹਿਤ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਮੰਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ 'ਸ਼੍ਰਧਾਵਾਨ੍' ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਭੋਰਾ ਕੁ ਵੀ ਘਾਟ ਨਾ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਨ੍ਸੂਯਹ' ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਅਤੇ ਦੋਸ਼-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਮਨੁੱਖ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਦੋ ਵਾਰ 'ਅਪਿ' ਪਦ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣਾ ਹੀ ਕੀ ? ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਸੁਣ (ਪੜ੍ਹ) ਵੀ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੁਭ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਵਾਨੀ ਵਿਚ 1. ਭਰਮ 2. ਪ੍ਰਮਾਦ 3. ਲਿਪਤਾ 4. ਕਰ੍ਣਾਪਾਟਵ ਚਾਰ ਦੋਸ਼ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ੦ 1. ਭਰਮ ਉਹ ਹੈ – ਵਕਤਾ ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਦਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ – ਉਸ ਨੂੰ (ਭ੍ਰਮ) ਭਰਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 2. ਵਕਤਾ – ਵਿਵੇਚਨ ਵਿਚ ਆਲਸ ਉਪੇਕਸ਼ਾ, ਉਦਾਸੀਨਤਾ, ਤੱਤਪਰਤਕਾ ਦੀ ਘਾਟ, ਲੋਕ ਸਮਝਣ ਜਾਂ ਨਾ ਸਮਝਣ, ਇਸਦੀ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ 'ਪਰਮਾਦ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ 3. ਵਕਤਾ ਦੀ ਰੁਪਏ ਪੈਸੇ, ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ, ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ, ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ ਆਦਿ ਲੌਕਿਕ ਪਾਰ ਲੌਕਿਕ ਕੁੱਝ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਪ੍ਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ 4. ਵਕਤਾ – ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਵਾਣੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰੁਣਾ ਵਿਚ ਪਟੁਤਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਸ਼੍ਰੋਤਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਯ ਭਾਵ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਕਰ੍ਣਾ ਪਾਟਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜੇਕਰ ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵਾਨੀ ਵਿਚ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਵਾਣੀ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਭਗਵਾਨ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਦਾ ਸਰੂਪ ਹਨ। ੦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ, ਵਿਸ਼ਾ – ਵਿਚਾਰ ਜੇਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਮਝ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ। ਗੀਤਾ ਪਾਠ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਰੁਚੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਸ਼ਰਧਾ ਭਗਤੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ 'ਪੁਣਯ ਕਰ੍ਮਣਾਮ੍' ਪਦ ਨੂੰ ਯਗ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨ ਆਦਿ ਪੁੰਨ ਕਰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਉਹ ਵਾਰ ਵਾਰ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। (9.21) ਏਥੇ ਪੁਣ ਕਰਮ – ਭਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਰਸ਼ਨ, ਆਦਿ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਵੱਲੋਂ ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਪੱਖੋਂ ਵੀ ਅਵੇਸਲਾ ਹੈ। ਕੁੱਝ ਲੋਕ ਅਜਿਹੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੋਜਨਦੇ ਖੁਰਾਕੀ ਤੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ, ਜੋ ਉਹ ਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ਮ ਹੋਣ ਦੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਨਿਯਮ ਪੂਰਵਕ ਹੈ। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਰੱਜਵਾਂ ਖਾਣ ਦੀ ਆਦਤ ਤਾਂ ਪਾਈ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜੋ ਭੋਜਨ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਭੋਜਨ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਵੀ ਹੈ, ਖਾ ਚੁੱਕੇ ਭੋਜਨ ਦਾ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਲਾਭ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਪਾਠ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਉਸ ਉੱਪਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਦੋਵੇਂ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਹੀ-ਸਮਝ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਜਾਵੇ। ਦੋਵਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਅਭਿਆਸ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਧੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਗੀਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਇਕਮਿਕ ਕਰਕੇ ਹਜ਼ਮ ਕਰ ਲਏ ਗਏ ਹੋਣ। ਅਧਿਆਪਕ ਲਈ ਇਹ ਕੁਦਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁੱਛੇ ਕਿ ਕੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਸ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਮਝ ਵੀ ਆਇਆ ਹੈ, ਏਸੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਆਪ ਅਰਜਨ ਤੋਂ ਪੁੱਛਦੇ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

18.72 ਸ਼ਲੋਕ :

कच्चित् एतत् श्रु-तम् पार्थ, त्वया एकाग्रेण चेतसा। कच्चित् अ-ज्ञान-सम्-मोहः, (प्र-नश्-तः) प्रनष्टः ते धन-म्-जय॥

ਕਚਿੱਤ੍ ਏਤਤ੍ ਸ਼੍ਰੁਤਮ੍ ਪਾਰ੍ਥ! ਤ੍ਵਯਾ ਏਕਾ ਗ੍ਰੇਣ ਚੇਤਸਾ।
ਕਚਿੱਤ੍ ਅਗ੍ਯ੍ਾਨਸਮ੍ ਮੋਹਹ, (ਪ੍ਰਨਸ਼੍ਤਹ) ਪ੍ਰਨਸ਼੍ਟ੍ਹ ਤੇ ਧਨੁਮ੍ਜਯ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਕਚਿੱਤ੍ : ਜਿਵੇਂ ਕਿ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਸ਼੍ਰੁਤਮ੍ : ਸੁਣਿਆ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ! ਤ੍ਵਯਾ : ਉਸ ਰਾਹੀਂ। ਏਕਾਗ੍ਰੇਣ : ਇਕ ਰਾਹੀਂ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ, ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ। ਚੇਤਸਾ : ਮਨ ਰਾਹੀਂ। ਕਚਿੱਤ੍ : ਆਇਆ ਕਿ। ਅਗ੍ਯ੍ਾਨ੍ ਸਮ੍ਮੋਹਹ : ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਮਾਇਆ। ਮੋਹਹ : ਮੋਹ। ਪ੍ਰਨਸ਼੍ਟ੍ਹ : ਤਬਾਹ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਤੇ : ਉਹਦੇ। ਧਨ੍ ਮ੍ਜਯ : ਹੇ ਧਨੰਨ ਜਯਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਹੇ ਪਾਰਥ! ਕੀ ਤੂੰ ਇਸ ਸ਼ਾਸਤਰ ਨੂੰ ਇਕਾਗਰਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ? ਤੇ ਹੇ ਧਨੰਨਜਯ! ਕੀ ਤੇਰਾ ਅਗਿਆਨ

ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਛਲ ਕਪਟ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਇਆ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕਚਿੱਤ੍ ਏਤਤ੍ ਸ਼ੁਤ੍ਮ ਪਾਰ੍ਥ! ਤ੍ਵਯਾ ਏਕਾਗ੍ਰੇਣਾ ਚੇਤਸਾ - 'ਇਤਿ' ਸ਼ਬਦ ਅਤਿਅੰਤ ਸਮੀਪ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਦਾ ਸ਼ਲੋਕ ਇਕੱਤਰਵਾਂ ਹੈ 69-70 ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਜੋ ਗੀਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹੀ ਗਈ ਹੈ। ਉਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਤੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਤਾਂ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉੱਠਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਇਕੱਤਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੀਤਾ ਸੁਣਨ' ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਤੂੰ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਸੁਣੀਂ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਅਰਥਾਤ ਤੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਤੇ ਦੋਸ਼ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਗੀਤਾ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ੦ ਏਕਾਗ੍ਰੇਣਾ ਚੇਤਸਾ - ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਵੀ, ਜਿਸ ਅਤਿਅੰਤ ਗੋਪਨੀਆ ਰਹੱਸ ਨੂੰ ਹੁਣੇ ਚੌਂਹਠਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਕਹਿਣ ਦੀ ਪ੍ਰਤਗਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਤਾਹਠਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ 'ਇਦਮ੍ ਤੇ ਨ ਅਤਪਸ੍ਕਾਯ' ਕਹਿ ਕੇ ਨਿਖੇਧ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ 'ਮੇਰੇ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਰਮ ਵਚਨ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਉਸ 18.66ਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਦੀ ਸਰ੍ਵ ਗੁਹ੍ਯਤਮ (ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਗੁਪਤ) ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ੦ ਕਚਿੱਤ੍ ਅਗ੍ਯਾਨ ਸਮ੍ ਮੋਹਹ (ਪ੍ਰਨਸ਼੍ ਤਹ) ਪ੍ਰਨਸ਼੍ਟ੍ਹ ਤੇ ਧਨ ਮੁਜਯ = ਭਗਵਾਨ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ ? ਜੇ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਇਹ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ? ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੱਕਾ ਨਿਯਮ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਦੋਸ਼-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਰਧਾ ਪੂਰਵਕ ਗੀਤਾ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੋਹ ਤਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਾਰਥ! ਸੰਬੋਧਨ ਦੇ ਕੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਪਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਹੀਂ। 1.25 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਪਾਰਥ। ਸੰਬੋਧਨ ਦੇ ਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬੋਲਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਸੀ 'ਹੇ ਪਾਰਥ......' ੦ ਧਨਮੁਜਯ! ਸੰਬੋਧਨ ਵਿਚ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਤੂੰ ਲੌਕਿਕ-ਪਨ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਧੰਨਜਯ (ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਧਨ ਜਿੱਤਣ ਵਾਲਾ) ਬਣਿਆ ਏਂ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਇਸ ਅਸਲੀ ਧਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮੋਹ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰ ਲੈ ਤੇ ਸੱਚੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਧੰਨ੍ਜਯ ਬਣ ਜਾ।"

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਸ ਦੀ ਮੂਲ-ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਲਈ ਪੂਰਨ ਧਿਆਨ ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜੇ ਮਨ ਇਕਾਗਰ ਨਹੀਂ, ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਨੂੰ ਵੀ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣ ਸਕੇਗਾ। ਅਜਿਹਾ ਸ਼ਰੋਤਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਕਾਗਰ ਚਿੱਤ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਕੁੱਝ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਘਰ ਪਰਤਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਜੋ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਸਿਖਿਅਕ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਹੈ। ਇਹ ਪੁੱਛ ਜੋ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੇ ਅਰਜਨ ਕੋਲੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਜਾਨਣ ਲਈ ਵੀ ਹੈ। ਉਸ ਮਨ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਲੋੜ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਇਕਾਗਰ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸਮੂਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇਜ਼ ਗਰਮੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਕਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੀ ਸਮੂਹ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਕੇਂਦਰ ਹੋ ਕੇ ਪਏਗੀ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਰੂਪ ਸਹੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਵੇਗਾ। ਇਕਾਗਰ ਮਨ ਆਤਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਮੂਲ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲਦੇ। ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ/ਵਸਤਾਂ/ਤੱਥਾਂ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ, ਜਿਸ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹਨ = ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੱਧਮ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵੱਲੋਂ ਦੇਖੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਕ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਚੋਰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਪੁਲਿਸ ਵਾਲਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਦਲੇ ਵਿਚ ਉਸ ਨੂੰ ਚੋਰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਡਰਾਕਲ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਭੂਤ ਹੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਸ ਲੱਕੜ ਦੇ ਪਏ ਖੁੰਢ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਲੱਕੜ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਸਹੀ-ਸਮਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਗਿਆਨਤਾ ਨਾਲ ਗ਼ਲਤ ਸੋਚ ਤੇ ਸਮਝ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਸਹੀ ਸਮਝ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਅਰਜਨ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਆ ਵੀ ਗਿਆ ਹੈ ? ਕੀ ਉਸ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਹੀ ਬੌਧਿਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ ? ਪਰ ਜੇਕਰ ਗਿਆਨ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮਹਾਂ ਪਰਤਾਪੀ ਮਹਾਂ ਗਿਆਨੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਲਕਸ਼ ਕਦੇ ਵੀ ਅਧੂਰਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

✪ ✪ ✪

18.73 **ਸ਼ਲੋਕ** :

ਅਰ੍ਜੁਨ ਓਵਾਚ *अर्जुन उवाच*

(नश्-तः) नष्टः मोहः स्मृ-तिः (लभ्-ता) लब्धा, त्वत्-प्रसाद तू मया अ-च्युत।
स्थितः (स्था-तः) अस्मि ग(म्)त-सम्-देहः, कर्-इ(स्ये)ष्ये वचनम् तव॥

ਨਸ਼ਤਹ ਨਸ਼੍ਟ੍ਹ ਮੋਹਹ ਸ੍ਮ੍ਰਿਤਿਹ, (ਲਭ੍ਤਾ) ਲਬ੍ਧਾ ਤ੍ਵਤ੍ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੁ ਮਯਾ ਅ ਚ੍ਯੁਤ।
ਸ੍ਥਿਤਹ (ਸ੍ਥਾਤਹ) ਅਸ੍ਮਿ ਗ (ਮ੍) ਤਸ੍ਮ੍ ਦੇਹਹ, ਕ੍ਰ ਇ (ਸ੍ਯੇ) ਸ਼੍ਯੇ ਵਚਨਮ੍ ਤਵ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਰ੍ਜੁਨ ਓਵਾਚ : ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਨਸ਼੍ਤਹ ਨਸ਼੍ਟ੍ਹ : ਤਬਾਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੋਹਹ : ਮੋਹ ਮਾਇਆ। ਸ੍ਮ੍ਰਿਤਿਹ : ਯਾਦ (ਲਭ੍ਤਾ) ਲਬ੍ਧਾ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ। ਤ੍ਵਤ੍ ਪ੍ਰਸਾਦਤੁ : ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ। ਮਯਾ : ਮੇਰੇ ਰਾਹੀਂ। ਅਚ੍ਯੁਤ : ਹੇ ਅਚ੍ਯੁਤਾ। ਸ੍ਥਿਤਹ : ਸਥਿਰ, ਪੱਕਾ। ਅਸ੍ਮਿ : ਮੈਂ ਹਾਂ। ਗਤਸਮ੍ ਦੇਹਹ : ਸ਼ੱਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਕ੍ਰ ਇ ਸ਼੍ਯੇ : ਮੈਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਵਚਨਮ੍ : ਸ਼ਬਦ। ਤਵ : ਉਸਦਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- 'ਹੇ ਅਚਯੁਤ! ਤੇਰੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।' ਅਰਜਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, 'ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਤਮ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੀ ਸਿਮ੍ਰਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੰਦੇਹ ਰਹਿਤ ਹਾਂ, ਸਥਿਰ ਹਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਲ ਕਰਾਂਗਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- (ਨਸ਼੍ - ਤਹ) ਨਸ਼੍ਟ੍ਹ ਮੋਹਹ ਸਮ੍ਰਿਤਹ (ਲਭ੍ਤਾ) ਲਬ੍ਧਾ ਤ੍ਵਤ੍ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੁ ਮਯਾ ਅਚ੍ਯੁਤ = ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਲਈ ਅਚ੍ਯੁਤ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ ਤਾਂ ਚ੍ਯੁਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪਤਨ ਵੱਲ ਵਧਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਕਦੇ ਵੀ ਚ੍ਯੁਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਸਦਾ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਕੁੱਲ ਮਿਲਾਕੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਅਚ੍ਯੁਤ ਸੰਬੋਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ (1.21, 11.42 ਤੇ 18.73) ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ

ਤਾਂ (ਮੁੱਢ) ਆਰੰਭ, ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਭਗਵਾਨ ਲਈ ਆਦਿ ਮਧ ਤੇ ਅੰਤ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇਕ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਪਰਪੱਕ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। 2.07 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ, ਇਸ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਦੀ ਪੂਰਣਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਖਿਆਲ - ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਲਈ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ, 'ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਚਲਾ ਗਿਆ', (ਵੇਖੋ 11.01) ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਫਿਰ ਹਲਚਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਮੂੜ ਭਾਵ ਕਿਹਾ ਸੀ। (11.49) ਉਸ ਸਮੇਂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਹੁਣ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤੱਤਵ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਅੰਤਹਕਰਣ ਤੇ ਤੱਤਵ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਅਪ੍ਰੇਮਯ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਵਿਆਪਯ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪਰਮਾਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਤੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਸ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਮੇਯ ਹੈ। ਤੇ ਜੋ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਮਾਤਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰਮੇਯ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਆਪ ਖ਼ੁਦ 'ਪ੍ਰਮਾਤਾ' ਹੈ। ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਅਨੇਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ ਤੇ ਆਗਮ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਪ੍ਰਤੱਖ, ਅਨੁਮਾਨ, ਉਪਮਾਨ ਤੇ ਸ਼ਬਦ - ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਤ੍ਵਤ੍ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੁ ਮਯਾ ਅ ਚ੍ਯੁਤ! = ਪਦ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਤੋਂ ਜੋ ਸਰਵਗੁਰਯ੍ਤਮ (ਅਤਿਅੰਤ ਗੁਪਤ ਤੱਤ) ਤੱਤਵ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਸਾਂ, ਆਪ ਦਾ ਹੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪਦਾ ਹੀ ਰਹਾਂਗਾ। ਇਹ ਜੋ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਆ ਗਈ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੀ ਇਕਾਗਰਤਾ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਆਈ ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਫਿਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਯੁੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਦ ਤੱਕ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਤਦ ਤੱਕ ਆਪ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਪਏ ਹੀ ਰਹੇ। ਆਪ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਪਰ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਨਾਗਤੀ ਦੀ ਸਰਬ ਗੁਹਯ੍ਤਮ੍ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ। (18.64-66) ੦ ਸਿ੍ਥਤਹ (ਸੁਥਾਤਹ) ਅਸਿਮ ਗ (ਮ੍ਰ) ਤ ਸਮ੍ ਦੇਹਹ, ਕ੍ਰ ਇ (ਸ੍ਯੇ) ਸ਼੍ਯੇ ਵਚਨਮ੍ ਤਵ = ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਜੋ ਸੰਦੇਹ ਸੀ ਕਿ ਯੁੱਧ ਕਰਾਂ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਾਂ ? (2.06) ਉਹ ਸੰਦੇਹ ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਯੁੱਧ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹੋ ਗੱਲ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਵੀ ਆਪ ਆਦੇਸ਼ ਦੇਵੋਗੇ - ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਹੀ ਪਾਲਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਹੁਣ ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਅਰਜਨ ਦਾ ਮੋਹ ਪਹਿਲਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ, ਜਿਸ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨ ਤੋਂ ਆਸਤਿਕ, ਆਸਤਿਕ ਤੋਂ ਕਾਮਨਾ, ਕਾਮਨਾ ਤੋਂ ਕ੍ਰੋਧ, ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਮੋਹ, ਮੋਹ ਤੋਂ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਭ੍ਰੰਸ, ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਭ੍ਰੰਸ ਤੋਂ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ਼ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਤਨ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਾਈ ਸੀ। ਅਰਜਨ ਉਸੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਮੋਹ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੋਹ ਤੋਂ ਹੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੰਦੇਹ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਬੁੱਧੀ ਨਾਸ਼ ਤੋਂ ਪਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇ ਮੁਖ 'ਚੋਂ ਧਿਆਨ ਪੂਰਵਕ ਗੀਤਾ ਸੁਣੀ ਹੈ। ਮੋਹ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਜਦ ਲੜਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦੀ ਮਨੋਦਸ਼ਾ ਹੋਰ ਸੀ। ਉਹ ਰਥ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਉਦਾਸ ਤੇ ਨਿਰਾਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਰਾਹੀਂ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਸਿਰਜਕ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਬਣ ਗਿਆ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਹੀ ਤੇ ਵਧੀਆ ਕਾਰਜ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਯੋਧਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਅੱਗ ਵਿਚ ਜਲ ਰਿਹਾ ਬਾਲਣ ਵੀ ਅੱਗ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਵੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਰਜਨ ਦੀ ਬਿਹਤਰੀ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਕ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਾਂਗ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਰੋਤਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸੇਧ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸਭਨਾ ਲਈ ਨਿਆਮਤ ਹੈ, ਦਾਤ ਹੈ। ਸੂਝਵਾਨ ਵਿਅਕਤੀ ਗੀਤਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਅਛੂਤਾ ਦੇ ਅਰਥ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ। ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ, ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਅਛੂਤਾ - ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਮੋਹ ਨਸ਼ਟਹ - ਅਰਜਨ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਖਵਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਮਾਇਆ ਨਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਖ਼ਰਾ ਸਾਬਤ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਜੋ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੈ। ਹੁਣ ਜੀਵਨ ਉਸ ਲਈ ਬੋਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਹੈ, ਵਧੇਰੇ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣ ਦਾ ਇੱਛਕ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਸ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵੀ ਭਾਰੂ ਨਹੀਂ। ਸਮ੍ਰਤਿਹ ਲਬ੍ਧਾ ਦੇ ਅਰਥ ਮੁੜ ਯਾਦ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੋਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਮੂੜਤਾ, ਰੂਪੀ ਗੂਹੜੀ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗ ਪਿਆ ਹੈ, ਬਲਵਾਨ ਹੈ, ਬਾਹੋਸ਼ ਹੈ। ਤੀਖਣ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਤਮ ਬੋਧੀ ਹੈ। ੦ ਤਵਤੁ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੇ ਅਰਥ ਆਪ ਦੀ ਕਿਰਪਾ, ਕਿਰਪਾਲਤਾ, ਦਿਆ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਉਹ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਆਪ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਭੂ ਕਰਨ-ਹਾਰ ਹੈ, ਸਿਥਤਹ ਅਸਿਮ ਤੋਂ ਭਾਵ 'ਮੈਂ ਪ੍ਰਪੱਕ ਹਾਂ, ਪ੍ਰਵੀਨ ਹਾਂ। ਇਹ ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਰ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਰਜਨ ਮੀਂਹ ਝੱਖੜ ਵਿਚ ਟੁੱਟੇ ਦਰੱਖਤਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਨਵਾਂ ਨਰੋਆ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਰਪੱਕ ਪ੍ਰਵੀਨ ਨਰੋਆ ਸਥਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬੋਧੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਤ ਸ੍ਮਦੇਹਹ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ 'ਮੈਨੂੰ ਹੁਣ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਅਰਜਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਬਲਵਾਨ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟਵਾਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਪਰ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਤਵਾ ਵਚਨਮੁ ਕ੍ਰਏ ਸਯੇ = ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰੇਗਾ। ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਉੱਪਰ ਚੱਲੇਗਾ, ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੀ ਹੈ, ਯੋਗਤਾ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪੂਰਣ ਯੋਧਾ ਬਲਕਾਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਡੱਡੂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਪੂਛ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਪਾਣੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੀ ਪੂਛ ਆਦਮੀ ਨਾਲੋਂ ਲਹਿ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਰੌਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਮੁਕਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤ ਹੋਈ ਆਤਮਾ। ਉਹ ਨਾਲੇ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨਾਲੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਰਾਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.74 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ *संजय उवाच*

इति अहम् वासुदेवस्य, पार्थस्य च महा-आत्मन:। सम्-वादम् इमम् अ-श्रौषम्, अद्भुतम् रोम-हर्षणम्॥

ਇਤਿ ਅਹਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵਸ੍ਯ, ਪਾਰ੍ਥਸ੍ਯ ਚ ਮਹਾ ਆਤ੍ਮਨਹ।

ਸਮ੍ ਵਾਦਮ੍ ਇਮਮ੍ ਅਸ਼੍ਰੌਸ਼ਮ੍, ਅਦ੍ਭੁਤਮ੍ ਰੋਮਹਰ੍ਸ਼ਣਮ੍॥

o **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਸੰਜੇ ਉਵਾਚ : ਸੰਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਵਾਸੁਦੇਵਸ੍ਯ : ਵਾਸਦੇਵ ਦਾ। ਪਾਰ੍ਥਸ੍ਯ : ਪਾਰਥਾ ਦਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਮਹਾ ਆਤ੍ਮਨਹ : ਉੱਚੀ ਆਤਮਾ। ਸਮ੍ਵਾਦਮ੍ : ਸੰਵਾਦ। ਇਮਮ੍ : ਇਹ। ਅਸ਼੍ਰੌਸ਼ਮ੍ : ਮੈਂ ਸੁਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹਾਂ। ਅਦ੍ਭੁਤਮ੍ : ਹੈਰਾਨ। ਰੋਮ ਹਰ੍ਸ਼ਣਮ੍ : ਜੋ ਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣੇ।

o **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਸੰਜੇ ਬੋਲਿਆ, 'ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਵਾਸੁਦੇਵ ਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪਾਰਥ ਦੇ ਇਸ ਅਦਭੁੱਤ ਰੁਮਾਂਚਿਕ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– ਇਤਿ ਅਹਮ੍ ਵਾਸੁਦੇਵਸ੍ਯ ਚ ਮਹਾ – ਆਤ੍ਮਨਹ = ਸੰਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਪ੍ਰਥਾਨੰਦ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਸੁਣਿਆ...... ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਅਤਿਅੰਤ ਅਧਭੁਤ ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨੂੰ ਰੋਮ ਰੋਮ ਵਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। o ਏਥੇ 'ਇਤਿ' ਪਦ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਵੀਹਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਜੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਰੂਪ ਗੀਤਾ ਦਾ ਆਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਏਥੇ 'ਇਤਿ' ਪਦ ਨਾਲ ਉਸ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। o ਅਰਜਨ ਲਈ ਮਹਾਤਮਨਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਦੇਣ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਅਰਜਨ ਕਿੰਨੇ ਮਹਾਨ ਵਿਲੱਖਣ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ, ਜਿਸ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਆਪ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇਅਚ੍ਯੁਤ, ਮੇਰੇ ਰਥ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦੇਵੋ। (1.21) ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੋਵਾਂ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਥ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। (1.24) ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਭਗਵਾਨ ਵੱਲੋਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਵਿਸਥਾਰ ਅਤੇ ਵਿਲੱਖਣ ਰੀਤੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਤਮਾ ਅਰਜਨ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਵਾਸੁਦੇਵ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। o ਸਮ੍ਵਾਦਮ੍ ਇਮਮ੍ ਅਸ਼੍ਰੌਸ਼ਮ੍ ਅਦ੍ਭੁਤਮ੍ ਰੋਮ ਹਰ੍ਸ਼ਣਮ੍ = ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਅਦਭੁੱਤ ਰੋਮ ਹਰ੍ਸ਼ਣਪਨਾ ਕੀ ਹੈ ? ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਨਿਵ੍ਰਿਤੀ ਕਰਨ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਿਚ ਭੀ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਧਾਰਣਾ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਆਦਿ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਧੂ ਸੰਨਿਆਸੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਕਲਿਆਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਜਾਂ ਘਟਨਾ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਆਦਿ ਵਿਚ, ਉਸੇ ਦੇ ਸਦਉਪਯੋਗ ਨਾਲ ਹੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਐਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਹਾਲਾਤ ਵਧੀਆ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਜਾਂ ਘਟੀਆ ਤੋਂ ਘਟੀਆ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਵਰਗੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਗਲ ਕੱਟਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਵੀ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਕਲਿਆਣ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਾਰਨ ਕਿ ਜਨਮ ਮਰਨ ਰੂਪ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਰਾਗ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ (13.21) ਉਸ ਰਾਗ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਸਦ ਉਪਯੋਗ ਕਰਨਾ ਹੀ ਹਿੱਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਜਿਹੜੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਰਾਗ ਦਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਕੇ, ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸੁੱਖ ਪੂਰਵਕ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (5.03) ਇਹੋ ਹੀ ਇਸ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਅਦਭੁੱਤਤਾ ਹੈ। o ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਆਪ ਖੁਦ ਅਵਤਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮਨੁੱਖ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਤੇ 'ਮੇਰੀ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਆ ਜਾ' ਇਹ ਅਤਿ ਗੋਪਨੀਯ ਰਹੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿ ਦੇਣਾ, ਇਹੋ ਸੰਵਾਦ ਵਿਚ ਰੋਮ ਹਰ੍ਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਪਰਸੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਆਨੰਦ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਜੋਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਡਰ, ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨੀ, ਖੌਫ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਪੱਕ ਪ੍ਰਵੀਨ ਤੇ ਪੂਰਨ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਨਾਂਹਵਾਚੀ ਜਜ਼ਬੇ ਡਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਮਜ਼ਹਬੀ ਤੀਬਰਤਾ ਸਾਧਕ ਦੇ ਵਾਲ ਖੜ੍ਹੇ ਕਰਨ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਬੁੱਧੀ ਜੀਵ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਉਹ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਉਚਾਰੇ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਵੱਲੋਂ ਬੋਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਉੱਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਵੀ ਹੈਰਾਨੀ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਿਹਾਸ ਗਵਾਹ ਹੈ ਕਿ ਧ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਉੱਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੈਵੀ ਉਚਾਰਨਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਜਦੋਂ ਸੰਜੇ – ਸ਼੍ਰੀ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮਾ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਵੀ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥ ਹਨ। ਉਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਨੇਕ ਆਤਮਾ ਹਨ। ਸੰਜੇ ਨੇ ਦੂਰ ਤੋਂ ਕੁਰੂਕਸ਼ੇਤਰ ਵਿਖੇ ਹੁੰਦੀ ਇਸ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਸੁਣਿਆ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਆਪ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.75 ਸ਼ਲੋਕ :

व्यास-प्रसादात् श्रु-तवान्, एतत् गुह्यम् अहम् परम्। योगम् योग-ईश्वरात् कृष्णात्, साक्षात्-कथ्-अयत: स्वयम्॥

ਵ੍ਯਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ ਸ਼੍ਰੁਤਵਾਨ੍ ਏਤਤ੍ ਗੁਹ੍ਯਮ੍ ਅਹਮ੍ ਪਰਮ੍।

ਯੋਗਮ੍ ਯੋਗ ਇਸ਼੍ ਵ੍ਰਾਤ੍ ਕ੍ਰ੍ਸ਼ਣਾਤ੍, ਸਾਕਸ਼ਾਤ੍ ਕਥੁ ਅਯਤਹ ਸ੍ਵਯਮ੍॥

o **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :– ਵ੍ਯਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ : ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਸਦਕੇ। ਸ਼੍ਰੁਤਵਾਨ੍ : ਮੈਂ ਸੁਣ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਗੁਹ੍ਯਮ੍ : ਗੁਪਤ। ਅਹਮ੍ : ਮੈਂ। ਪਰਮ੍ : ਪਰਮ। ਯੋਗਮ੍ : ਯੋਗਾ। ਯੋਗਇਸ਼੍ ਵ੍ਰਾਤ੍ : ਯੋਗ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ। ਕ੍ਰ੍ਸ਼ਣਾਤ੍ : ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਂ ਤੋਂ। ਸਾਕਸ਼ਾਤ੍ : ਸਿੱਧੇ। ਕਥੁ ਅਯਤਹ : ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਆਂ। ਸ੍ਵਯਮ੍ : ਆਪਣੇ ਆਪ।

o **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :– ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਸ ਪਰਮ ਗੋਪਨੀਆ ਯੋਗ ਨੂੰ ਯੋਗੀਸ਼ਵਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਤੋਂ ਸਾਖ਼ਸ਼ਾਤ ਆਪ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।

ਪਦ–ਅਰਥ–ਵਿਸਥਾਰ :– o ਵ੍ਯਾਸ ਪ੍ਰਸਾਦਾਤ੍ ਸ਼੍ਰੁਤਵਾਨ੍ = ਸੰਜੇ ਨੇ ਜਦ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਮਹਾਤਮਾ ਅਰਜਨ ਦਾ ਸੰਵਾਦ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਹੁਣ ਉਸੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਪਰਮ ਗੋਪਨੀਯ ਯੋਗ ਮੈਂ ਭਗਵਾਨ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੁਣ ਸਕਨ ਦੇ ਸਮੱਰਥ ਹੋਇਆ ਹਾਂ। ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਨੇ (10.01) ਤੇ (18.64) ਤੇ 18.65 ਤੇ 18.66 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਵਚਨਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਹਿਰਦਾ ਖੋਲ ਕੇ ਅਰਜਨ

ਨਾਲ ਜੋ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਸਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਪਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮੈਂ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਏਤਤ੍ ਗੁਹਯੁਮ੍ ਅਹਮ੍ ਪਰਮ੍ – ਸਾਰੇ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਰਾਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਗੀਤਾ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ 'ਯੋਗ' ਅਰਥਾਤ ਯੋਗ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ। ਇਹ ਗੀਤਾ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਅਤਿ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਰਗਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੇ ਗੁਪਤ ਦੂਜਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸੰਵਾਦ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ੦ ਜੀਵ ਦਾ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋ ਨਿਤ੍ਯ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਯੋਗ' ਹੈ। ਉਸ ਨਿਤ੍ਯ ਯੋਗ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਕਰਮਯੋਗ, ਗਿਆਨਯੋਗ, ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਆਦਿ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਵਰਨਣ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਹੋਣ ਨਾਲ ਗੀਤਾ ਭੀ ਯੋਗ ਅਰਥਾਤ ਯੋਗ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਹੈ। ੦ ਯੋਗਮ੍ ਯੋਗ ਇਸ਼ਵਰਾਤ੍ ਕ੍ਰਸ਼੍ਣਾਤ੍ ਸਾਕਸ਼ਾਤ੍ ਕਥ੍ ਅਯਤਹ (ਸ੍ਵਯੇਮ੍ =) ਸੰਜੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਕੋਈ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਯੋਗ ਨੂੰ ਮੈਂ ਸਮੱਸਤ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਸਾਕਸ਼ਾਤ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ। ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸ਼ਬਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਸੰਵਾਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਅੰਤ ਕਿਸੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ – ਅਜਿਹੀ ਗੱਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੁਦ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਆਸ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਦੈਵੀ ਅੱਖ ਦਾ ਵਰਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਦੈਵੀ ਵਰਦਾਨ ਕਾਰਨ ਹੀ ਉਹ ਅਗਮ ਨਿਗਮ ਦੀ ਸੋਝੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਗ਼ੈਬਦਾਨ ਅਤੇ ਦੂਰ ਤੋਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਸੇ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮੱਰਥਾ ਕਾਰਨ ਹੀ, ਉਹ ਜੋ ਦੂਰ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰੀ ਲੀਲਾ ਵਾਪਰ ਰਹੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਇਆ ਸਾਂ। ਗੀਤਾ ਉਪਦੇਸ਼ ਜੋ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੁਣ ਸਕਿਆ ਹਾਂ ਤੇ ਸੁਣਾ ਸਕਿਆ ਹਾਂ।

✪ ✪ ✪

18.76 ਸ਼ਲੋਕ :

राजन् सम्-स्मृ-त्-य संस्मृत्य, सम्-वादम् इमम् अद्भुतम्। केशव-अर्जुनयोः पुण्यम्, हृष्यामि च मुहुः मुहुः॥

ਰਾਜਨ੍ ਸਮ੍ ਸ੍ਮ੍ਰਤ੍ਯ ਸੰਸ੍ਮ੍ਰਤ੍ਯ ਸਮ੍ ਵਾਦਮ੍ ਇਮਮ੍ ਅਦ੍ਭੁਤਮ੍।
ਕੇਸ਼ਵ ਅਰ੍ਜੁਨਯੋਹ ਪੁਣ੍ਯਮ੍, ਹ੍ਰਸ਼੍ਯਾਮਿ ਚ ਮੁਹੁਹ ਮੁਹੁਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਰਾਜਨ੍ : ਹੇ ਰਾਜਨ। ਸਮ੍ਸ੍ਮ੍ਰਤ੍ਯ : ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਸਮ੍ਵਾਦਮ੍ : ਸੰਵਾਦ। ਇਮਮ੍ : ਇਹ। ਅਦ੍ਭੁਤਮ੍ : ਅਨੋਖਾ। ਕੇਸ਼ਵ : ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ। ਅਰ੍ਜੁਨਯੋਹ : ਅਰਜਨ। ਪੁਣ੍ਯਮ੍ : ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ। ਹ੍ਰਸ਼੍ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਮੁਹੁਹ : ਦੁਵਾਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਹੇ ਰਾਜਨ! (ਧ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ) ਕੇਸ਼ਵ ਤੇ ਅਰਜਨ ਨੇ ਇਸ ਪੁਣਯਕਾਰੀ ਅਦਭੁੱਤ ਸੰਵਾਦ ਦਾ ਸਮੱਰਣ ਕਰ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :– ੦ ਰਾਜਨ੍ ਸਮ੍ਸਮ੍ਰਿ-ਤੁ-ਯੁ ਸੰਸ੍ਮ੍ਰਿਤ੍ਯ...... ਮੁਹੁਹ ਮੁਹੁਹ = ਸੰਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਕਿ ਹੇ ਮਹਾਰਾਜ! ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦਾ ਇਹ ਬਹੁਤ ਅਲੌਕਿਕ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਵਾਦ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਐਨਾ ਰਹੱਸ (ਭੇਦ) ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਘੋਰ ਤੋਂ ਘੋਰ ਯੁੱਧ ਰੂਪੀ ਕਿਰਿਆ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਉੱਚੀ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਪਾਰਮਾਰਥਿਕ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਆਨੰਦਮਈ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਇਸ ਅਦਭੁੱਤ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤੇ ਅਰਜਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਵਾਦ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਯੁੱਧ ਦੇ ਸਮੇਂ – ਅਰਜਨ ਘਬਰਾ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਤਰਫ਼ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮੋਹ ਭੰਗ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਉਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਕਸ਼ਤਰੀ ਧਰਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਦ ਕਿਸੇ ਇਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉੱਪਰ ਇਕ ਮੱਤ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਬੜੀ ਵਚਿੱਤਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਦਾ ਭੀ ਯੁੱਧ ਕਰਨਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ ਜਾਂ ਯੁੱਧ ਨਾ ਕਰਨਾ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੈ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਨਿਰਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਏਸੇ ਵਿਆਕੁਲਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਅਰਜਨ, ਭਗਵਾਨ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਨਾਲ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਅਰਜਨ ਦੀ ਅਨੰਯ ਭਾਵਨਾ ਉਤਕੰਠਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਅਰਥਾਤ ਈਸ਼ਵਰਯ ਆਦਿ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੱਤਵ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਉਸੇ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਅਰਜਨ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਅਟੱਲ ਯੋਗ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਦੀ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹੇ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹਿਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਸੰਜੇ ਦਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਣਾ – ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸਰਬੋਤਮ ਉੱਚਤਮ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਅਧਿਐਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਦਰਅਸਲ ਉਹ ਸਵਰੱਗੀ ਆਨੰਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਖੁਸ਼ੀ ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ।

✪ ✪ ✪

18.77 ਸ਼ਲੋਕ :

तत् च संस्मृत्य संस्मृत्य, रूपम् अति-अद्भुतम् हरेः। वि-स्मयः मे महान् राजन्, हृष्यामि च पुनः पुनः॥

ਤਤ੍ ਚ ਸੰਸ੍ਮ੍ਰਤ੍ਯ ਸੰਸ੍ਮ੍ਰਤ੍ਯ ਰੂਪਮ੍ ਅਤਿਅਦ੍ਭੁਤਮ੍ ਹਰੇਹ।
ਵਿਸ੍ਮਯਹ ਮੇ ਮਹਾਨ੍ ਰਾਜਨ੍, ਹ੍ਰਸ਼੍ਯਾਮਿ ਚ ਪੁਨਹ ਪੁਨਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :– ਤਤ੍ : ਉਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਸੰਸ੍ਮ੍ਰਤ੍ਯ : ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ। ਰੂਪਮਮ : ਰੂਪ। ਅਤਿਅਦ੍ ਭੁਤਮ੍ : ਅਨੋਖਾ ਨਿਰਾਲਾ। ਹਰੇਹ : ਹਰੀ। ਵਿਸ੍ਮਯਹ : ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਮੇ : ਮੇਰਾ। ਮਹਾਨ੍ : ਮਹਾਨ। ਰਾਜਨ੍ : ਹੇ ਰਾਜਨ। ਹ੍ਰਸ਼੍ਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਪੁਨਹ : ਦੁਵਾਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :– ਅਤੇ ਹੇ ਰਾਜਨ (ਧ੍ਰਤਰਾਸ਼ਟਰ ਸ਼੍ਰੀ ਹਰੀ ਦੇ ਉਸ ਅਤਿਅੰਤ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ, ਮੈਨੂੰ ਮਹਾਨ ਹੈਰਾਨੀ

ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਵਾਰ ਵਾਰ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।)

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਤਤ੍ ਚ ਸੰਸ੍ਮ੍ਰਤ੍ਯ, ਸੰਸ੍ਮ੍ਰਤ੍ਯ ਰੂਪਮ੍ ਅਤਿ ਅਤਿ ਅਦ੍ਭੁਤਮ੍ ਹਰੇਹ :- ...... ਚ ਪੁਨਹ ਪੁਨਹ = ੦ ਸੰਜੇ ਨੇ ਪਿਛਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਅਰਜਨ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਦਭੁੱਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਪਰ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਅਦਭੁਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਾਦ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਸ ਵਿਰਾਟ ਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ - ਇਹ ਰੂਪ ਅਤਿਅੰਤ ਅਦਭੁੱਤ ਹੈ। 11.09 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਸੰਜੇ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਮਹਾਯੋਗਏਸ਼ਵਰ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਏਥੇ 'ਵਿਸ੍ਮਯੋਹ ਮੇ ਮਹਾਨ੍ ਪਦਾਂ ਤੋਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਮਹਾਯੋਗਏਸ਼ਵਰ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਨ ਨਾਲ ਮਹਾਨ ਵਿਸ੍ਮਯ (ਹੈਰਾਨੀ) ਹੋਵੇਗੀ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵ-ਰੂਪ ਦਿਖਾਇਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਦਭੁੱਤ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਦਭੁਤ ਰੂਪ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਕੇ ਸੰਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਰਾਜਨ! ਇਹ ਸਭ ਵਿਆਸ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਅਜਿਹਾ ਰੂਪ ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਕਿੱਥੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ?

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਮੌਕਾ ਮੇਲ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਵੇਖਣ ਸੁਣਨ ਦੀ ਅਦਭੁੱਤ ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਸਮੱਰਥਾ ਨੂੰ ਨਾ ਯੋਗੀ ਤੇ ਤਪੱਸਵੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ, ਅਚਾਨਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਯੋਗ ਮਾਰਗ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਅਦਭੁਤ ਤੇ ਨਿਵੇਕਲਾ ਵਰਦਾਨ ਹੈ। ਦਰਅਸਲ ਸਾਰੀਆਂ ਜੀਵਾਤਮਾਵਾਂ ਕੋਲ ਸਾਰਿਆਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਜਗਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤਾਂ ਦੀ ਅਨੰਨਤਾ ਤੇ ਸਦੀਵਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਚਮਤਕਾਰੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਕ ਚਮਤਕਾਰੀ ਤਜੱਰਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚਮਤਕਾਰੀ ਮਨੋਅਵੱਸਥਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਜੀਵਨ ਧਰਤੀ ਉੱਪਰ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਉਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਇਕ ਕਣ ਵਾਂਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਜਗਤ-ਰੂਪ ਦਾ ਹੈ। ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਉੱਪਰ ਤਪੱਸਿਆ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਧਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉੱਚਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਸੰਜੇ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੋਂ ਦੇਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਾਧਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਕੋਈ ਸਾਧਕ ਆਨੰਦਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਯੋਗ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਉੱਨਤੀ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

18.78 **ਸ਼ਲੋਕ** :

यत्र योग-ईश्वर: कृष्ण:, यत्र पार्थ: धनु:-धर:। तत्र श्री: वि-जय: भूति:, ध्रुवा नीति: म(न्)-ति: मम॥

ਯਤ੍ਰ ਯੋਗ ਇਸ਼੍ਵਰਹ ਕ੍ਰ.ਸ਼੍ਣਹ, ਯਤ੍ਰ ਪਾਰ੍ਥ ਧਨੁਹ ਧਰਹ।
ਤਤ੍ਰ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਜਯਹ ਭੂਤਿਹ, ਧ੍ਰਵਾਨੀਤਿਹਮ (ਨ੍) ਤਿਹ ਮਮ॥

੦ **ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ** :- ਯਤ੍ਰ : ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ। ਯੋਗ ਇਸ਼੍ਵਰਹ : ਯੋਗ ਦਾ ਮਾਲਕ। ਕ੍ਰ.ਸ਼੍ਣਾ : ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ। ਯਤ੍ਰ : ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ। ਪਾਰ੍ਥ : ਹੇ ਪਾਰਥ। ਧਨੁਹ ਧਰਹ : ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ। ਤਤ੍ਰ : ਉਥੇ। ਸ਼੍ਰੀ : ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ। ਵਿਜਯਹ : ਜਿੱਤ। ਭੂਤਿਹ : ਖੁਸ਼ੀ। ਧ੍ਰਵਾ : ਪੱਕਾ। ਨੀਤਿਹ : ਪਾਲਸੀ ਨੀਤੀ। ਮਤਿਹ : ਰਵਾਇਤ। ਮਮ੍ : ਮੇਰਾ।

੦ **ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ** :- ਜਿੱਥੇ ਯੋਗੀ ਈਸ਼ਵਰ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਹਨ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਧਨੁਸ਼ਧਾਰੀ ਪਾਰਥ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ (ਰਾਜਲਕਸ਼ਮੀ) ਵਿਜੇ ਭੂਤਿ (ਖੁਸ਼ੀ) ਹੈ ਤੇ ਅਚੱਲ ਨੀਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮੇਰਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਤ੍ਰ ਯੋਗ ਇਸ਼੍ਵਰਹ ਕ੍ਰਸ਼ਨਹ - ਯਤ੍ਰਪਾਰ੍ਥ! ਧਨੁਹ - ਧਰਹ :- ਸੰਜੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਹੇ ਰਾਜਨ! ਏਥੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮਮਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੇ, ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਗਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰ, ਮਹਾਨ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਮਹਾਨ ਈਸ਼ਵਰਯਵਾਨ੍, ਮਹਾਨ ਵਿਦਵਾਨ, ਮਹਾਨ ਚਤੁਰ, ਭਗਵਾਨ ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਹਨ ਅਤੇ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਿਯ ਸਖਾ, ਤੇ ਭਗਤ ਗੰਡੀਵ ਧਨੁਸ਼ ਧਾਰੀ ਅਰਜਨ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਵਿਜੇ ਵਿਭੂਤੀ ਤੇ ਅਚੱਲ ਨੀਤੀ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਹਿਮਤੀ ਵੀ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਜਦ ਦਿੱਵਯ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ - ਉਸ ਸਮੇਂ ਸੰਜੇ ਨੇ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ 'ਮਹਾਯੋਗੇਸ਼ਵਰਹ' ਕਿਹਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸੇ ਮਹਾਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹੋਏ, ਏਥੇ ਯੋਗੇਸ਼ਵਰਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਯੋਗੀ ਦੇ ਈਸ਼ਵਰ (ਮਾਲਕ) ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਤਾਂ ਪ੍ਰੇਰਕ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮਾ ਪੁਰਸ਼ ਅਰਜਨ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਨ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਲਈ, 'ਮਹਾਯੋਗੇਸ਼ਵਰ, ਯੋਗੇਸ਼ਵਰ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਭਾਵਾਰਥ ਹੈ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਯੋਗੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਸਿੱਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਯੋਗ ਸਿੱਧ ਹਨ। ਸਰਵਗ੍ਯ੍ਤਾ ਏਸ਼ਵਰ੍ਯ ਸੌਂਦਰਯ ਮਾਧਰ੍ਯ ਆਦਿ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭਰਪਰ ਹਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਭਗਵਾਨ ਵਿਚ ਨਿਤ੍ਯ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਅਸੀਮ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪਿਤਾ, ਫੇਰ ਪਿਤਾ ਦਾ ਪਿਤਾ - ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪਰਮ-ਪਿਤਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਿਤਨੇ ਭੀ ਗੁਣ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਪਾਂਡਵਾਂ ਦੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭਗਵਾਨ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਨੰਬਰ 'ਤੇ ਅਰਜਨ ਹਨ। ੦ ਸੰਜੇ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ (ਸੰਖਵਾਦਨ ਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ) ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਸੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਕੇ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਗੀਤਾ ਵਿਚ ਪਾਰ੍ਥ - ਸੰਬੋਧਨ = ਅੱਠਵੀਂ ਵਾਰ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਰਜਨ ਲਈ ਇਸੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਹੋਰ ਸੰਬੋਧਨੀ ਪਦ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਪਾਰ੍ਥ ਸ਼ਬਦ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੰਬੋਧਨ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੌਂ ਵਾਰ ਹੋਈ ਹੈ। ੦ ਸੰਜੇ ਵੀ ਗੀਤਾ ਦਾ ਉਪਸੰਹਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣ ਤੇ ਪਾਰ੍ਥ ਦੋਵੇਂ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਜਯੇ ਨਾਂ ਅਰਜਨ ਦਾ ਵੀ ਹੈ ਜੋ ਸੂਰਵੀਰਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਵਿਜੇ ਰੂਪੀ ਅਰਜਨ ਹੋਣਗੇ, ਉਥੇ ਸੂਰਵੀਰਤਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਹੋਣਗੇ। ੦ ਜਿਥੇ ਭਗਵਾਨ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹੋਣਗੇ, ਉਥੇ ਵਿਭੂਤਿ ਏਸ਼ਵਰ੍ਯ, ਮਹੱਤਤਾ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਮਰੱਥਾ ਆਦਿ ਹੋਣਗੇ, ਅਟੱਲ ਨੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਨਿਆਇ ਧਰਮ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨਿਤ੍ ਗੁਣ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਬਿਆਨ ਸੰਜੇ ਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਯੋਗਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਹਨ, ਮਾਲਕ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਚਾਰੇ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ਾਰਥ ਹਨ, ਧਰਮ, ਅਰਥ ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਕਸ਼ ਉਸੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿਚ, ਜੋ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗਾ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਤਾਂ ਯੋਗਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਅਪਾਰ ਕਿਰਪਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਈ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੀਰ ਕਮਾਣ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਤਿਆਗੀ ਹੁੰਦਾ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਯਤਨਹੀਣਤਾ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ ਜਾਂ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਕਮਜ਼ੋਰ ਯਤਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਅਰਜਨ ਨੂੰ ਗੋਬਿੰਦ ਦੇ ਧੰਨਵਾਦਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਦਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਯੋਗ-ਸ਼ਕਤੀ ਤੇ ਅਰਜਨ ਦੀ ਮਾਨਵੀ-ਸ਼ਕਤੀ ਮਿਲਕੇ ਅਸੰਭਵ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੈ। ਇਹ ਅੱਟਲ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿ ਧ੍ਰਿਤਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਜਿੱਦੀ ਰਵੱਈਆ ਬਦਲ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਯਕੀਨ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕਦੇ ਵੀ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਜਾਇਦਾਦ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵੱਡੀ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦੁਖਾਂਤ ਰਵੱਈਏ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਕਰਕੇ ਹੀ ਟਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਦੂਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲੀ ਤੇ ਕਲਪਨਾਹੀਣ ਮਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਕਾਰਨ ਅਜਿਹੀ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਵਿਧੀ ਅਪਣਾਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਗਈ। ਨਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੀ ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ। ਮਾਨਵੀ ਯਤਨ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਫੈਸਲਾਕੁੰਨ ਯਤਨ ਕਰਨੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਘਟਾ ਕੇ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਉੱਪਰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਕਾਂਤ ਵਾਸ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਬੈਰਾਗੀ ਬਣ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹੀ-ਰਵੱਈਆ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕੁੱਝ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਧੀਆ ਰਾਹ ਹੈ। ਪਾਂਡਵਾਂ ਨੇ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਇਹੋ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੌਰਵਾਂ ਦੀ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਉਸਾਰੂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦੋਸ਼ ਸਨ। ਇਹ ਕੌਰਵ ਨੀਤੀ ਧੱਕੇਵਾਲੀ ਅਨਿਆਇਸ਼ੀਲ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨੀਤੀ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੁੱਢ ਵਿਚ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਜੀਵਨ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਅੰਤ ਭੈੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੁਖਾਂਤਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਕੜੀ ਸਮਾਜਿਕ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਮਾਨਵੀ ਯਤਨਾਂ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਧਰਮ ਅਤੇ ਜਗਤ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਭੂਤੀ ਅਥਵਾ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਦੇ ਅਰਥ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ - ਰਾਜ ਲਕਸ਼ਮੀ ਦੇ ਹਨ। ਉਪਜਾਊ ਧਰਾਤਲ ਜੀਵਨ, ਵਿਅਕਤੀ ਨਾ ਬਣ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨੇ, ਵਿਕਾਸ ਕਰਨਾ, ਤੰਦਰੁਸਤ ਤੇ ਤਕੜੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੜਾਅ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨੀ ਜਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦੀ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਕੋਈ ਜਿੱਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਾਂ ਦਾਨਵੀ ਧੱਕੇਸ਼ਾਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਜੋ ਕਮੀਨੇ ਪਾਪੀ ਦਾਨਵ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੇਕ ਬਣਾਉਣਾ, ਸਾਧਨਾ, ਨੇਕ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਾਉਣਾ ਹੀ ਜਿੱਤ ਹੈ। ਜਦ ਮਾਨਵ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਮਰਜ਼ੀ ਤੇ ਦੈਵੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਸੰਕੋਚਤਾ ਸੁੰਗੜਿਆ ਹੋਣਾ ਹੀ ਮੌਤ ਹੈ। ਜੋ ਵੀ ਹੈ, ਜੇ ਉਹ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ, ਮਿਹਨਤੀ ਹੈ, ਨੇਕ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੰਗਿਆਈ ਨੇਕੀ ਸਤਿ, ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਸੰਪੰਨਤਾ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਿਹੜਾ ਜੀਵਨ ਵਿਕਾਸਮਈ ਹੈ, ਉਹ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ ਕਦੇ ਸੰਕੋਚ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਯੋਗ, ਮਾਨਵ ਤੇ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਚਕਾਰ ਮੇਲ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਇਹ ਜੋੜ ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਯੋਗ ਦੇ ਗੁਰੂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਸੰਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਰਜਨ - ਮਾਨਵੀ ਜੀਵ ਦੇ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਉਸ ਨੂੰ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਧਰਮ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਪ੍ਰਭੂ ਕਿਰਪਾ ਉਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਉੱਪਰ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤੇ ਯਤਨਾਂ ਸਦਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਮੁੜ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਾਰਥ! ਜੋ ਤੀਰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ, ਕਿ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਯੋਗਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਹਰ ਇੱਛਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਭਗਵਦ ਗੀਤਾ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ 'ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਉੱਪਰ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਕੱਠੀ ਹੋਕੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਤਿਸ਼ਠਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਇਹ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਣੀ ਉੱਪਰ ਜਾਂ ਪਾਲਸ਼ ਕੀਤੀ ਧਾਤ ਉੱਪਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਚਮਕ ਦਮਕ ਬਹੁਤ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।'

✪ ✪ ✪